

BAKİ SƏYAHƏTLƏR VƏ EKSKURSIYALAR BÜROSU

A Y D I N MƏMMƏDOV (QARABAĞLI)

QƏDİM VƏ İNDİKİ
ABŞERONA
SƏYAHƏT

Bakı - Mütərcim - 2006

Rəyçilər: Həsən Əlibəyli

AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun şöbə müdiri, tarix elmləri doktoru, professor

Kamal Əliyev

*AMEA-nın Tarix İnstitutunun baş elmi işçisi,
tarix elmləri doktoru*

İldirim Mərdanov

*AMEA-nın H.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun
Xəritəçilik və Informasiya Şöbəsinin müdiri,
coğrafiya elmləri namizədi*

Redaktor: Aydın İsmiyev

*Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi
Turizm Şöbəsinin müdiri*

Məmmədov A.B. Qədim və indiki Abşeronə səyahət. - Bakı: Mütərcim, 2006. - 172 səh.

"Qədim və indiki Abşeronə səyahət" bələdçi kitabın məqsədi Azərbaycana xoş məramla gələn hər bir kəsi - qonağı, turisti xalqımızın nailiyyətləri, respublikamızın həqiqətləri (reallıqları) və öncə də Abşeron. Bakı və Qobustanın tarixi keçmiş, memarlıq abidələri, görməli yerlərlə tanış və təbliğ etməkdir.

Kitabda oxuculara eyni zamanda açıq dənizdə neftçilərimizin fədakar əməyi sayəsində sahənmış əfsanəvi Neft Daşları haqqında dolğun məlumat verilir, onun timsalında neft strategiyasının təntənəsindən, əhəmiyyətindən danışılır. Turist marşrutlarında yerləşən çoxsaylı toponimlər (etnonimlər) - coğrafi adların açımı da maraqla qələmə alınmışdır. Kitab hamını, öncə də qonaqları, turistləri soyahət cığırlarına dəvət edir.

M 4202010000 5506
026

© BSEB, 2006

© Mütərcim, 2006

REDAKTORDAN

Aydın Məmmədovun (*Qarabağının*) "Qədim və indiki Abşeronə səyahət" kitabçasında öncə Qafqaz, Azərbaycan haqqında bilgilər verildikdən sonra əsas məsələdən - Abşeron, Bakı, Nəft Daşları, Qobustan qaya yazılarına dair elmdə mövcud olan maraqlı məlumatlar oxucuya çatdırılır.

Abşeron yarımadasının tarixi keçmiş, onun qədim yaşayış məskənləri, hərbi və dini abidələri, müqəddəs yerləri, təsərrüfatı, sənayesi, mədəniyyəti, sağlamlıq ocaqları və nərin qumlu çimərliklərinə xüsusi diqqət ayrılmışdır.

Kitabça Azərbaycana xoş məramla gələn qonaqları, o cümlədən, turistləri marağlandıran azər-türk xalqının etnogenezi, ulu əcdadlarımız olan qədim türklərin minilliliklər boyu yaratdıqları zəngin milli-mənəvi dəyərləri qabardır, nəzərə çatdırır.

Məlumdur ki, Bakı "İçərişəhər"dən təşəkkül tapmışdır, onun tarixi buradan başlayır, yəni İçərişəhər Bakının beşiyidir. Onun tutduğu 21,5 ha ərazidə 50-yə qədər tarixi, mədəniyyət abidələri (saray, qala, dini, məişətlə bağlı abidələr, tikililər) neçəneçə yüzilliklər boyu qorunub bizim nəsillərə çatdırılmışdır.

19-cu yüzilliyin sonundan Bakı və Abşeron yarımadasında nəft yataqlarının kaşfi və istismarı sayəsində "İçərişəhər" artan əhalini öz hüdudlarında sigısdırıa bilmir, şəhər qala divarlarından kənara çıxır, forşat və Bayıl istiqamətlərində genişlənməyə başlayır. Formalaşan məhəllə və küçələr boyu memarlıq baxımından gözəl imarətlər, saraylar, mülklər, ictimai binalar inşa olunur.

Bakının abadlaşmasında, bağların salınmasında, xüsusilə şəhərə içməli su kəmərinin çəkilməsində Bakı milyonçuları yaxından iştirak edirlər və təqdirəlayıqdır ki, həmin milyonçu nəftxudalar haqqında müəllif diqqətiçəkən məlumatlar verir.

Kitabçada dəniz neftçilərinin fədakar əməyindən, Nəft Daşlarından, Xəzər dənizi haqqında yazılar da maraqla oxunur.

Azərbaycanın həqiqətləri, onun iqtisadiyyatda qazandığı uğurlar, xüsusilə da nəft strategiyasının həyata keçirilməsilə əlaqədar, Bakı-Tbilisi-Ceyhan nəft kəmərinin (yüzilliyin layihəsi) istifadəyə verilməsi ölkəmizin iqtisadi qüdrətini daha da artırmışdır. Bu məlumatlar da maraqlı və həvəslə qələmə alınmışdır.

Kitabçanın son bölməsi *Qobustana*, onun qədim qayaüstü yazılarına, rəsmərinə həsr olunmuşdur.

Və nəhayət, kitabçanın üstün cəhətlərindən biri də turist cügırlarında rast gəlinən toponimlər - coğrafi adların elmi açımı çox maraqla oxununur. Bu sırlı-sədali adların əksər halda türk mənşəli olması bir daha azər-türk xalqının Azərbaycan torpaqlarında (Güney, Quzey və tarixi Qərbi Azərbaycan) avtoxton olmasına, miladdan da çox-çox öncə burada yaşammasına dəlalət edir.

Aydın Məmmədovun "Qədim və indiki Abşeronə səyahət" kitabçası Azərbaycanda turizmin inkişaf və intibah mərhələsində çox aktual və önemli bir naşrdır, onun geniş kütlə arasında, eləcə də qonaqlarda sevilə-sevilə oxunacağı şübhəsizdir.

MÜƏLLİFDƏN

Diqqətinizə təqdim etdiyim "Qədim və indiki Abşeronə səyahət" kitabı standart, mövcud kitabyazma normalarına siğışmadan, Abşeronun tarixi keçmiş, memarlıq abidələri, onun sağlamlıq ocaqları və narinqumlu çimərlikləri haqqında məlumatlar verməklə məhdudlaşmayaraq, ilk dəfə bu qədim diyarm qoyundan lap qədim dövrlərdən qərar tutmuş yaşayış məskənləri, gölləri, onun arxipelaqında yerləşən adaların adlarının etimologiyası, açımı verilir. Əfsanəvi Nəst Daşlarının tarixindən, dəniz neftçilərinin fədakar aməyindən danışılır.

Oxucunun çox vaxtı almayıaraq, onu yormamaq məqsədilə Abşeronun digər toponimlərinin qısa şərhli lügəti kitabçaya əlavə olunmuşdur. Əgər Azərbaycanı, xüsusilə də Abşeron yarımadasını yaxından tanımaq, onu daha çox sevmək istəyində olsamız, bu kitabçam oxuyub, sonra səyahətə çıxın. Güman edirəm, onda səyahətiniz mənalı və xoş keçər. Bu yolda sizə xeyir-dua verirəm.

Fürsatdən istifadə edərək, kitabçanın ərsayı çatdırılmasında mənə faydalı məsləhətlər vermiş akademik, AMEA-nın H.Əliyev adına Gəografiya İnstitutumun direktoru Budaq Budaqova, tarix elmləri doktorları Qasim Hacıyeva və Təsiq Məmmədova, filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazimova, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar rəssamı İsmayııl Məmmədova dərin minnətdarlığını bildirirəm.

"Qafqaz - bəşəriyyətin beşiyi...
Bu dağların qoynunda dünyanın
ilk insanları gəzmişlər."

Aleksandr Duma

"...Hər şeydən çox, sən Qafqaz,
sirli dumanla parıldamışan"

Sergey YESENİN

*Q*afqaz, yaşı 30 milyon ildən çox, başı həmişə qarlı, dumanlı, özü sehrli və sirli dağlar diyarı, Xəzər və Qara dəniz arasındaki bərxəzdə qərar tutmuş. Onun şimal sərhəddi məşhur Kuma-Manış çökəkliyindən keçir, cənubda Türkiyə və İranla həmsərhəddir.

Qafqazın tutduğu sahə 440 min kv. km olub, onun təki faydalı qazıntılar və mineral sularla zəngindir. Təbiəti, qeyri-adi rəngarəngdir. İqlimi mülayim, bitki və heyvanat aləmi olduqca müxtəlifdir.

Qocaman Qafqazın bir çox zirvələri ilboyu qar və buzla örtüldüyündən gözqamaşdırıcı bərq vurur, onun ərazisində saysız-hesabsız dağ çayları, büllur bulaqlar, neçə-neçə yarğanlar, uçurumlar yaratmışdır. Zümrüd yaşılıqlar əhatəsindəki şirin sulu dağ gölləri göz oxşayır.

Qafqazın faydalı qazıntıları; Qroznı və Dağıstanın, Maykop və Abşeronun zəngin neft və qaz yataqları, mədənlərdən qızıl, gümüş, mis, dəmir, alüminium, qurğuşun, sink, marqanes, molibden arsen, sürmə... bir sözlə, Mendeleyev cədvəlinin əksər kimyəvi element-

ləri burada yerləşir. Bu məkanda cyni zamanda asbest (odadavamlı), daşduz, yod, brom, naftalan hasil olunur.

Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində isə keyfiyyətli mədən daş duzu, mərmər, travertin çıxarılır (Moskva və Bakı metropolitenlərinin tikintisində geniş istifadə olunmuşdur).

Müalicə xassəli və içməli mineral sular Qafqazın əvəz olunmaz sərvətidir (Soçi - Matsesta hidrogen sulfidli mineral bulaqlar, karbon turşuları və duz-qələvi mənbələrlə zəngin olan Kislovodsk, Yesentuki, Pyatiqorsk, Jeleznovodsk kurortları, Naxçıvanda Badamlı (Narzanın analoqu), Sirab (Borjominin analoqu) mineral su mədənləri, Kəlbəcərin İstisu bulaqları, Dəvəçidə Qalaaltı müalicə suları, eləcə də Gürcüstanın Borjomi mineral suları və digərləri Qafqazın hüdudlarından çox-çox uzaqlarda ad çıxarmışdır.

Qafqazın bütün mineral sularının birgünlük debiti 75 milyon litrə bərabərdir.

Böyük Qafqazın ən hündür zirvələri bunlardır: Dombay-Ülken - 4046 m, Bazardüzü - 4466 m, Tebulostma - 4493 m, Kazbek - 5033 m, Şxara - 5068 m, Dıxtau - 5203 m, ən hündür zirvəsi, Elbrus - 5642 m. Kiçik Qafqaz dağlarında tanınan zirvələri; Mesxeti, Bazu, Murovdağ, Camış, Qarabağ silsiləsi, sıra dağları və digəri.

Azərbaycan ərazisində Qafqazın ən hündür zirvəsi Şahdağıdır. (Quba rayonu), hündürlüyü - 4250 m. Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistən) - Alagöz - 4090 m.

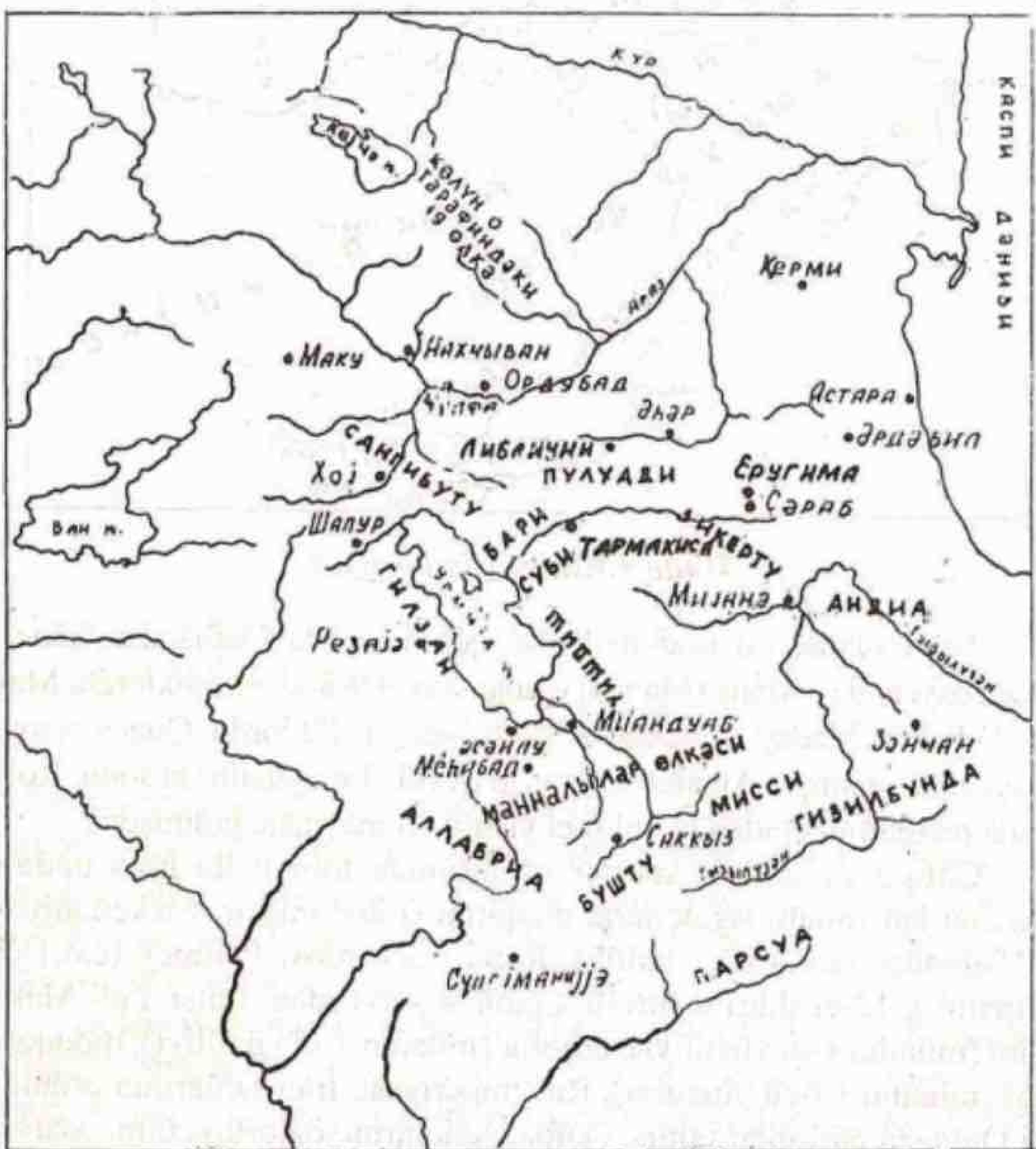
Qafqazın əsas çayları: Kür, Araz, Alazanı, Samur, Terek-Xəzər dənizinə, Kuban, Kuma-Azova, Rioni, İnquri, Kodori və digərləri - Qara dənizə axır.

Gölləri: Goy-göl, Ritsa, Göyçə, Tanbukan, Paleostami, Batabat (Naxçıvan) və b. Bunlardan dağ gölləri: Goy-göl və Ritsa oxşarlıqlarına görə əkiz göllər adlanır.

Qafqazın heyvanat aləmi də zəngindir: Qafqaz və Dağıstan muflonu, nəcib maral, qonur ayı, dağ keçisi, qaban, bezoar keçisi, bəbir, tülkü, vaşaq, Qafqaz tetra quşu, kolxida qırqovulu, Assuriya yenotu (xəz dərili) və başqaları.

Qafqazın florası da müxtəlif və diqqətiçəkəndir. Onun sinəsində bitən 6000-dən çox bitki növü qeydə alınmışdır. Qədim və sərin meşələrində fisdiq, palıd, vələs, relikt, dəmirağac... bitir.

Elm aləminə çoxdan məlumdur ki, Qafqaz məkanında ilk insan məskənləri məhz bu diyarda - Azərbaycanda (Azıx mağarası) aşkar olunmuş və o, Avropada 2-ci, dünyada isə 4-cü sayılır.

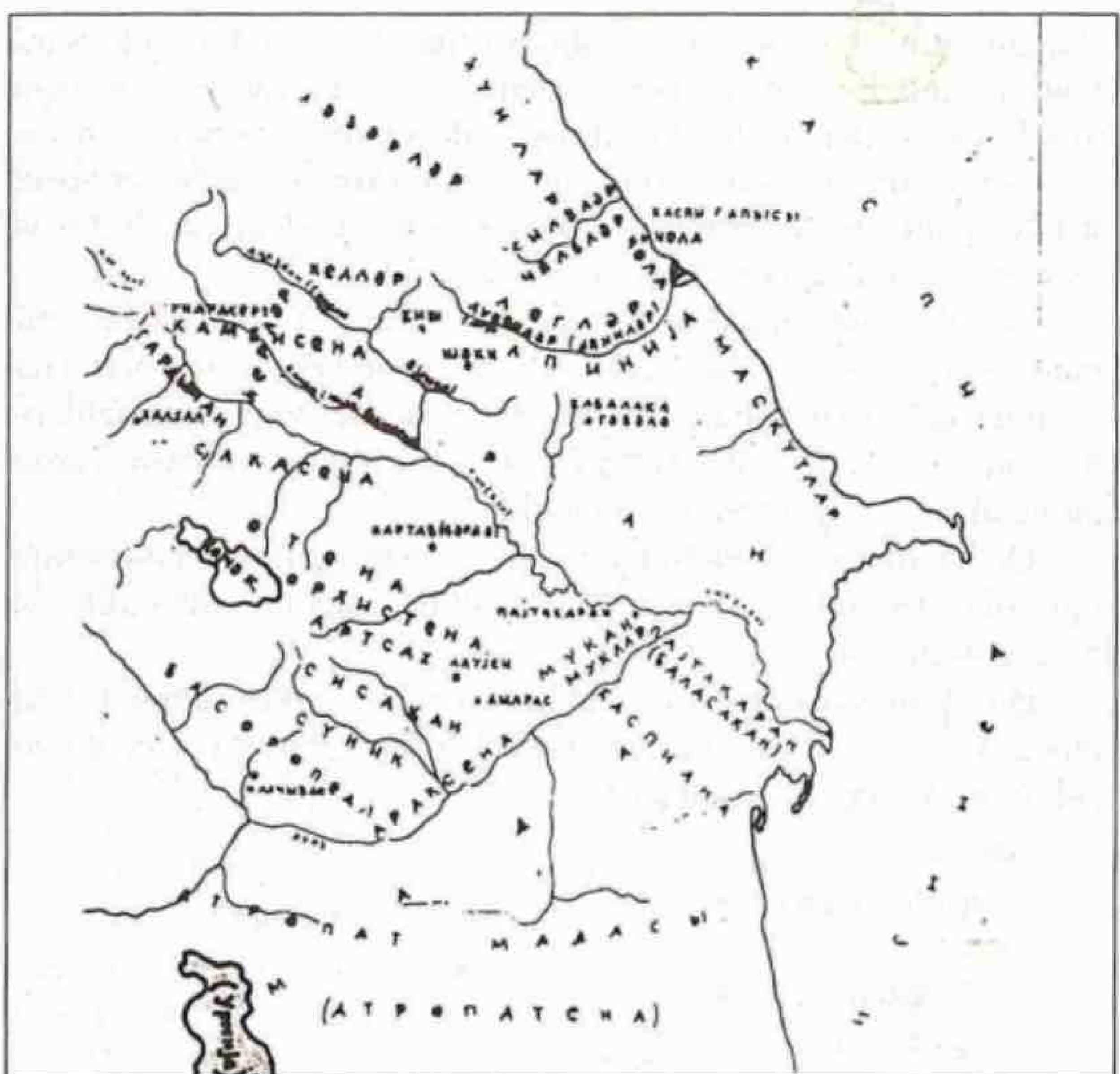
Mana carlığı

Mada (Midiya) imperiyası

Təbii olaraq ən qədim dövlət qurumları da Qafqazda: Güney Azərbaycanda - Mana (Manna) eradan əvvəl 9-8-ci yüzilliklərdə, Mada (Midiya, Maday...) eradan əvvəl 8-7-ci yüzilliklərdə, Quzey Azərbaycanda - Qafqaz Albaniyası eradan əvvəl 4-cü yüzilliyin sonu, Kolxida padşahlığı eradan əvvəl 6-ci yüzilikdə meydana gəlmışdır.

Qafqaz öz zəngin sərvəti və füsunkar təbiəti ilə hələ qədim vaxtlardan yadelli işgalçıların diqqətini cəlb etmişdir. Makedoniyalı İsgəndər (e.ə.4-cü yüzillik), Roma sərkərdəsi Pompey (e.ə.1-ci yüzillik), 12-ci ildirim surətli legionun sərkərdəsi Lutsi Yuli Maksim (miladın 1-ci yüzilliyi), ərəblər (miladın 7-ci yüzilliyi), monqollar (miladın 13-cü yüzilliyi), Rus imperiyası, İran şahlarının orduları Qafqaza basqınlar etmiş, Qafqaz xalqlarına özlərilə zülm, əsarət, ölüm və xarablıq, achiq və səfalət gətirmişlər. Hər dəfə də onun

Qafqaz Albaniyası

dinc və zəhmət adamları öz doğma elini, obasını yenidən qaldırmış, qurub-yaratmış, mənsub olduqları xalqın dəyərli adət-ənənələrini, milli maddi mədəniyyətini inkişaf etdirmişlər. Bu ağır sınaqlarda qafqazlılar mətinləşir, möhkəmlənir və öz azadlığı uğrunda mübarizəyə daha əzmlə, inamla qoşulurdular...

Bolşeviklər hakimiyyətə gəldikdən sonra Qafqazda Kabardin-Balkar, Şimali Osetin, Çeçen-inquş və Dağıstan muxtar respublikaları, Adigey, Qaraçayev-Çerkəs muxtar vilayətləri yaradıldı. Qafqazdan cənubda Azərbaycan və Gürcüstan, onların torpaqları hesabına (Azərbaycandan Zəngəzur, Basarkeçər, Dilican, Gürcüstəndən

Borçalının bir bölgəsi - Lori nahiyyəsi (hansı ki, 1918-ci ildə Surik konfransında bu nahiyyə "neytral zona" elan edilərək Ermənistanın tərkibində saxlanılmışdır) və xüsusilə də Qərbi Azərbaycanın torpaqlarında (nə az, nə çox 80 faizində) sünə Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası yaradıldı. Sənayeləşdirmə, kollektivləşdirmə və mədəni quruculuq layihələri həyata keçirildi.

Böyük Vətən müharibəsində qafqazlılar əsl qəhrəmanlıq nümunəsi göstərərək faşist Almaniyası üzərində Böyük qələbənin qazanılmasında fəal iştirak etdilər. Müharibədən sonra qafqazlıların bacarıq və gücü, enerjisi müharibənin gətirdiyi dağıntıların, vurduğu yaralarının sağalmasına yönəldildi.

Qafqazlılar öz səadətini yenidən qurmaq, milli mədəniyyətini, iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək, yüksəltmək imkanı əldə etdilər və buna nail oldular.

Bu əfsanəvi diyarın ərən, müdrik və zəhmətkeş sahibləri haqqında Azərbaycan xalq yazıçısı və şair İmran Qasimov necə də gözəl, ürəyəyatan şeir yazmışdır:

"İncəlik

*asimana çox yaraşır,
- həyəcan
dalgalara çox yaraşır,
- viiçarlıq
dağlara çox yaraşır
- İnsan - dağdır, dalğadır və səmadır".*

Bu coğrafi adın etimologiyası, açımı da Qafqaz diyarı qədər gözəl, cəlbedici və mənalıdır. Əgər bu və ya digər toponimin açımına açar tapırıqsa, onun saxladığı sırləri, mənanı açıqlayıraqsa bizim qarşımızda yeni bir aləm açılır. Belə ki, ərəb sözü "Saxara" - "səhra" deməkdir, Argentinanın paytaxtı Buenos-Ayres - "yaxşı, təmiz hava", məşhur Niaqara şəlaləsi - güclü su səsi-sədası (şırıltısı), Addis-əbabə - "yeni gül", Rusiya - "səhər şəhi", Yaponiya - "çıxan günəş" ölkəsi, qədim Xarəzm - "bəhrə verən torpaq (məhsuldar torpaq), ölkə, diyar", dünyanın ən hündür dağı Comolunqma (Everest) - Tibet dilində "Yerin (yaxud dağların) anası - ilahi" deməkdir və s. və i.

Bəs Qafqazın açımı nədən xəbər verir?

Azərbaycan toponimlərinin tədqiqi və elmi araşdırmları bir mənalı şəkildə göstərir ki, burada yaşamış türk mənşəli tayfalar hələ qədim zamanlardan məskunlaşdıqları yerə, dağlara, çay və göllərə, saldıqları kənd və hərbi qalalara mənsub olduqları tayfaların adlarını vermiş, ilk etnonimləri, toponimləri də onlar yaratmışlar.

Qafqaz etnoniminin mənası haqqında ərəb və Avropa mənbələrində xeyli və müxtəlif səpkili məlumat rast gəlinir.

Qafqazın ilk dəfə yunan dramaturqu Esxilin (er.əv.6-cı yüzillik) "Zəncirlənmiş Prometey" faciəsində adı çəkilir. Bu ad Herodotun (er.əv.5-ci yüzillik) və digər antik müəlliflərin əsərlərində də qeyd olunmuşdur.

Qədim yunan tarixçisi Eratosfen (er.əv.3-cü yüzillik) Qafqaz əvəzinə, Kaspi dənizinin sahillərində yaşamış avtohton türk mənşəli tayfa olan kaspilərin şərəfinə "kaspi" işlətmişdir.

Noqaylar Qafqazı əlçatmazlığı, alınmazlığına görə "ulduz dağları" adlandırmışlar.

İndiki Qafqaz və əfsanəvi Qaf dağının eyni dağ olması haqqında mənbələrdə mövcud xeyli maraqlı və sırlı məlumatlar da buna dəlalət edir. Bu fikrə görkəmli Azərbaycan yazıçısı, mütəfəkkir Abbasqulu Ağa Bakıxanov da (1794-1847) dəstək verir.

Məlumdur ki, nağıl və rəvayətlərdə bu dağlar əfsanəvi divlərin, pəri və sehrbazların beşiyi sayılır. Qafqazı görüb-tanıyan adamların çoxları qədimdə Qafqaz dağlarını dönyanın axırı, insan yaşayışının son həddi hesab edirdilər. Odur ki, bu dağların cəsur, ərən, qorxmaz kişilərini div, gözəl-göyçək, zirək qadınlarını isə pəri adlandırırlılar (div insanla əjdaha arasında, pəri isə insanla mələk arasında əfsanəvi məxluq).

Strabona görə, Qafqaz Albaniyasının şimalında Qafqaz dağlarında amazonkalar - "cəngavər qadınlar" yaşayırdılar. Sözünə davam edərək o, qeyd edir ki, qarqarlar (Azərbaycanın, xüsusilə də Qarabağın qədim türk mənşəli tayfalarının onların bir qismi də) amazonkalarla (sarmatlarla - AM) qonşudurlar...

Savromatların (sarmatların) amazonka adlanması isə onunla əlaqədardır ki, onların qızları ərə gedənə qədər kişilərlə ova çıxar, at oynadar, sərrast ox atar - ov ovlayar, hətta hərbi yürüşlərdə belə iştirak edərdilər.

Bu sıralı-sədalı Qafqaz etnonimi elm aləmində necə izah olunur?

Sualın cavabını yenə də qədim mənbələrdə axtarmaq lazımlı gəlir. Qafqaz - Kaspi dağlarıdır, o, er.əv. 9-cu yüzillikdə onun sahillərində yaşamış, türk tayfası Kasipilərin şərəfinə belə adlanmışdı.

Professor A.M.Dəmirçizadə "Kaspi, Xəzər, Qafqaz" elmi əsərində yazır ki, "Qafqaz" iki sözdən yaranaraq tayfa və yer adı bildirir.

Əslində, sözün 1-ci komponenti "kaf", "kaufa" (dağ) fars sözündəndir. Beləliklə, "kafkaz" - kaspilərin dağı deməkdir.

Son illərdə aparılmış toponimik, linqvistik tədqiqatlara görə, Qafqaz - "kas keçidi, kas qapısı" mənasındadır. Belə ki, o, iki sözdən; qədim türk dillərində işlənmiş "kap" (yəni "keçid") və "kas" (Türk tayfasının adı-etnonim) sözündən yaranmışdır.

Qafqaz hələ qədim dövrlərdən yüzlərlə səyyahları, təbiətsevərləri, yazıçı və rəssamları, alımları və incəsənət xadimlərini özünə cəlb etmiş və bu gün də cəlb etməkdədir. Həm də buraya - qocaman, ağsaçlı Qafqaza ayaq basan hər bir kəs təbiətin bu gözəl mənzərəsini, küçəsini hündürlükdən seyr etmək zorunda olur.

Qafqaza heyran və məftun olmuş böyük rus şairi A.S.Puşkin coşqun bir ilhamla yazır:

*"Qafqaz altımdadır ən müdhiş zirvədə mən,
Tutmuşam tək uçurum qarlı dağ üstündə qərar.
Qara quş uçmağa qalxarsa, uzaq bir təpədən,
Nə qədər yüksək uçarsa, yenə dövrəmdə uçar".*

Necə də real, təsirli və şairanə deyilmişdir. Əfsanə və nağıllarla dolu Qafqaz ərazisindən minlərlə turist cığırları keçir. O yollar dan bir neçəsi də Odalar yurdu, qədim türklərin beşiyi - Qərblə-Şerqin qovuşduğu "qızıl körpüyə" - Azərbaycana gəlir ki, biz də sizə xeyir-dua verib bu maraqlı səyahətə dəvət edirik.

Azərbaycan

*El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənimsən,
Anam doğma Vətənimsən,
Ayrılarımı könül candan,
Azərbaycan, Azərbaycan!*

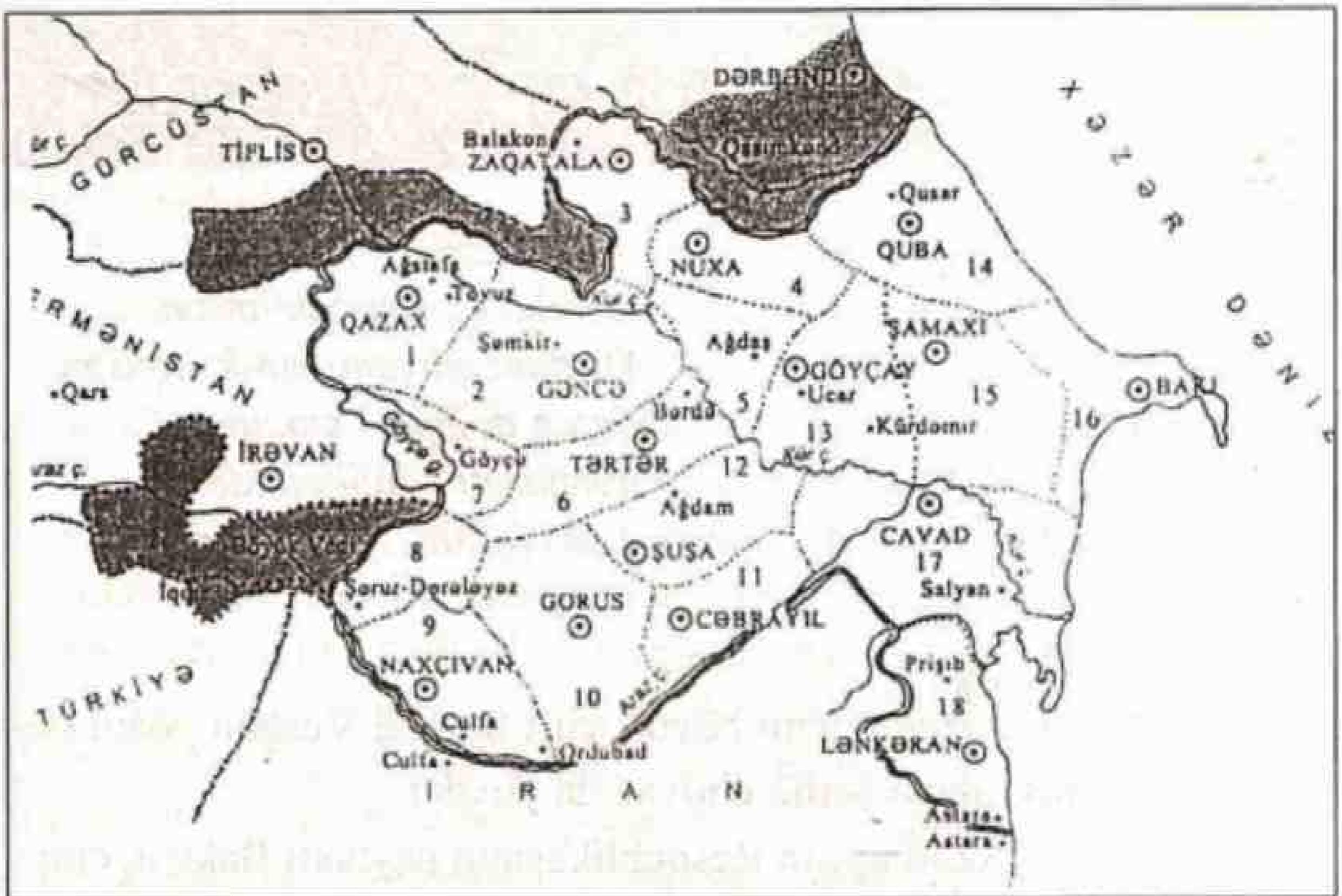
Xalqımızın böyük şairi Səməd Vurğun gözəl demiş, əlavə şərhə ehtiyac da yoxdur.

Azərbaycan Respublikasının paytaxtı Bakıya, onun yerləşdiyi Abşeron yarımadasına və Qobustana səyahətə çıxmazdan öncə nadir təbiətli ölkəmizin zəngin tariixlə qısa da olsa tanış olaq.

Bu gün Azərbaycan Respublikasının tərkibinə Naxçıvan Muxtar Respublikası (mərkəzi qədim Naxçıvan şəhəri) və Yuxarı (dağlıq) Qarabağ bölgəsi daxildir. Dərin təəssüf hissilə qeyd edim ki, Yuxarı (dağlıq) Qarabağ bölgəsi və onun ətrafindakı 7 rayon: Ağdam, Kəlbəcər, Füzuli, Cəbrayıł, Zəngilan, Qubadlı və Laçın erməni separatçıları tərəfindən işgal olunmuşdur.

Respublikada 66 rayon, 16 şəhər və 174 qəsəbə vardır. Azərbaycan Respublikasının ərazisi 86,6 min kv.km təşkil edir, əhalisi 8 milyondan çoxdur (01.01.2006).

Azərbaycan Qafqazın cənubunda yerləşir. Onun şimal sərhədi Rusiya Federasiyasına məxsus Böyük Qafqaz sıra dağlarından keçərək cənubda İran və Türkiyə ilə həmsərhəddir. Şərqdən Azərbaycanın sahillərini

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920)

qocaman Xəzərin suları yuyur, qərbdə Gürcüstan və Ermənistanla (tarixi Qərbi Azərbaycan) qonşudur.

28 May 1918-ci ildə Qafqazda ilk dəfə demokratik respublika Azərbaycanda elan olunmuş və qurulmuşdur. ADR 23 ay fəaliyyət göstərmiş, dünya əhəmiyyəti olan nailiyyətlər əldə etsə də, bolşeviklərin XI Qırmızı Ordusu (Qırmızı Terror Ordusu - A.M.) zorakılıqla milli dövləti yıxdı və ölkəmiz 70 ildən çox SSRİ-i adlanan imperiyanın tərkibinə qatıldı.

Azərbaycanın SSRİ tərkibində yaşadığı 1920-1941-ci illər çox mürəkkəb və ziddiyyətli bir dövr idi; bir tərəfdən hakim rejimin amansız repressiyaları, xalqımızın adət-ənənələrinə, mənəviyyatına göstərilən təzyiqlər, məhrumiyyətlər və məhdudiyyətlər, digər tərəfdən, eyni zamanda xalqımızın böyük inkişaf yolu, tərəqqisi. Cəkilən dövrdə respublikada 70-dək dövlət sənaye müəssisələri işə düşmüş, yeni istehsal sahələri - maşinqayırma, metal emalı sənayesi və kimya sənayesi yaranmış, elektrikləşdirmə həyata keçirilmişdir.

Kənd təsərrüfatında yeni qurumlar; 3429 kolxoz və 50 sovxozi təşkil edilmişdir.

Beləliklə, ölkədə sənayeləşdirmə və kollektivləşdirmə siyasəti başa çatdırılmışdı.

SSRİ-nin əsas neft-bazası sayılan Azərbaycan, ikinci pambıq bazasına çevrilməyə başladı. Respublikanın mədəni quruculuğu uğurla inkişaf edirdi, elm və mədəniyyət yüksək səviyəyə qalxır, intellektual potensial durmadan artırdı...

Azərbaycan xalqı SSRİ-nin tərkibində Böyük Vətən müharibəsində həm ön, həm də arxa cəbhədə böyük fədakarlıq göstərmiş, bütün maddi və mənəvi sərvətlərini səfərbər etmiş, qələbənin həllədici amillərindən biri Bakı nefti olmuşdur. 120 azər türkü Sovet İttifaqı qəhrəmanı, 30-u "şöhrət ordəni", 170 mindən çoxu orden və medallarla təltif olundu.

Müharibədən sonraki bərpaçılıq dövrü, elm, mədəniyyətdə nəzərə çarpan inkişafla bərabər, həm də "milli bərabərlik", "beynəlmiləlçilik" dən dəm vuran Kremlin şovinist rəhbərləri Azərbaycan xalqına qarşı diskriminasiya siyasəti yürüdür, azər türklərinin Ermənistandan (tarixi Qərbi Azərbaycandan), ata-baba torpaqlarından deportasiyasına, Azərbaycanda isə əksinə, ermənilərin sayının artmasına və onların daha firavan yaşamasına şərait yaradırdılar.

SSRİ rəhbərliyinin, xüsusilə 80-ci illərin ortalarından başlayaraq həyata keçirdikləri islahatların - "yenidənqurmanın", o cümlədən milli siyasetdə yol verilən ciddi səhvlər - Azərbaycanın Yuxarı (dağlıq) Qarabağ bölgəsində işgalçı erməni separatçılarının, milli münaqişə ocağının qızışdırılması, demokratik hərəkatın inkişafı SSRİ-də dağılma proseslərini daha da sürətləndirdi. Nəhayət, Sovet imperiyası diz çökdü.

1991-ci il oktyabr ayının 18-də Azərbaycan xalqı yenidən ayağa qalxaraq öz dövlət müstəqilliyinə nail oldu.

Lakin dövlətimizin müstəqilliyinə dəstək verməyən daxili və xarici qüvvələr ölkədə yaranmış böhranlı vəziyyətdən istifadə edərək, Yuxarı (dağlıq) Qarabağda milli münaqişəni iki xalq arasında

müharibəyə sürükləyə bildilər.

Erməni təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın 20 min nəfər vətəndaşı müharibənin qurbanı, şəhid olmuş, 100 min nəfəri yaralanmış, onlardan 50 mini əlil olmuşdur.

Erməni "başkəsənləri" Xankəndində yerləşdirilmiş sovet-rus (tərkibində xeyli erməni zabiti və əsgəri olan) hərbi hissəsilə sövdələşərək zirehli hərbi texnika ilə 1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecədə Xocalıya qəflətən basqın edərək görünməmiş soyqırımları törətmışlər; 613 nəfər şəhid olmuş, 8 ailə tamamilə məhv edilmiş, 1275 nəfər əsir götürülmüş, yüzlərlə insan itgin düşmüşdür...

Azərbaycan ərazisinin (86,6 min kv.km) 20 faizi işgal olunmuş, Ermənistandan (tarixi Qərbi Azərbaycan) və Yuxarı (dağlıq) Qarabağın işgal olunmuş bölgələrindən bir milyondan artıq (tarixi Qərbi Azərbaycandan son 250 min nəfər, zəbt olunmuş Azərbaycan rayonlarından 760 min nəfər) məcburi köckün və qaçqın 15 ildən artıq zaman kəsiyində respublikanın müxtəlif bölgələrində (o cümlədən ancaq Bakıda 80 min nəfər "məskunlaşmışdır") çadır şəhərciyində, köhnə vagonlarda acınacaqlı qaçqın, köckün həyatı sürurlər. Bir milyondan artıq azər türklərinin dözülməz sosial-məişət, mənəvi vəziyyəti, onçə da təcavüzkar Ermənistən haqsız, ədalətsiz müharibəsini, işgalçılıq siyasətini pisləyərək BMT-nin erməni silahlı qüvvəllərinin şərtsiz və dərhal Azərbaycan ərazilərindən çıxarılması haqqında 4 mühüm qətnaməsi (30 aprel 1993 il, N 822 və 853, 874, 884 sayılı), təəssüf ki, bu gün də öz icrasını tapmamışdır, kağız üzərində qalmışdır. Bu nədir, BMT-nin acizliyi, yoxsa erməni separatçılarının beynəlxalq aləmdə at oynatması?

Axı, erməni təcavüzü göz qarşısındadır; bütün dünyaya məlumdur ki, bu müharibənin nəticəsində Azərbaycanın 890 yaşayış məskəni xarabazara çevrilmiş (salamat qalanlarını da bu gün bu sətirləri yazarkən, dağdır, yandırırlar?), 150 min ev binası, 7 min ictimai bina dağıdılmış, minlərlə məktəb, uşaq bağçası, tibb müəssisələri, kinoteatr, klub, mədəniyyət sarayları, tarixi abidələr, muzeylər, məscid və kilsələr və s. və i.a. yararsız hala salınmışdır.

Respublika Mədəniyyət və Turizm Nazirliyindəki rəsmi məlumatda görə dünya əhəmiyyətli 13, ölkə əhəmiyyətli 330 memarlıq, monumental və xatırə abidələri, Şuşa tarix-memarlıq qoruğu, Avropana analoqu olmayan məşhur Azıx mağarası (ibtidai insan beşiyi)... erməni silahlı qüvvələrinin işğalı altındadır.

Aparılmış təxmini hesablama məlumatlarına əsasən təcavüz Ermənistən torpaqlarımızı işğal etməsi nəticəsində Azərbaycana külli miqdarda - 26,5 milyard ABŞ dolları məbləğində ziyan vurulmuşdur. Mənəvi zərəri isə hesaba sığışdır!

Bütün bunları bir daha qabartmaqda, xatırlatmaqda məqsəd Azərbaycanın reallığını, həqiqətlərini nəzərə çatdırmaqdır.

Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı müharibəni dayandırdı, atəşkəs yaratdı, ölkə daxilində hərcmərcliyə, vətəndaş müharibəsi təhlükəsinə son qoyuldu, əmin-amənlıq təmin olundu.

Ümummilli lideri Heydər Əliyevin beynəlxalq aləmdə baş verən proseslərə düzgün siyasi qiymət verməsi, düşünülmüş xarici siyasətin yeridilməsi, dünyanın aparıcı dövlətləri ilə əməkdaşlıq münasibətlərin qurulması, 20-ci yüzilliyin neft müqaviləsi (kontrakt) - uğurlu neft strategiyasının həyata keçirilməsi sayəsində Azərbaycanın iqtisadi qüdrətini artırdı, onun dünya birliyinin bərabər hüquqlu və suveren üzvü kimi tutduğu müstəqillik və tərəqqi yolu ilə inamla addımlayan bir dövlət kimi tanıtdı.

Ötən illər ərzində, təcrübəli rəhbər Heydər Əliyevin, sonra da onun davamçısı İlham Əliyevin dövründə ölkəmizin bütün sahələrində; sənayedə, kənd təsərrüfatında, mədəni və dövlət quruculuq işlərində nəzərə çarpacaq uğurlar qazanılmışdır.

Azərbaycanın münbit, məhsuldar torpağı, zəngin flora və fauna aləmi, onun tərkində tükənməz sərvətləri, isti və müləyim iqlimi bu diyarda ilk insan məskənlərinin yaranmasına səbəb olmuş, yerli avtoxton əhalisi yüzillər, minillər boyu maddi və mənəvi mədəniyyət quruculuğuna, qurub-yaratmağa fəal qatılmışlar.

Məşhur dünyəvi səyyah norveçli Tur Heyerdal demiş: "Azərbaycan dünya sivilizasiyanın ən qədim ocaqlarından biridir".

Bu gün elmə o da məlumdur ki, dünyanın ilk sivil mədəniyyəti Afrika qitəsinin şimalı, Avropanın cənubi-şərqi və Asiyanın qərb hissəsi və onların əhatəsində qərar tutmuş, Azərbaycan da daxil olmaqla Ön Asiyada yaranmışdır. Azər türklərinin ulu əedadları indiki Quzeyli və tarixi Güneyli, Qərbli Azərbaycan torpaqlarında, İran, İraqın şimal hissəsində - şumerlərlə yaxın qonşuluqda, bəlkə də genetik bağlı olub məskunlaşmışdılar. Urmiya gölü ətrafi, Azıx və Tağlar (Qarabağ bölgəsi), Daşsalahlı, Qazma, Buzeyir, Aveydağ və s. mağaraları - ilk insan məskənlərində 100 min illərlə öncə yaşayış olmuş, Azıx mağarasında orta aşel dövrünə aid 1968-ci ildə 18-22 yaşlı qadının - Azıxantropun alt çənəsi təpiilmiş, 35 min il öncədən başlayaraq 12 min illik zaman kəsiyində isə irqlər meydana gəldikdən sonra (Avropada - avropoid, Afrikada - neqroid və Asiyada isə monqoloid) insan məskənlərinin və fəaliyyətinin sonrakı dövrlərdə genişlənməsi sayəsində qədim əedadlarımız - türklər məhz buradan Şərqə (Orta Asiya, Sibirə, Altaya), Şimala (Qafqaza, ondan da şimala - Dəştı-Qıpçaqa-Ulu çölə, İtil (Volqa) boyu, Qərbə (Azov, Qara dənizin şimal-qərb sahillərinə indiki Ukrayna, Balkan yarımadası və s.) kütləvi şəkildə etnik axın, zəfərli hərbi yürüşlər etmişlər. Yeri gəlmışkən, Balkan qədim türk mənşəli toponimidir - "meşə ilə örtülmüş dağ" mənasındadır. Axı Qərbə istiqamət götürən türklərin güclü bir neçə qolu; etrusklar, kimmerlər (qəmərlər), dardanlar və digərləri Balkana, Yunanistana gəlib çıxmış və məskunlaşmış, tarixi Troyanın fəal müdafiəçiləri olmuşlar (er.əv. 13-cü yüzillik Homerin "İlliada" və "Odisseya" poemalarında neçə-neçə türk tayfalarının adları, türk mənşəli etnonim və toponimlərin mövcudluğu bundan xəbər verir). Belə olduğu halda, bu gün Azərbaycan məmləkətinin "Qərbə Şərqiñ qızıl körpüsüdür" deyimi daha inandırıcı səslənir.

"Dünya elminin arxalandığı arxeoloji materiallar göstərir ki, türklərin ilkin vətəni Sayan-Altay əraziləri deyil, Ön Asiya olmuş, ilkin miqrasiyalar məhz buradan başlamış, türklər buradan Mərkəzi

Asiyaya köç etmiş, min illərlə o yerlərdə artıb çoxalaraq yeni əlvərişli yaşayış sahələri axtarışı ilə yenidən geriyə - öz ilkin yurdlarına dönmüşlər" (professor Q.Kazimov). Çoxsaylı qabilələrdən cəmlənmiş güclü türk tayfaları dil ünsiyyətinə malik olduqdan sonra zaman (yüz, minilliliklər) ötdükcə daha da artmış, yeni-yeni münasib yaşayış yerləri, məskənlər axtarışına - səfərlərə çıxmışlar,

"...Əksər alımlər hesab edir ki, azərbaycanlıların (azər türklərin - A.M.) uzaq əcdadları min il, on min il öncə öz aralarında türk dilində danışırıldılar" (Q.N.Hümmətov).

Rus alimi Y.Y.Viktorovanın hesablamalarına görə türk dilləri 100 min il öncə formalaşmışdır.

Qədim türk dilləri ailəsinə daxil olan (Türk, Türkmen, qaqauz, özbək, uyğur, tatar, başqır, qazax, qırğız, noqay, kumık, altay, xakas, soxa-yakut və s.). 20 dil içərisində aparılmış elmi linqvistik tədqiqatlara əsasən 8000 qədim köklü türk sözündən 5000-i öz ilkin forma və mənasını qoruyub saxlamış yeganə dil azər türkçəsidir. Qalan türk dillərində bu köklü türk sözləri şivə və dialekt təsirinə məruz qalmışdır.

Güney Azərbaycanın torpaqlarında aborigen türk mənşəli tayflar: kutilər, lullular, sular, turikkilər (sonra onlar Yunanistana keçərkən etrusklar adlandırılmışlar), cassilər və onlarla digərləri, Quzey Azərbaycanda isə məskunlaşmış yerli türk tayfları: mük (muğ, mağın bir qolu), uti, qarqar, udin,sovde (sovdey), kaspi, gel, leq, lupeni, sila və başqaları tarixin yaddaşında silinməz izlər buraxmış, etnik axınlar, hərbi səfərlər etdikləri Avropa və Asiya torpaqlarında sürətlə artaraq 10 min illərin zaman kəsiyində 100 minlərlə onların nəsl davamçıları müxtəlif adlarla ulu babalarının tarixi vətəninə - Azərbaycana geri dönmüşlər. Köklü türk tayfları ilə genetik bağlılıq olduğundan asanca-sına konuşub, qaynayıb-qarışmış, Azər türk xalqının formalaşmasında, etnogenezində yaxından və bilavasitə iştirak etmişlər.

Güney Azərbaycanın ərazisində güclü türk tayflarının ilk ittifaqı - dövlət qurumu eradan çox-çox əvvəl meydana gəlmışdır. İlk dövlətin adı və paytaxtı da tarixə düşmüştür; Mana (Manna da ya-

zilir), onun paytaxtı, çar-şəhər Izirtu (İzirta) olmuşdur. Mana 15 vilayəti birləşdirirdi. Bu dövlət haqqında Assur qaynaqlarında verilən məlumat er.əv. 843-cü ilə aiddir (Bax xəritə: s. 6).

İki, qarşı-qarşıya durmuş düşmən dövlət - Assur və Urartunun bu münasibətlərindən məharətlə və müdrikliklə istifadə edən Mana hökmdarı İranzu (er.əv. 740-719) ölkəsinin qalan vilayətlərini də mərkəzi hakimiyyətə tabe edərək, Güney Azərbaycan hündüdlərində tam bərqərar olmuş, Mana qüdrətli bir dövlətə çevrilmişdi. Sonrakı yüzilliklərdə zəifləyən Mana dövləti tarix səhnəsini tərk etməli olur. Onun yerini ikinci bir türk dövləti - Mada (Maday, Midiya da yazılır) tutur. Madanın ilk hökmdarı Sanasirika qısa zaman kəsiyində dövlətini gücləndirir, paytaxt-qala tikdirir, adını da Saqbitu qoyur (qədim türkcədən tərcüməsi "hökmdar-qala, çar-qala").

Herodotun yazdığını görə Mada 6 türk tayfa birliyindən ibarət idi: buslar, paretakenlər, struxatlar, arizantlar, budilər və maqlardan...

Hər iki dövlətin türk mənşəli adları da bir kökdəndir ("Ma"- "Tanrı, başçı, kahin" deməkdir, ikinci komponent "na" və "da" isə "yer, məkan, ölkə" mənasındadır).

Türk hökmdar Klansarın və onun oğlu Fraortun dövründə Mada dövləti daha da güclənir və Mananın keçmiş torpaqlarını öz ölkəsinə birləşdirir (er.əv 615-614). Genişləndirilmiş dövlətin paytaxtı Həmədan olur.

Eradan əvvəl 6-cı yüzilliyin ortalarında, Madanın son hökmdarı əfsanəvi Astiaqın dövründə başçılıq etdiyi dövlət zəifləyir və İranda hakim Əhəmənilər sülaləsinin əsarəti altına düşür. Lakin bu işgal uzun sürmür, Makedoniyalı İsgəndərin məlum müharibəsi nəticəsində İran süquta uğrayır və Azərbaycan ərazisində yeni bir türk dövləti - Atropatena meydana gəlir. Mada süvari qoşunlarının sərkərdəsi və satrapı, Atropat qızını Böyük Fatehin görkəmli sərkərdələrindən biri Perdikkə ərə verib qohum olur, hakimiyyətini möhkəmləndirir və ölkə Atropatın şərəfinə belə adlanır.

Quzey Azərbaycan ərazisində də təxminən eyni vaxtda (er.əv. 4-cü yüzilliyin sonu), 26 dildə danışan tayfa ittifaqı - Qafqaz Alba-

niyası dövləti yaranır, paytaxtı da 600 il "ömür sürmüş" Qabalaka (Qəbələ - "alınmaz, basılmaz, toxunulmaz qala") olur. Azərbaycanın digər qədim paytaxtlarından fərqli olaraq yalnız onun xarabaliqları indiyə qədər qalmaqdadır.

Albaniya onun hüdudlarında yaşamış, idarəciliyində, müdafiəsində aparıcı rol oynamış türk mənşəli alban tayfasının adını əks etdirir. İlk əlifbamız sayılan alban əlifbası da hələ Miladın 1-ci yüzilinində qarqar dili əsasında yaranmış, 5-ci yüzillikdə isə təkmilləşdirilmişdir. O 52 səsdən ibarət idi.

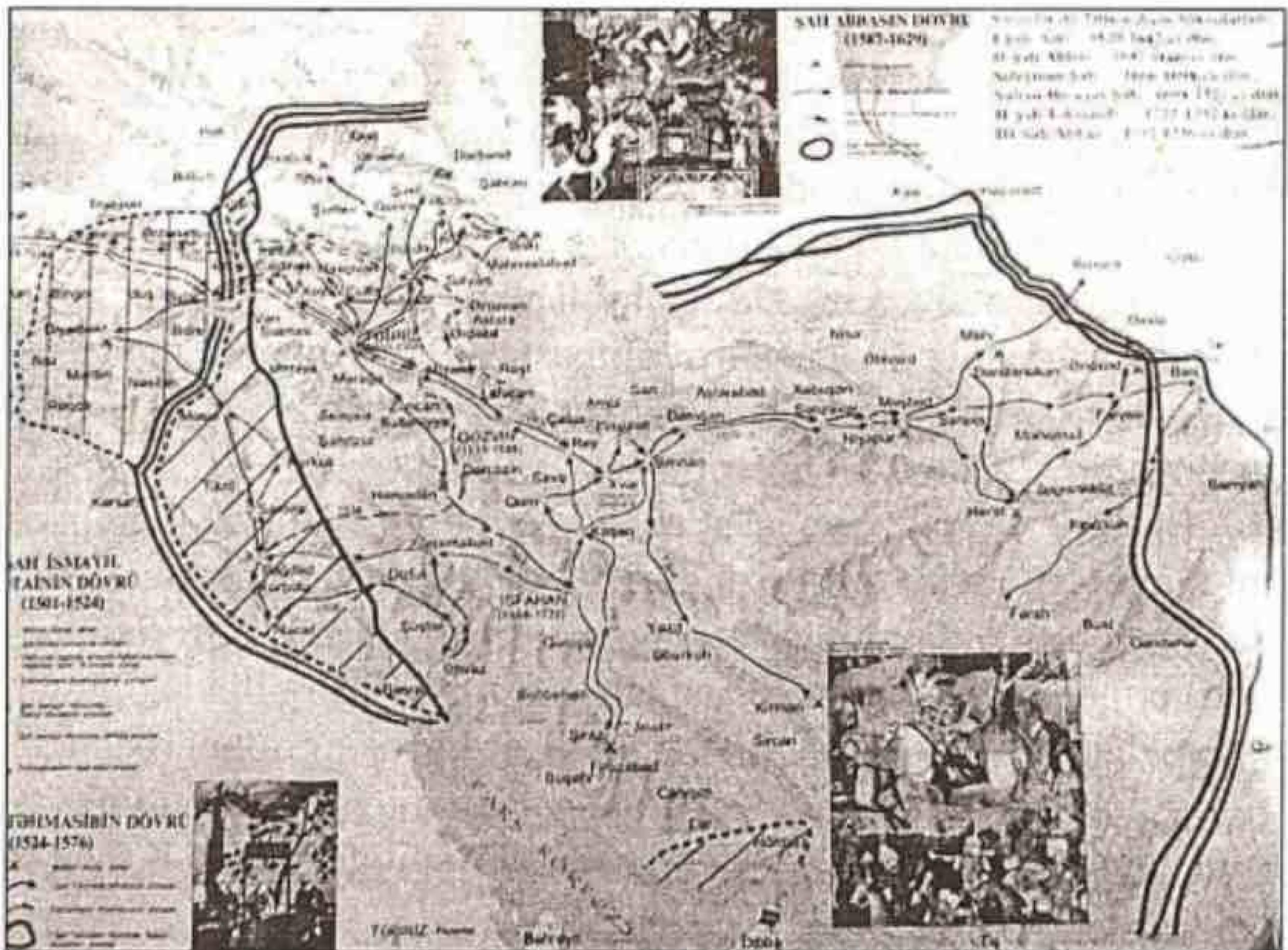
Ərəblər Azərbaycanı işğal etdikdə erməni katolikosu (katalikos məfhumu da qədim türk sözü olub "katılmak, birləşmək" mənasındadır) məkrli İlyanın fitnə-fəsadı nəticəsində alban kilsəsi (müvəqqəti) erməni-qriqorian kilsəsinə tabe edilmiş, alban dilindəki bütün tarixi, dini ədəbiyyat, tərcümələr və digər kitablar erməni ruhaniləri tərəfindən yandırılmış və salamat qalanları əyalətlərdən yiğisdirilib gətirilmiş, Tərtər çayına atılıraq məhv edilmişdir. (M.Kalankataklı, alban tarixçisi).

Azər türkləri ərəb işgalinə, zülmünə dözməyərək Babəkin başlığı altında üsyan qaldırdı (816-836).

Azərbaycanın ərazisində (sonraki yüzilliklərdə) türk dövlətləri: Sacılər, Salarılər, Rəvvadilər, Şirvanşahlar, Eldənizlər, Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu, Böyük Səfəvilər dövləti... I Şah İsmayıllı Xətainin və I Təhmasibin dövründə Səfəvilər dövləti - Azərbaycanın ərazisini genişləndirərək 1.200 min kv.km artıga (İraq, İran, Güney, Quzey və Qərbi Azərbaycan... vahid bir dövlət çərçivəsində bulunurdu) çatdırılmışdır.

Sonra Azərbaycanda kiçik feodal dövlətləri (xanlıqlar) təşəkkül tapdı.

1828-ci ildə Türkmençay müqaviləsi əsasında Azərbaycan torpaqları iki imperiya: Rus və İran arasında bölüşdürüldü. Güney Azərbaycan İran, Quzey Azərbaycan isə Rusiya torpaqlarına qatıldı. Bu tariximizin ən acınacaqlı, faciəli səhifəsidir.

Azərbaycan Səfəvilər dövründə

1918-ci ilin ayında Azərbaycan Cümhuriyyətinin, sonra bolşevik Azərbaycan SSR-nin və çağdaş Azərbaycan Respublikasının yaranması son yüzillikdə tariximizin qısa xronologiyasıdır.

Azərbaycanın mənəvi sərvəti olan toponimlər də ("topos" yunan sözü olub "yer, məkan, məskən", "onom" - ad bildirir, yəni yer adları, coğrafi adlar) qədim dövrlərdə yaranmışdır. Onlardan çoxu obyektiv səbəblərə görə başqa dillərə keçərək təhrif olunmuş, bir qismi isə tarixin yaddaşından silinmişdir. Bizim günlərə qədər gəlib çıxmış qədim toponimlərin 2 min 500 ildən 3 min ilədək yaşı var. Bunların sırasında: "Mana", "Mada", "Həmədan", "Atropatena", "Azərbaycan", "Təbriz", "Araz", "Kür", "Alazani" ("Qanıx"), "Naxçıvan", "Qəbələ", "Bakı", "Şəki", "Gəncə", "Qobustan", "Arsak", "Muğan", "Şamaxı", "Albaniya", "Aran" və s. və i.

Təsadüfi deyil ki, Qafqaz, xüsusilə də onun qoynunda qərar tutmuş Azərbaycan keçmiş SSRİ-nin məkanında, indi isə MDB məkanında qədim toponimlərin beşiyi sayılır. Bunun izahı çox anlamlı, mənətiqi və sadədir. Qeyd etdiyimiz kimi ilk qədim insan məskəni, sivil mədəniyyəti, ilk qədim dövlətlərin bir qismi Azərbaycan ərazisində: onun həm Güney, həm də Quzey hissəsində təşəkkül tapmışdır.

Alımlorımızın Ağdamda apardıqları arxeoloji qazıntılar zamanı təpılmış taxıl quyusundakı ("anbarından") buğdanın ən azı 5 min il yaşı olmasını müəyyən etmiş və həmin taxıldan nümunələr Ağdamda "Taxıl muzeyində" saxlanırdı...

Azərbaycanın ərazisində on minilliklər boyu yaşamış köklü əhali dəfələrlə yadelli işgalçılarla qanlı-qadalı müharibələrə qatılısa da özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamış, zəngin milli maddi mədəniyyət nümunələrini, adət-ənənələrini - bu əvəzsiz irsi, sərvəti nəsillərdən nəsillərə ötürmüdü. Belə ki, neolit dövründən bəri onun tarixini əks etdirən 6700 tarixi və mədəniyyət abidələri aşkarlanaraq qeydə alınmışdır ki, bütün bunlar Azərbaycan xalqının aşel mədəniyyətindən başlayaraq müasir, çağdaş dövrümüzədək dünya görüşü fəlsəfəsinin, həyat tərzinin, hərbi qüdrətinin, musiqisinin, incəsənətinin, memarlıq dəst-xəttinin rəngarəng və zənginliyini, xüsusilə də onun parlaq istedadının, zəhmətsevərliyinin ifadəsidir.

Azix mağarasından təpılan alətlərin, maddi mədəniyyət nümunələrinin milyondan çox yaşı var. 1968-ci ildə burada aşkarlanmış daşlaşmış insan çənəsinin yaşı ən azı 350 min ilə çatır.

Qobustan qaya yazıları dünya mədəniyyəti xəzinəsində özünə layiqli yer tutur. 6 mindən çox daş üzərində həkk olunmuş rəsmlər əsasında dövlət tarixi-bədii qoruq yaradılmışdır.

Azərbaycan ərazisində antik dövrə və ilk orta yüzilliklərə aid paytaxt-şəhər, hərbi qala, mədəniyyət və sənət mərkəzlərinin xarabaliqları qalmışdır (Qəbələ, Şabran, Əlincə, Xalxal). Dövrümüzədək salamat qalmış, vaxtilə paytaxt-şəhər, mərkəz olmuş; Bərdə, Gəncə, Örən qala (Beyləqan), Şamaxı, Naxçıvan, Şəki, Şuşa və başqaları.

Vaxtilə torpaqlarımızın, xalqımızın yadelli işgalçılardan müdafiə olunmasında əhəmiyyətli rol oynamış hərbi qalalar; Çıraq qala, Didvan, Əlincə, Abşeron yarımadasının müdafiə sistemi-istehkamlar və digərləri ulu babalarımızın hərbi şöhrət - vətənpərvərlik yadigarıdır. İndi də öz görkəmini saxlamış Abşeronda; Mərdəkan, Nardaran, Ramana, Maştağa və onların ön sırasında duran Bakıdakı Qız qalası, digər hərbi qüllələr, bürclər diqqəti çəkir və onlar xalqımızın şanlı hərbi qüdrətini bir daha yada salır, xatırladır.

Respublikamızın ərazisində minilliklər qorunub saxlanmış albani xristianlığına aid dini məbəd kompleksləri: Ləkit və Qum (Qax rayonu), Kiş və Orta Zeyzit (Şəki rayonu), Yuxarı Əskipara (Qazax rayonu), Kənizədağ (Ağdərə rayonu) və s. xalqımızın Ulu Tanrıya inamına dəlalət edir.

Ərəblər Azərbaycanı işgal etdikdən sonra memarlıqda yeni bina, tikililər növü; məscid, minarələr meydana gəlir.

12-ci yüzillikdə Azərbaycanda memarlıq məktəbləri formalıdır; belə ki, Naxçıvanda, Şərq aləmində şöhrət tapmış Əcəmi Əbü-bəkr oğlu Naxçıvaninin ucaldığı onmuşəli, hündürlüyü 34 m. olan Mömünə xatun mavzoleyi - memarlığın şah əsəridir. Naxçıvan məktəbindən sonra Şirvan, Abşeron, Arran memarlıq məktəbləri meydana gəlir və təşəkkül tapır. Bu məktəblərin nümayəndələri Masud Davud oğlu, Abdulla Məcid Masud oğlu, usta-sənətkar Zeynəddin Əburəşid oğlu Şirvani, Məhəmməd Əli, Murad Əli, Əbdül Əzim və onlarla başqaları yaratdıqları memarlıq nümunələri Azərbaycanın maddi-mədəniyyət xəzinəsini daha da zənginləşdirir.

13-cü yüzillikdə Bayıldı Şirvanşah III Feriburzanın göstərişilə inşa olunmuş qəsr onun ilk iqamətgahı olmuş, memarlıq baxımından nadir və təkrarolunmazdır.

Orta yüzilliklərdə Azərbaycanda təşəkkül tapmış memarlıq nümunələri içərisində ən dəyərlisi "daşlaşmış musiqi çələngi", Bakıda "İçəri şəhərin" ən yüksək yerində qərar tutmuş Şirvanşahlar sarayı anımlıdır.

Azərbaycan memarlığında memorial tikililər xüsusi yer tutur.

Bu müxtəlif məktəbə məxsus mavzoley binalarıdır: Naxçıvan MR-da Cuga (13-cü yüzillik), Qarabağlar (14-cü yüzillik) kəndlərində mavzoley, Bərdə şəhərində, Ağdamın Kəngərli və Xaçın bulaqda mavzoley (14-cü yüzillik), Qobustan rayonunun mərkəzi Mərəzə yaxınlığındakı yargıanda inşa olunmuş Diri-Baba və başqları.

Azərbaycanda kiçik feodal dövlətləri meydanşa gələndə (18 xanlıq) dəbdəbəli xan sarayları tikilir. Rəngarəng kiçik həcmli şüşə və taxtadan sənətkarcasına hazırlanmış zərif, diqqəti çəkən şəbəkələr və zəngin olan Şəki Xan sarayıının (18-ci yüzillik) fasadı adamı valeh edir.

Milli memarlıq məktəbində karvansaraların tikilməsi, xüsusi mühəndislik səriştəsi tələb edən körpü salınması iqtisadi əməkdaşlığın və əlaqələrin yaranmasında və möhkəmlənməsində mühüm rola malikdir. Qədim dövrlərdən Naxçıvan və Abşeronda, Qarabağ və Gəncədə, Şəki və Qubada, Füzuli və Şamaxıda... mövcud karvansaralar Şərqlə Qərbi bağlayan karvan yollarının üstündə yerləşirdi. Hələ "Böyük İpək yolunu" demirəm. Araz çayı üzərində çox tağlı Xudafərin, Azərbaycanla Gürcüstan arasında Qırmızı körpü, Kür çayı üzərində Salyan, Yevlax və başqa yerlərində salınmış körpülər insanların, nəqliyyatın ikitərəfli gediş-gelişinə xidmət edir.

Azərbaycanın təbii şəraiti, iqlimi, təbiəti olduqca müxtəlif və rəngarəngdir. Yer kürəsində mövcud 11 iqlim növündən 9-u bu və ya digər şəkildə burada bürüzə verir.

Respublikamızın ərazisindən 1250-dən çox çay axır. Onların bol suyu yüz minlərlə hektar torpağa can verir, həyat götirir.

Ölkəmizin bitki aləmi 4100 növlə təmsil olunur. Onun dağ və meşələrində bəbir, qonur ayı, dağ keçisi, qaban, vəhşi qoç, xallı maral, ceyran... dolaşır. Bu heyvanların 14 növü Qırmızı kitaba salınmışdır.

Azərbaycanda 14 təbiət və tarixi-bədii dövlət qoruğu, 18 digər qoruq növü, iki ovçuluq təsərrüfatı fəaliyyət göstərir.

Yalnız Qızılıağac qoruğunda dünyanın müxtəlif qitələrindən (Avropa, Asiya, Afrika...) milyondan çox quş burada özünə qışlaq

seçmişdir. Onların arasında qutan, qızıl qaz (flaminqo), sona quşu və başqaları vardır.

Xəzərin sularında, ölkəmizin çaylarında ən qiymətli balıq növləri üzür: nərə balığı, ağ balıq, kütüm, şamayka, qızıl balıq...

Azərbaycanın münbit torpaqlarında pambıq, üzüm, növbənöv meyvələr, il boyu tərəvəz yetişdirilir. Onun sənayesini çoxsahəli yüngül və ağır sənaye - dəmir, dəzgah, cihaz, tikinti materialları, kondisioner, televizor və radioqəbuledicilər istehsal olunur. Gəncədə iki avtomobil zavodu inşa olunur.

Beləliklə, Azərbaycanın bütün sərvəti, maddi-mənəvi dəyərləri, zəngin tarixi görməli yerləri haqqında burada danışmaq mümkün deyil. Azərbaycanın turist cügırlarılə səfərə çıxıb ölkəmizin həqiqətlərini, nailiyyətlərini, memarlıq abidələrini öz gözlərinizlə görməyiniz, onun zəngin təbiəti ilə görüşməyiniz daha maraqlı və yadداqalan olar. Azərbaycanla yaxından konuşmada Bakıda fəaliyyət göstərən 30-dan çox ekskursiya, səyahət və turizm təşkilatları sizə yardımçı da ola bilər.

Xatırlatmaq istərdim ki, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 01.08.2001-ci il tarixli qərarı əsasında ölkəmizin müxtəlif bölgələrində yerləşən 75 tarixi, mədəniyyət nümunələri "Dünya əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələri" siyahısına daxil edilmişdir.

Xalqımızın bu maddi-mənəvi dəyərlərinin - ümumxalq əvəz olunmaz sərvətin mühafizəsi, qorunması, ölkəmizə gələn qonaqlara, öncə də turistlərə geniş təbliğ olunması və gələcək nəslə çatdırılması daim gündəmdə saxlanmalıdır.

İndi isə "Azərbaycan" toponiminin açımına nəzər salaq.

Qeyd edim ki, ilk baxışda "Azərbaycan" və "Atropatena" sözləri arasında yaxınlıq, əlaqə sezilmir. Amma uzaq keçmişdə Güney Azərbaycanın ərazisində meydana gəlmiş dövlət qurumlarından biri Atropatena adlanırdı...

Eradan öncə 328-ci ildə Böyük Fateh Kiçik Asiyani, Fələstini, Misiri tutduqdan sonra ordusunu Orta Asiyaya - Parfiya ölkəsinə

aparır. Təkrar da olsa, xatırladım ki, hərbi səfər ərəfəsində Kiçik Midiyanın (Madanın) süvari qoşun sərkərdəsi Atropat İsgəndərin yanına gəlib ona tabe olduğunu bildirir.

Böyük Fateh adəti üzrə işğal etdiyi ölkələrdə idarəciliyə yerli əyyanlardan cəlb edərdi. Atropatın sadıqlıyinə əmin olan imperator onu öz ölkəsinə - Kiçik Midiyaya satrap təyin edir..

Makedoniyalı İsgəndər hərbi səfərdən zəfərlə geri döndənə məşhur Suz şənlikləri başlanmazdan öncə (Suz-Elamın dəbdəbəli saraylarılıq məşhur olan paytaxtı) öz mövqeyini daha da möhkəmləndirmək məqsədilə Artopat qızını imperiyanın sayılın sərkərdələrindən Perdikkə ərə verir (Böyük Fateh belə izdivacları şəxsən dəstəkləyirdi).

Beləliklə, Kiçik Midiya Atropatın dövründə güclənir və müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərir. Satrapı olduğu ölkə də onun adı ilə Atropatena adlanmışdır.

Azərbaycan sözünün digər bir açımını od, atəşlə bağlayanlar da vardır. Çünkü toponimin 1-ci komponenti "Atro" (bəzi mənbələrdə "adər", "odər", "ater", "azər" və s.) - "od, alov, atəsi saxlayan, qoruyan" mənasında işlənir. "Akan" - "məskən, məkan, vilayət; diyar" deməkdir".

Beləliklə, Atropatena toponimi evolyusiyaya məruz qalaraq indiki "Azərbaycan" şəklinə düşmüşdür ki, bu da "odlar yurdu, odlar ölkəsi" mənası - anlamındadır. Sitt deyil ki, hələ çox qədim dövrlərdə Azərbaycanın ərazisində atəşpərəstlik yayılmışdı. Bu dinin banisi Zərdüşt peyğəmbər (Avropada Zoroastr) sayılır. Onun yaratdığı din dünyada iki: biri digərinə zidd qüvvələrin mübarizəsini: xeyirlə şərin mübarizəsini əsas götürür. Xeyir qüvvələrin təmsilçisi Əhrimandır, şər qüvvələrin - Angra Manyu.

Xeyir təmsilçisi Hörmüzdü - atəş, od əks etdirir. Atəşpərəstliyin əsas qanunları 12 min oküz dərisində yazılmış "Avesta" kitabında şərh edilmişdir. Təəssüf ki, orijinalın son fragментləri, Böyük Fatehin göstərişilə toplanıb yandırılmışdır.

"Azərbaycan" toponiminin daha bir izahı, onun maraqlı tarixçəsi əksər tədqiqatçılar tərəfindən dəstəkləndiyini nəzərə alaraq onu da diqqətinizə çatdırırıam.

Eradan öncə 8-7-cü yüzilliklərdə mixi yazılarında Andirpatianu (Andarpatian da yazılır) adlı qala Mana və Mada ölkələrinin sərhəddində, Qızılıuzen çayı sahilində yerləşdiyi göstərilir. Məhz bu ad sonrakı dövrlərdə dillərdən dillərə keçərək dəyişilmiş, öncə Adərbadqan-Adirbadqan, sonra isə adurbadqanlıların ərazisi şimala doğru genişləndiyinə görə bu torpaqlara da şamil olunmuş - Azərbaycan şəklinə düşmüş "odlar yurdu", "odlar məkanı" mənasını kəsb etmişdir.

Beləliklə, hiss etmədən Azərbaycana səyahətimiz başlanır. Sizə yaxşı yol! Gəzintiniz, tanışlığınız uğurlu olsun deyə, qədim azər türk ənənəsinə əməl edərək siz qonağın arxasında yolunuza bir piyalə təmiz su çiləyirəm - su aydınlıqdır, deyiblər - xoşbəxtlik və əmin-amanlıq əlaməti, simvoludur!

Sizə xeyir-duamı görkəmli xalq şairi Süleyman Rüstəmin şerilə bitirmək istəyirəm.

*Vətənimin seyrinə çağırıram elləri,
Ləzzət görmək istəyən Azərbaycana gəlsin.
Dolanıb başdan-başa şəhərləri, kəndləri,
Cənnət görmək istəyən Azərbaycana gəlsin...*

Abşeron

*A*bşeron - büllur kimi şəffaf dəniz havalı, şəfqətli cənub günəşli və göz oxşayan mavi səmali, ləpədöyən sahilləri, narın qumlu çimərliklər diyarı! Ulu Tanrıının xeyir-duası ilə yoğrulmuşq torpaqlarında al-əlvan güllər, ətirli tərəvəz və dadlı meyvələr; şirin-şirəli, cana məlhəm; ağ şanı, qara şanı üzümləri, incir, püstə, badam, şaftalı, nadir zəfəran və zeytun bağlarının məskəni, Abşeron!

Şirin sulu və şoran göllər diyarı! Qədim və həmişəcavan, uzaq əcdadlarımızın beşiyi - müqəddəs yurdu, məkanı, Abşeron! Zəngin tarixi keçmişini, memarlıq abidələrini, baxımlı-görümlü müqəddəs yerlərini, varınısərvətini gələn qonaqlara qonaqpərvərliklə açıb göstərir, neçə-neçə turist cığırları Abşeronun qoynundan keçir.

Bu gün Abşeron iqtisadi bölgəsinə iri sənaye və mədəniyyət mərkəzləri; Bakı və Sumqayıt, Abşeron kənd təsərrüfatı rayonun bir hissəsi daxildir. Abşeron və Bakı arxipelaqının adaları: Pirallahı, Nargin (Böyük zirə), Vulf (Daş zirə), Qum adası, Çilov, əfsanəvi Neft Daşları, Duvan, Bulla... eləcə də Qərb cəhətində 8 min kv. km ərazidə yerləşən ulu Qobustan yazılı qayaları ilə də ona aiddir.

Bu nağılvəri yarımadada dənizin içində doğru uzanmış qartal dimdiyini xatırladır. Onun uzunluğu 80, ən geniş eni 40 km-dir. Ümumi sahəsi Azərbaycanın 1/10 hissəsinə bərabərdir. Abşeronə şoran göllər diyarı da deyirlər. Belə göllərin sayı 40-a qədərdir; Masazır, Böyük şor, Mirdalabi...

Yarımadanın iqlimi quru subtropikdir, yayı isti və quru keçir, qışı əsasən yumşaq, qarsız, günəşli olur. Cox hallarda qütb küləklərinin axını, müdaxiləsi güclü qasırğalı küləklər yaradır, bəzən şiddətli tufana çevrilir. Bakılılar, ona qısa-xəzri deyirlər. Hətta el arasında belə bir məzəli deyim də var: iki bakılı qürbətdə rastlaşır, söhbətləşirlər. Həmyerli olmalarına əmin olmaq üçün biri digərinə çox səciyyəvi bir sualla müraciət edir - onda deyin görüm, Bakıda qış nə vaxt olur? Cavab dərhal və birmənalı - xəzri əsəndə!

Abşeronda çimərlik

Abşeron yarımadası və onun dəniz sahili boyu neft və təbii qaz yataqlarılə zəngindir. Onun neft ehtiyatı, neftçixarma və neftayırma sənayesi - neft sənaye kompleksi ona bütün dünyada şöhrət qazanmışdır!

Burada yüngül və yeyinti sənayesi də inkişaf etmişdir. Qeyd etdiyim meyvələrdən, tərəvəzdən başqa yarımadanın torpaqlarında nar, qarpız, yemiş, boranı, xiyar, pomidor və il boyu növbənöv ətirli və vitaminlı göy-göyərti yetişdirilir.

Vətənimizin bu əsrarəngiz və ecazkar guşəsi özünü kurort zonası kimi də tanıtmışdır. Onun sağlamlıq ocaqlarından "Abşeron", "Günəşli" (Mərdəkanda), "Gənclik" beynəlxalq gənclər düşərgəsi (Zuğulbada) və s. daha bir iri müalicə ocağı Bilgədə, 500 çarpayılıq 11 mərtəbəli "Araz" kardioloji sanatoriya insanların xidmətinə verilmişdir (1982). Yod-brom vannaları, fizioterapiya, təmiz dəniz havası, narın qumlu çimərliyi və əsasən müasir tibb avadanlıqlarılə və yüksək ixtisaslı xidmətinə görə "Araz" Avropa standartlarına cavab verən müalicə müəssisəsidir.

Bilgəhin məlhəm havası ürək xəstəliyi üçün çox faydalıdır. Havanın rütubətliyi Bakıda, bəzən 80 faizə qalxanda, burada 60 faizi ötmür. Hər il Bilgəhin sağlamlıq ocaqlarında on minə yaxın adam öz sağlamlığını möhkəmləndirir.

Qarabağ savaşında separatçı erməni zorakılığının qurbanı olmuş Malibəyli kənd əhalisinin salamat qalmış bir qisminə burada sığınacaq verilmişdir.

Abşeron yarımadasının şimal sahil boyunda (Pirşağı, Buzovna...) neçə-neçə yeni sağlamlıq ocaqları; iri sanatoriyalar, istirahət evləri, pansionatlar, kempinq, motel və s. tikintisi nəzərdə tutulmuşdur. Bu mühüm ölkə əhəmiyyətli sağlamlıq kompleksi, turist müəssisəsi başa çatdırıldıqdan sonra minlərlə adamları özünə və turist cığırlarına cəlb edəcəkdir. İndi isə Abşeronun sırlı-sədalı keçmişilə, onun zəngin tarixinə işiq salan qədim maddi-mədəniyyət nümunələrilə yaxından tanış olaq, dəyərli yazılı mənbələrə nəzər yetirək.

Alımlərin müəyyən etdiklərinə görə, ən azı 35-40 min il öncə yarımadada insan məskunlaşmasına dəlalət edən kifayət qədər maddi-mədəniyyət, arxeoloji nümunələr aşkarlanmış və onlar qədirbilən xalqımız tərəfindən qorunub saxlanmaqdadır.

Nardaran, Bilgəh, Türkən, Şağan, Mərdəkan (Dübəndi-Bəndüstü), Pirallahı, Qala, Şüvəlan, Buzovna, Ramana və digər kəndlərdə çoxsaylı qədim insanların məskun yerləri, abidələr, zəngin daşüstü rəsmlər, məbəd xarabaliqları, nekropol (qədim qəbristanlıq), makro və mikrotoponimlər - xalqımızın ən qədim salnaməsinin bir qolu, dəyərli maddi-mənəvi sərvətidir.

Abşeronun ərazisində ulu babalarımız tərəfindən orta yüzilliklərdə ucaldıqları tarixi, memarlıq abidələri; feodal qəsrləri, möhtəşəm qalalar, məscid və hamamlar, ovdanlar - keçmişimizin canlı şahidləri bizi vətənpərvərliyə ruhlandıran babalarımızın yadigarı, ifti-xarımızdır.

Beləliklə, Abşerona səyahətimizə qədim Mərdəkan - Şüvəlan-dan başlayaq. Bu kəndin yaxınlığında Bəndüstü deyilən məkanda arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış qəbirlərin birində yarımadanın aborigen tayfalarına - əcdadlarımıza məxsus 3-cü və 2-ci minilliyyə aid xeyli məişət əşyaları, alətlər, müxtəlif heyvanların skeleti üzə çıxmışdır. Sonrakı tədqiqat işləri göstərdi ki, yarımadanın qədim sakinləri maral, ceyran, qulan və başqa heyvanlar saxlaymışlar. Həmin heyvanların rəsmləri qayalarda həkk olunmuşdur. Qazıntı işlərinin davamı qədim insanların iki yaşayış məskənini aşkarlamış və onlar bürünc dövrünə aid edilmişdir. O dövrün adamları diametri 30 metr olan geniş dairəvi otaqlarda yaşamışlar. Onların əmək alətləri, silahları; daş baltaları, yarsan (dən üyütmək üçün girdə və yastı kirkirə daşları), ərsinlər, ox, kaman, xəncər, qılınc və s. həmin otaqlarda saxlanılmış. Əldə edilmiş boyunbağlar, muncuqlar, sancaq və digər məişət əşyaları uzaq əcdadlarımızın yaşayış mədəniyyəti, məşğuliyyəti haqqında kifayət qədər dəyərli məlumatlar verir.

Dəmir dövründə Şüvəlan kəndi ətrafında məbədlər tikilmiş, in-

şa olunan yaşayış yerləri - məskənlər isə həcmcə kiçik, girdə və dördkünc şəklində salınmışdır. Divarlarda həkk olunmuş ov, məişət, güləş səhnələri əlahiddə maraqlı və təsirlidir: iki döyüşən tayfa göstərilir. Qalib tayfanın igidləri ritual rəqs edir - "yallı" gedir. Məglub olanlar isə başları aşağı diz çökmüşlər. "Dini" mərasimləri təsvir edən fragmentlər də dərin təəssürat yaradır; Allahlara qurban vermə mərasimi qədim rəssamın əlilə daş üzərində çox mükəmməl həkk olunmuşdur. Bu nadir peşəkarlıq səviyyəsi bir daha bürünc kəmər tapılanda təsdiq olundu. Kəmərdə quş, heyvan, yerli landsaftdan zərif ornamentlər ustalıqla işlənmişdir...

Bəndüstü məkanında eradan əvvəl 12-9-cu yüzilliklərə aid məbəd qalıqları da tapılmışdır. Məbəddəki qadın təsvirlərinin başlarında qurd (canavar) maskası vardır. Məlum olduğu kimi qurd qədim türk tayflarında totem-inanc, tanrı hesab edilmiş, "günəş" rəmzi mənasındadır. Bu amil, dəlil hələ miladdan da xeyli öncə Şüvəlan ərazisində eyniadlı ("Şivey" tayfa adı, "lan" isə məkan, məskən, yer mənasındadır) türk mənşəli tayfaların yaşadığını göstərir. Bəzi tədqiqatçılara görə bu oysa konim Baykal gölü ətrafında və indiki Yakutiya (Soxa) ərazisində yaşamış türk mənşəli "şivey" tayfalarının adı ilə bağlıdır. Qədim türklər həmin tayfları "otuz tatar" adlandırırlar. Beləliklə, Şüvəlan (Şiveylan) - "şiveylərin yurdu, məkanı" mənasında işlənir.

Bu, Şüvəlan etnoniminin yeganə izahı deyil, onun mənşəyinə dair başqa fikirlər də mövcuddur. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar Şüvəlan sözünün tat dilinə mənsub olduğunu söyləyir və onun iki sözdən; "şiv" - eniş, "lan" isə məkan komponentindən yarandığına üstünlük verirlər. Yəni Şüvəlan - "enişli yer" deməkdir. Yerli uzunömürlü qocalar isə başqa fikirdəirlər. (Onlar bu söhbəti guya ata-balarından eşitmişlər). Maraq üçün onların dediklərini - xalq etimologiyasını da diqqətinizə çatdırıram.

Şüvəlan bağlarının yeri keçmişdə otlaq sahələri olmuşdur. Bahar aylarında burada yaranmış çoxsaylı gölməçələrdə quş və ördək əlindən tərpənmək mümkün deyilmiş. Bundan xəbərdar olan Şirvanşahların hökmdarları buraya quş ovuna gələrmişlər. Onların şe-

rəfinə bu yerə Şüvəlan yox, "Şahvəlan" - "şahların yeri, məkanı" deyərmişlər. Necə deyərlər, bu şifahi məlumat da yuxarıda qeyd etdiyim ("enişli yer") düşünmək üçündür, Şüvəlan etnoniminin elmi izahına xələl gətirmək niyyətini güdmür.

Abşeronun bir sərvəti də onun şirin, içməli sualarıdır ki, qonşu kəndlərdən fərqli olaraq Şüvəlanda daha çoxdur, boldur. Elə bunun nəticəsində həyətlərdə, hətta xarici ölkələrdən gətirilmiş meyvə və bəzək ağacları, rəngarəng gül kolları yerli iqlimə "uyğunlaşır", yaxşı bitirdi. Bağlarda bəzək ağaclarından, gül kolları və çiçəklərdən göz oxşayan yaşıl xiyabanlar salınmışdır. Hələ ötən yüzilliyin əvvəllərində Şüvələnin yaxın qonşuluğunda - Mərdəkanda Bakı sənaye sahibkarlarından milyonçu H.Z.Tağıyev, M.Muxtarov, S.Əsədulayev, Teymur və Əziz Aşurovlar və Səfərəliyevlərin Ş.Balayevin, İ.Hacınskinin, S.Sadiqovun və digərlərinin bağlarında yaraşıqlı mülklərlə yanaşı, xeyli gözəl, dadlı meyvə ağacları da əkilmışdır.

Yarımadanın şirin su chtiyatı, hesablamalara görə, 250 min kub m. Hazırda onun yalnız 15 faizindən istifadə olunur. Bu suların hesabına ərazidə belə barlı-bəhərli bağlar salınırlar. İndi Abşeronun minlərlə həyatyanı təsərrüfatında quraşdırılmış elektrik mühərrikləri bir gündə minlərlə kub m. su çıxarır. Digər dövlət, ictimai təsərrüfatlar isə suvarma suyunu Abşeron kanalından alırlar.

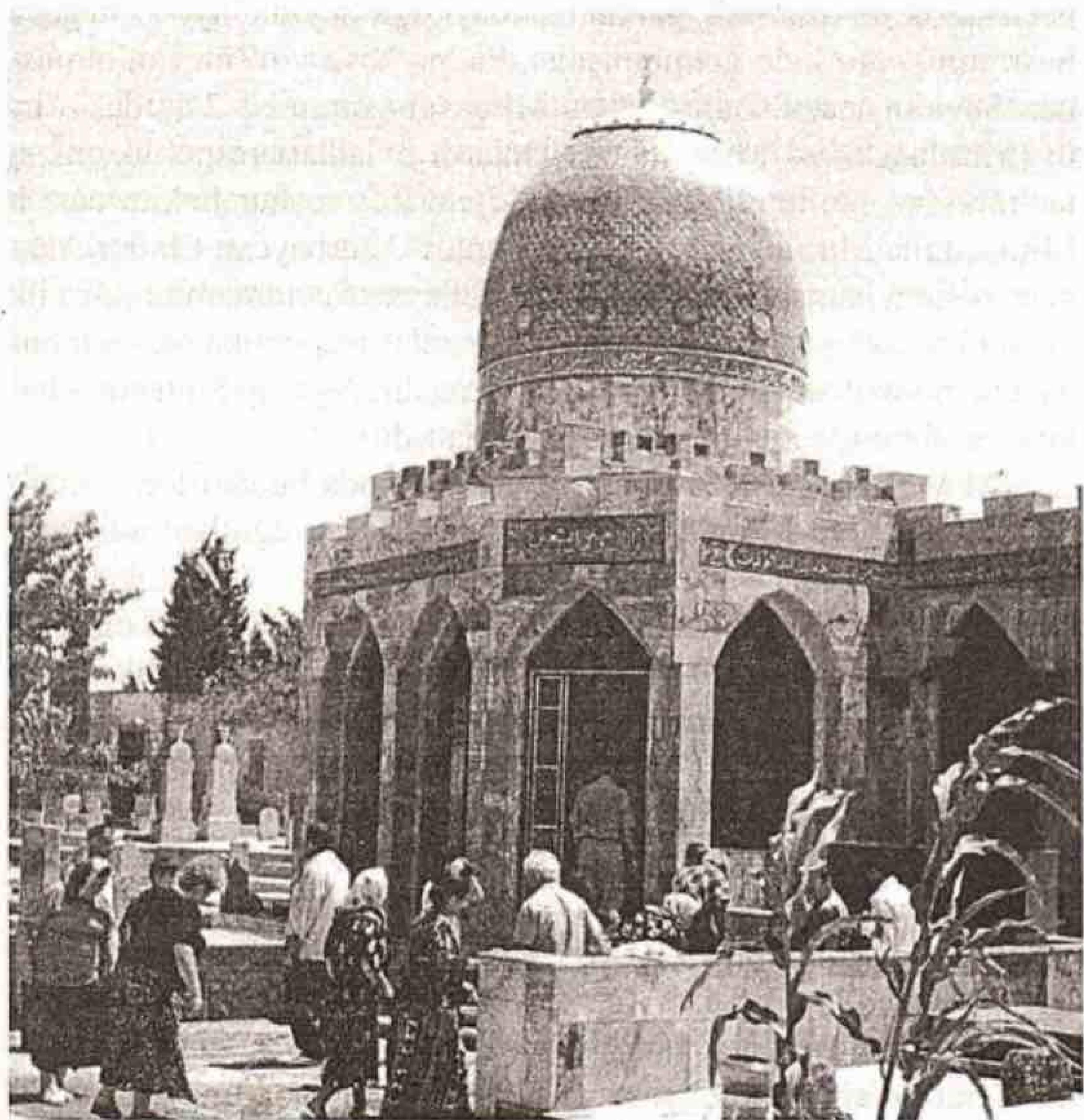
Şüvəlandan söhbət açanda onun musiqi həyatından, muğam məktəbindən danışmamaq mümkün deyil. Bu qədim kəndin öz formalışmış musiqi ənənəsi mövcuddur və bu ənənə nəsillərdən nəsillərə ötürülür. Muğam gecələri, festivalları buna əyani misaldır.

Lakin Şüvəlanı Abşeron yarımadasında, hətta Azərbaycanın hüdüdlərindən da çox-çox uzaqlarda tanıdan başqa bir güclü amil də var - Mir Mövsüm Ağa (xalq arasında əfsanəyə çevrilmiş Ətağa deyilən) fenomeni. Onun əsl adı - Ağa Seyid Əli Mirmövsümzadədir.

Ağa Seyid Əlinin valideynləri haqqında rəsmi məlumat cüzdır. Ancaq o məlumdur ki, onun atası mübarək Mir Abu Talib Ağa Seyid Əli Mirmövsümzadə, anası Xədicə xanım Mirqasimovanın nə doğum, nə də ki, ölüm tarixləri heç kəsə məlum deyil. Onların - hər

ikisinin mübarək qəbirləri müsəlmanlar üçün müqəddəs sayılan - Kərbəla şəhərindədir. O da məlumdur ki, Seyidin atası Mir Abu Talib Ağa Seyidəli Mirmövsümzadənin söy-kökü məlum Kərbəla şəhidi 3-cü imam Hüseynin atası xəlifə Əli ibn Abu Talibin (peyğəmbər Muxammədin qızı Fatma xanımın ömür-gün yoldası, əri) nəсли ilə bağlıdır.

Miladın 7-ci yüzilliyyində Kərbəla müsibətindən sonra imam Əlinin əleyhidarları (Yezid Müaviyyə başda olmaqla) tərəfindən tə-

Mirmövsüm Ağanın məqbərəsi

qibə məruz qalmış oğlanları: imam Hüseyn və imam Həsən, onların yaxın qohum-əqrəbaları və məsləkdaşlarından bir qismi məcbur olub vətəni tərk etmiş, Yaxın Şərqə və daha uzaq ölkələrə mühacirət etmiş, pənah aparmışlar. Yəqin ki, Ağa Seyid Əlinin ulu babaları da həmin dövrdə Azərbaycana gəlib çıxmışlar...

Mir Abu Talib Mirmövsümzadənin 5 qardaşı varmış: Mir Əbdül Cavad, Mir Əbdül Səməd, qalan 3 qardaşın taleyi məlum deyil. Ağa Seyid Əlinin isə 2 qardaşı; Seyid Hüseynəga, Mir Kazım ağa və 3 bacısı; Səkinə (ömrünü, gününü qardaşı Ağa Seyid Əliyə - Ətağaya həsr etmiş, ərə belə getməmişdir), Fatma Nisə və Züleyxa olmuşdur. Seyidin anası Xədicə xanım Mirqasimovanın isə 2 qardaşı vardı (Mirələsgər və Mirələkbər). Onların övladları respublikamızın tanınmış və görkəmli ziyalılarıdır. Belə ki, məşhur həkim-cərrah Mirəsədulla Mirələsgər oğlu Mirqasimov Azərbaycan Elmlər Akademiyasının banisi və ilk prezidenti, Züleyxa Seyidməmmədova ilk azəri türk qadını - təyyarəçi olmuş, sonralar respublika sosial-təminat naziri vəzifəsində fəaliyyət göstərmişdir. Ağabəy Sultanov - həkim, professor, respublikanın baş psixiatridir.

(M.M.Mirqasimov və onun ailəsi haqqında bu sətirlərin müəllifi 1994-cü ildə "Vahid" qəzetində "Atalar və oğullar" adlı yazı vermişdir).

Ağa Seyid Əlinin əmisi Mir Əbdül Səməd on övlad: 6 oğlan, 4 qız atası olmuşdur. Əmisi uşaqları, hamısı təhsil almış və ölkəmizin dəyərli ziyalıları kimi tanınmışlar. Seyid Əlinin bacıları da bütün dini ayinlərə riayət etmiş, ömürlərinin axırına kimi namaz qılmışlar.

Seyidin yaxın qohum-əqrəbası haqqında qısa da olsa məlumat verməkdə məqsəd bu müqəddəs ocaqda hökm sürən ab-havani, ailədə doğulan uşaqların dünyəvi və dini biliklərə yiyələnərək xalqa xidmətini, xeyirxahlıq və xeyriyyəçiliyi bir daha vurğulamaq zorundayam. Öncə də Böyük Ağa Seyidin (Ətağə) adına xeyirxahlıq əməllərinə və amalına həmişəyaşarlıq gətirmiş Uca və Qadir Allahın kəramətini, həmdini qabartmaqdır, onə çəkməkdir.

Ağa Seyid Əli Bakıda "İçərişəhər", Firdovsi küçəsi 3 sayılı bi-

nada (keçmiş Beqryarovski döngəsi, onun doğulduğu ev ocaq olduğundan ünvanı da göstərirəm).

1885-ci ildə anadan olmuş, 67 yaşında dünyasını dəyişmişdi. Danışırlar ki, Ağa Seyid Əli öləndə izdiham əlindən tərpənmək olmurdu. Son dəfə Böyük Ağaya öz məhəbbətini, əhali - onu "İçəri şəhərdən" Bakıdan çıxana qədər çiyinlərində aparmaqla bürüzə vermişlər...

İndi 55 ildən çoxdur ki, Ağa Seyid Əli Şüvəlan qəbristanında uyuyur. Lakin burda da onun cəddinə inam, pənah gətirən insan axını kəsilmir, onun mübarək qəbrini ziyarət edir, əhd-niyyət tutur, kömək diləyir, istək və niyyətinə çatanlar qurban kəsir, ehtiyachlılara paylayır, nəzir gətirir. Yığılan nəzir pulu Ağanın qəbirüstü və qəbir ətrafında bərpaçılıq, abadlıq işlərinə, neçə-neçə Qarabağ qaçğını, şəhid ailələrinə, yetimlərə xərclənir.

Mir Möhsüm Ağanın cəddi sağlığında olduğu kimi indi də onun həmişəyaşar ruhu insanlara şəfa, sevinc, ümid bağışlamaq üçün Allah və insanlar arasında yardımçı missiyasını davam etdirir.

Hər bir məzhəbdə Yaradana - Ulu Tanrıya yaxın sayılan seçmə simalar olur. Ağa Seyid Əli onların ön sırasında olmaqla əlahiddə keyfiyyətlərə malikdir. O, dövrümüzün fenomeni, xalqımızın fəxri, iftixarıdır.

"122 ildən öncə Ulu Tanrı bir bəndəsini seçib (Mir Möhsüm Ağanın - A.M.) bu səadəti ona bəxş etmiş, onunla ünsiyyətdə olmaq hüququnu, biçarə və binəvalara çarə qılmaq, qovuşdurmaq qüdrəti ni təlqin etmişdir. Yəqin Seyid Ağa fenomeni də məhz bu alın yazuşıyla bağlıdır" ("Ya Ətağa cəddi, yaxud əfsanəyə dönmüş ömür", Bakı, 1999). Bu fenomeni akademik A.Mirzəcanzadə, Azərbaycan MEA müxbir üzvü, professor M.Salayev, Azərbaycan xalq rəssamı K.Əliyev, akademik A.Əlizadə və digərləri öz şəxsi müşahidələri əsasında təsdiqləyirlər.

Bakı Dövlət Universitetinin ilahiyyat fakültəsinin dekanı, elm-lər doktoru, professor, əməkdar elm xadimi, İraq Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Vasim Məmmədəliyev yazar: "...öz mübarək

mehrini saldığı seyidlər tərəfindən insan diləklərini duyan Allah bu arzuları daha artıq həvəslə qəbul edir və kəramət göstərir.

Ağa Seyid Əliyə, yaxud çox hallarda Mir Mövsüm Ağa adlan-dırdığımız əziz şəxsiyyətə gəldikdə, mən bir çox başqaları kimi onun fövqəladə qabiliyyətinin şahidi olmuşam".

Qədim Şüvəlan kəndinin qurtaracağında enişə gedən şose yolunun sağında, hündür təpədə milli memarlıq üslubunda ucaldılmış 2 künbəzli və minarəli bir məqbərə diqqəti uzaqdan çəkir. Mir Möhsüm Ağanın qəbri buradadır. 1992-ci ildən Böyük Ağanın qəbri üstündə yaraşıqlı ansambl, ətrafin abadlaşdırılması Hacı Nizam və onun təəssübkeş məsləkdaşları könüllü öz üzərinə götürmiş və ən vacibi də Mir Möhsüm Ağanın adına, kəramətinə, cəddinə və nəhayət, xeyirxahlıq əməllərinə uyğun, təbiətlə vahid bir harmoniyada təkrarolunmaz ziyarətgah yaratmışlar.

İnsanlara bu qədər sevinc gətirən, şəfa verən Mir Möhsüm Ağanın ruhunu Allah-təala daha nurlu, cəddini isə daha mükəmməl eləsin!

İndi isə yenə də qayıdaq Abşeronun keçmiş haqqında söhbətimizə.

TÜRKAN. Abşeronda Pirallahı adası istiqamətində uzanan şose yolu üstündə Qala, sonra isə Türkən kəndləri yerləşir. Türkanda sovet dövründə aparılmış arxeoloji qazıntı işləri zamanı tayfa başçılarına məxsus qəbirlərdən qədim insan məişətinin digər cəhətləri üzə çıxarılmışdır. Mərhumlara hörmət əlaməti olaraq onların qəbirlərinə xeyli qiymətli əşyalar qoyulmuş və qəbirlərin üstündə daş yığımından iri, hündür kurqanlar (qədim türklərin dilində "gor evi" mənasındadır) ucaldılmışdır. Eradan əvvəl 2-ci minilliyyə aid öyrənilmiş qəbirlərdən birində 40 yaşlı qadın - tayfa başçısının skeleti, onun mahir ovçu, mənsub olduğu tayfada nüfuza, hörmətə malik olmasına dəlalət edir. Başçının qəbrində yerləşdirilmiş saxsı qablar, baliqqulağından hazırlanmış boyunbağı və ağ mərmərdən kəsilmiş kəmənd və digər əşyalar başçının qüdrətindən xəbər verir. Yaxın-

larda üç insan məskənindən xeyli daşüstü rəsmlər tapılmışdır. Onların arasında günəşin təsviri daha təsirli və yaddaşalandır.

Ümumiyyətlə, yarımadanın qayalarında daha çox rast gəlinən rəsm - Günəş rəsmidir. Bu yerli əhalinin çox qədim vaxtlarda Güneşə olan inancı və sitayışılıq bağlıdır.

Türkandakı məscid binası 1878-1879-cu illərdə tikilmişdir. "Əlibaba piri" burada yerləşir.

Türkan - etnonimdir. Etimologiyası - "Türklərin məskəni" mənasındadır.

Bilgəh və Nardaran bağları arasında yerləşən nəhəng daş Tavanı alımlər poetik bir ifadə ilə "Ümid qayası" rəsədxanası adlandırmışlar. Vaxtilə Xəzər mavi dalğalarını həmin qayanın ətəklərinə çırpardı. İndi dəniz "Ümid qayasından" xeyli uzaqlaşmış, boş qalmış sahə isə yay mövsümündə bakılıların sevimli istirahət yerinə çevrilmişdir.

...Güclü yağışlı günlərin birində qayanın səthi toz və qumlardan yuyulub təmizləndikdən sonra orada müxtəlif dərinlikdə və diametrlı çoxsaylı çala aşkar olunmuşdur. Eramızdan öncə 2-ci minilliyyə aid geniş bir sahədə oymalar, müxtəlif heyvan və əkinçiliklə bağlı alətlərin rəsmləri, ornamentlər, həndəsi fiqurlar Milli Elmlər Akademiyasının tarixçiləri və arxeoloqları tərəfindən diqqətlə öyrənildikdən sonra, bu qənaətə gəlmİŞlər ki, qayanın üzərində ulduzlu səmanın təsviri - "ulduz xəritəsi" aydın gecələrdə səmada gözlə görünən iri ulduzların, planetlərin və bürclərin (Ayi bürcü, İlən bürcü, Qütb ulduzu, Günəş və s.) dəqiq təsviridir. "Ulduz xəritəsindəki" miqyasın belə gözlənilməsi insanı heyrətə gətirir; "Yeddi qardaş" bürcünün ("Böyük Ayı bürcü") son iki ulduzu arasındaki məsafəni yeddi dəfə böyütükdə alınan məsafə həmin ulduzlarla Dan ulduzu (Venera) arasındaki məsafəyə bərabər olur.

Xəritə üzərində həkk olunmuş Günəş özünün Azərbaycan milli rəmzlərdən biri şəklində altibucaqlı fiqur kimi təsvir edilmişdir.

Əkinçiliklə (xırmanla) bağlı işlənən vəlin təsvirinə isə qayaüstü rəsmlərdə ilk dəfə burada rast gəlinir.

Dolanbaclara, cədvəl və damalara bənzər həndəsi şıqurlar da alımlerin diqqətindən yayınmamış və müəyyən edilmişdir ki, xəritə vasitəsilə qədim münəccimlər əkinçilik təqvimini yaratmağa, müxtəlif təbii fəlakətləri, bədbəxt hadisələri yozmağa və onları qabaqlamağa çalışmışlar.

Yazılı qayanın ətrafında qədim araba yolunun qalıqları vardır. Ağır dəmir təkərlərin daş üzərində dərin izləri indi də qalmaqdadır.

"Ümid qayasının" həndəvərində iki kurqan da diqqəti çəkir. Onlara el arasında "Qoşa təpə" də deyilir. Sonrakı yüzilliklərdə bu yüksəkliklər hərbi müşahidə məntəqəsi kimi istifadə olunmuşdur. "Ümid qayasının" təsvirləri, xüsusilə də "Ulduz xəritəsi" əcdadlarımızın astronomiya, əkinçilik, təbiət hadisələrinə dair dərin təsəvvürə, bilgilərə malik olmalarına dəlalət edir. Qaya üzərində həkk olunmuş bu rəsmilər Qobustan petroqliflərindən sonra ən zəngin qədim "Şəkil qalereyası" sayılır və onları "Qobustanın kiçik qardaşı" adlandırırlar.

İndi də yarımadanın həyatında mühüm rola malik digər kənd və qəsəbələrlə, onların qoruyub saxladığı tarixi abidələri və təsərrüfatı ilə yaxından tanış olaq.

BİLGƏH. Bakı şəhəri, Sabunçu rayonu ərazisində qədim yaşayış məskəni, Xəzər dənizi sahilində yerləşir. Köhnə Bilgəh indiki Bilgəhin qərbində qərar tutmuşdu. Əhalinin əsas məşğulliyəti üzümçülük, tərəvəzçilik və heyvandarlıqdır. Burada yetişdirilən nadir bitki - zəfəran, badam təsərrüfatı yarımadanı ölkəmizin hüdudlarından çox-çox uzaqlarda tanıtmışdır.

Bilgəhin zəfəran plantasiyasından hər il 100 kq-dan çox məhsul yetişdirilir. Ondan 30 adda dərman preparatı hazırlanmasında istifadə olunur. Bahar (Novruz) bayramı, toy mərasimi və ailə üçün əlamətdar günlərdə süfrələrin bəzəyi plova (aşa) vurulan Bilgəh zəfəranının ətri adamı sehrləndirir, ləzzət verir. Bilgəh zəfəranı keyfiyyətinə görə Fransanın, İspaniya və Portuqaliyanın cənubunda yetişdirilən zəfərandan qat-qat üstündür. Zəfəran bitkisi çox həssas və zərif bitkidir; harda gəldi bitmir. Bilgəhdən kənardə əmələ gəlmir.

Necə ki, Hövsan soğanı, Zirə qarpızı, Corat yemişi, Nardaran şanı üzümü, Novxanı ənciri... Ağ və qara şanı üzümlərin faydalı şirəsi ürək-damar xəstəliyinin müalicəsində dünyada analoqu yoxdur və bu üzüm növləri yalnız Abşeronda yetişir. Yarımadanın ənciri dərildikdən 5-6 saat sonra öz yüksək müalicə keyfiyyətini itirir. Xaricdə onu qurudulmuş və mürəbbə halında istifadə edirlər. Odur ki, ağ və qara şanı üzümlərin, əncirin müalicəvi keyfiyyətlərini görmək istəyənlər Azərbaycana - Abşerona gəlməlidir.

Bilgəh kəndinin yaranma tarixi də maraqlıdır. Guya yerli camaat keçmişdə ipəkçiliyi inkişaf etdirmək üçün tut bağları salmış və baramaçılıqla məşğul olmaq istəmişlər. Bunu rus səyyahı, tarixçi və etnoqraf N.Zeydlits də (19-cu yüzillik) təsdiq edir. Onun fikrinə görə hətta Bilgəh sözü "Pillə" ("Barama" sözündən) və "gəh" (yer) komponentlərindən yaranmışdır.

Lakin azər türk alımlarının apardıqları arxeoloji qazıntılar və topografik təhlillər sayəsində bu qənaətə gəlmışlər ki, Bilgəh kəndi və Amburan burnunda keçmişdə dəniz ticarət limanı salınmışdır.

Bilgəh limanının fəaliyyəti dövründə, başlangıcını Çin məmləkətindən götürən "Böyük ipək yolu" buradan keçərdi Qafqaza və oradan da üz tutardı Avropa ölkələrinə...

Sonrakı dövrlərdə dəniz səviyyəsinin aşağı düşməsilə əlaqədar (dəniz geri çəkilmiş) liman təsərrüfatı; tikililər, qurğular və limanla bağlı digər iş sahələri sahildə qalmış və Amburan burnu həndəvərindəki sualtı qayalar (rif) üzə çıxaraq gəmilərin körpüyü yan almاسına yolu kəsmişdir. Nəticədə liman ilkin əhəmiyyətini itirdi. Ancaq Amburan mayakı öz missiyasını - gəmilərə xidmətini davam etdirdi. Sonrakı zaman kəsiyində dənizçilər Amburan adını dəyişib Bilgəh qoydular.

Dənizlə hərəkət edən ticarət, sərnişin, balıqçı gəmiləri sualtı və sahil qayalarından təhlükəsizliyini tənzimləmək işində köhnə Bilgəh yaxınlığındakı Amburan burnunda tikilmiş mayakın əhəmiyyəti daha da artdı. Bu mayak 130 ildən çoxdur ki, dəniz gəmilərinə yol göstərir. İlk vaxtlar ağ neftlə yanan fitil, sonra kürə qurğusu princi-

pi əsasında işləmiş, optika sistemi müasirləşdirilmiş və 1959-cu il-dən elektrik enerjisi ilə fəaliyyət göstərərək 20,7 deniz mili (bir də-niz mili 1852 m-dir) məsafəyə işıq saçır. Daha sonra onun işini gücləndirmək məqsədilə mayakın işıqlandırma qurğusu 4 m hündürə qaldırılmış və o Abşeron yarımadasının şimal körfəzində hər tərəf-dən yaxşı görəsənir.

Amburan mayakı Pirallahi adasındaki mayakla birlikdə böyük də-niz akvatoriyasında gəmiçiliyin təhlükəsizliyinə xidmət edən "keşik-çilərdir", gündüz hündür gövdəsilə, axşamları rəngarəng işıqları ilə.

Bilgəhdə dindarların öhdəsində: 1798-ci ildə tikilmiş məscid binası, Ağa Əli məscidi (1818-1819), Abdin məscidi (14-cü yüzil-lik), künbəzli Seyid Ağa hamamı, Molla Ali Qulu oğlu hamamı Al-bəndi hamamı, hansı ki, şərq memarlıq üslubunda 19-cu yüzillikdə inşa olunmuşdur.

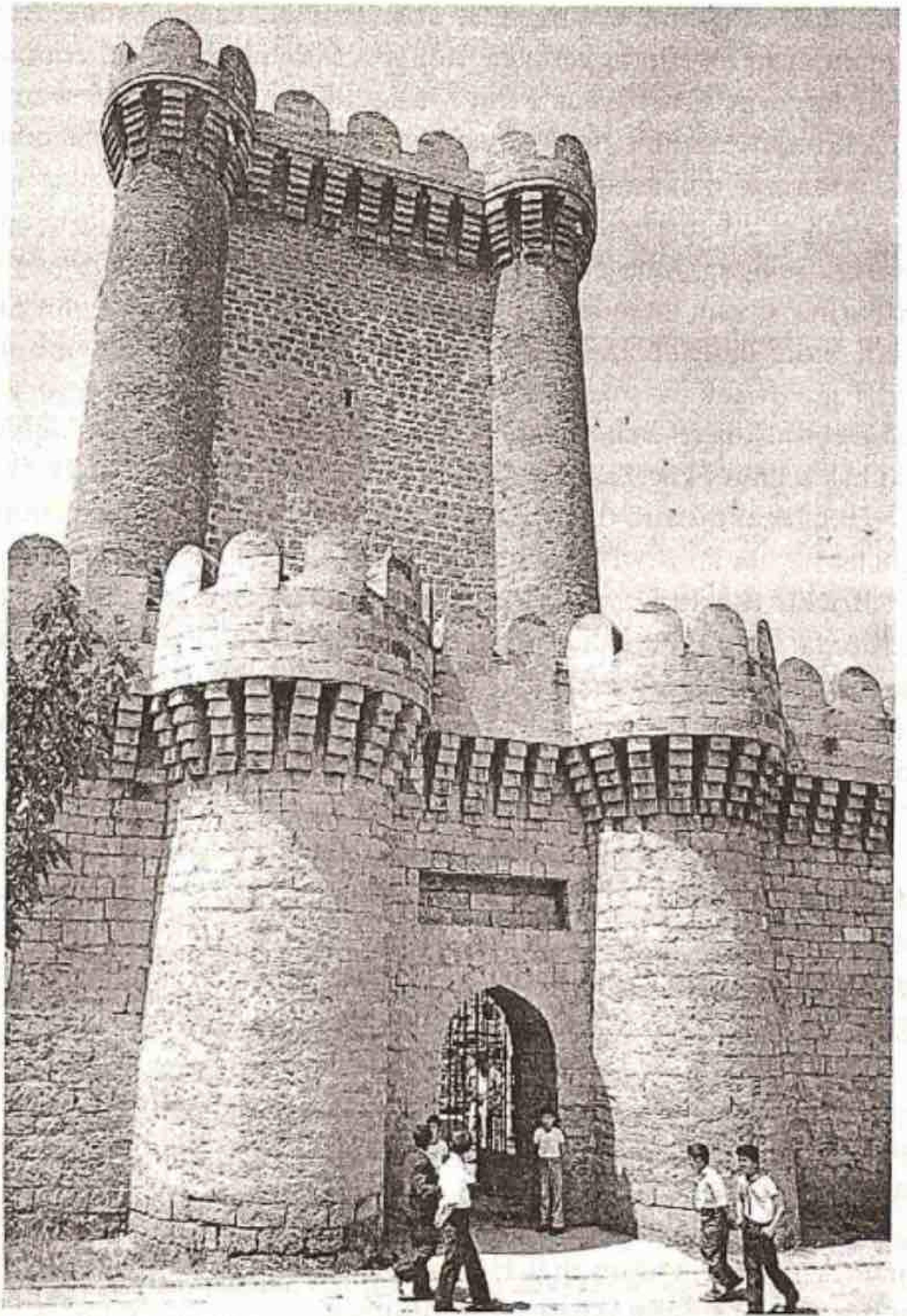
Bələ maraqlı keçmişə olan Bilgəh və Abmuran toponimlərinin bəs açımı nədən xəbər verir?

Mövcud izaha görə Bilgəh tat dilində (Türk mənşəli tatlar) "bil"- "bataqlıq, qamışlıq, sucaq yer" və "gəh" isə "yer" mənasında olub "qamışlı yer", "sucaq" deməkdir.

Amburanın açımı isə belədir: o da tat dilindədir və "ambur"- "ar-mud", "an" isə məkan bildirir, yəni Burun armuda oxşarlığına görə belə adlanmışdır.

MƏRDƏKAN. Bakı şəhəri, Əzizbəyov inzibati rayonu ərazi-sində qədim yaşayış məskəni, hazırda inkişaf edərək Şüvəlanla bir-ləşmişdir. Yarımadanın şimal sahilində yerləşir. İqlimi sağlam, də-niz iqlimidir. Əsas təsərrüfatı bağçılıqdır. Burada, ürək-damar üçün müalicə keyfiyyəti olan ağ və qara şanı üzüm növləri, incir yetişdi-rilir. Mərdəkan torpağında bəzək ağacları da yaxşı bitir, xüsusi lə də iynəyarpaqlı ağaclardan - 13 milyon il ərzində bütün dünya sarsın-talarına sinə gərən eldar küknarı, şam, piramida şəkilli giparislər, tu-yə (mazı ağacı) və s. və i.

"Millət atası" milyonçu H.Z.Tağıyevin məşhur "yaşıl bağlı" bu-rada salınmışdır. Rəhmətliyin qəbri də burada - Pir Həsən deyilən

Mərdəkan qalası

müqəddəs ocağın qonşuluğunda, vəsiyyətinə əsasən axund Abu Turabın ayaq tərəfində yerləşir. Adı sovet dövründə yasaq edilmiş H.Z.Tağıyevin Azərbaycan Milli Müstəqilliyini əldə etdikdən sonra qədirbilən xalqımız onun adına kənd, qəsəbə, prospekt adlandırılmış, qəbirüstə hündür özüldə büst-heykəli ucaldılmışdır.

1918-ci ilin martında silahlı erməni daşnakları bolşeviklərlə bir-ləşərək Bakıda, Quba və Şamaxıda, İsmayıllı və Kürdəmirdə azər türklərinə divan tutanda - soyqırımda (50 mindən çox günahsız adam öldürülmüşdür), köməyə gəlmiş türk əsgər və zabitlərinə H.Z.Tağıyev tək öz şəxsi vəsaiti hesabına "Yaşıl bağda" böyük zi-yafət vermişdir (S.Manafovun yazdığını görə ancaq bir qonaqlığa 100 baş seçmə öküz kəsilmişdir).

Dünyanın bir sıra ölkələrindən gətirilmiş və ərsəyə çatdırılmış ağaclar hesabına zəngin Dendrari bağı da Mərdəkanda yerləşir.

Böyük rus lirik şairi S.Yesenin dendrari bağında, milyonçu M.Muxtarovun mülkündə bir müddət yaşamış və "Fars təranələri" əsərini burada başa vurmuşdur. İndi həmin bağın divarında - xüsusi Yesenin guşəsində, hörmət və ehtiram rəmzi olaraq büründən onun barelyefi vurulmuşdur. Buradan keçən Mərdəkanın birtərəfli hərəkəti olan mərkəzi küçəsi onun adını daşıyır.

Mərdəkan öz müalicə ocaqlarılə də tanınır; onun kurort kompleksi respublikanın hüdudlarından çox uzaqlarda ad çıxarmışdır. Burada müasir tibb avadanlıqlarılə təchiz olunmuş kardioloji, mədə-bağırsaq, sinir-əsəb və digər xəstəliklərdən müalicə ocaqları ("Abşeron", "Günəşli", "Şağan" və s.) ilboyu fəaliyyət göstərir.

Sovet dövründə, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sabiq sədri T.Quliyevin bağı ərazisində müalicə mərkəzi yaradılmışdır. Mərkəz ölkəmizin, iqtisadi durumunda ehtiyacı olan sakinlərinə təmən-nasız tibbi xidmət göstərir.

Burada Rza Əli məscidi (1818-1819), Pir Həsən ziyarətgahı, imam Museyi Kazımın qızı Həzrəti Xədicənin ziyarətgahı dindar və inanc gətirənlərin ixtiyarına verilmişdir.

Mərdəkanla paytaxt arasında rahat avtomobil, şose və elektrik dəmiryolu sərnişinlərin ixtiyarındadır.

Mərdəkan etnoniminin etimologiyası da maraqlıdır. O iki söz-dən yaranaraq türk mənşəli "mərd", Orta Asiyada yaşamış "mardı", "amardı" (Ptolomey) - tayfa adı azəri türkcəsində "qoçaq, cəsarətli, zirək, qeyrətli" mənasındadır. "Kan" isə İran dillərində "yer, məkan" bildirir (T.Səlimov - Şağani). Beləliklə, Mərdakan - mərdlər məkanıdır.

Orta yüzilliklərdə Mərdəkan yarımadanının mühüm strateji məntəqələrindən birinə çevrilir. Tikilmə tarixi 1187-ci ilə aid dördkünc qalanın 22 m hündürlüyündəki 76 pilləli bürcündə və bürc ilə qala divarlarının küncündə 2 içməli su quyusu, onun ətrafında qala bərili əhatəsində 60-dək ərzaq quyuları, 1221-ci ildə tikilmiş ikinci dairəvi bürc qaladan 500 m şərqdə, el arasında ona "girdə qala" (Şeyx Əbu Səid Əbülxeyrin şərəfinə və ya "Şıx qalası"), Tubaşahi məscidi (1481) burası gələn qonaqların, turistlərin diqqətini çəkir. Dördkünc qala, Şıx qalası və məscid yeraltı yolla biri-digərilə bağlı olması ehtimal olunur.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 02.08.2001-ci il tarixli qərarı əsasında "Dünya əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin" siyahısına salınmışdır.

ZİRƏ. Bakı şəhəri, Əzizbəyov rayonu ərazisində kənd. Əhalisinin əsas məşğulliyəti tərəvəzçilikdir (pomidor, badımcan, xiyar, göy-göyərti və s.). Lakin Zirə dadlı şirin qarpızı və zeytun bağları ilə ad çıxarmışdır. Sahəsi 150 ha. çox olan zeytun bağlarından ildə 250-350 ton yüksək keyfiyyətli məhsul yiğilir. Zeytun Aralıq dənizi ölkələrinin əsas gəlir mənbəyi - çörəyi sayılır. Ondan alınan yağ məhsulu bütün bitki yaqlarından üstündür. Yüksək qida keyfiyyətinə, cana faydasına görə, əkinçilik üzrə tədqiqatçı alim Lyutsi Kolmela belə yazar: "Bütün ağaclarдан birincisi zeytundur". Zeytun ağacları Azərbaycanda qədim dövrlərdən məlumdur. Bu barədə orta yüzillikdə yaşamış alban salnaməçisi, bərdəli Musa Kalankatuklu öz "Alban tarixi" kitabında xəbər verir. 13-cü yüzillikdə yadelli

işgalçılardan Azərbaycanın şəhər və kəndlərini, qala və qəsrlərini viran qoyarkən mövcud zeytun bağlarını da doğramış, məhv etmişlər. Müğan düzündə iri zeytun kötüklərini tədqiq edən agronom E.Kaminski Sankt-Peterburq Meşə elmi-tədqiqat institutunun köməyilə müəyyən etmişdir ki, həmin kötüklərin 100 ildən çox yaşı olmuşdur...

Abşeron yarımadası Qafqazda yeganə bölgədir ki, burada sənaye üsulu ilə zeytun yetişdirilir və ondan pəhriz, müalicə üçün yüksək keyfiyyətli yağı emal olunur. Yerli seleksiyaçıların yetişdirdikləri "Bakı", "Azərbaycan" zeytunu, eləcə də İspan, İtaliya sortlarından "Pikvales", "Qordal", "Santa-Katerina", "Askolako", "Bella donna" və s. Abşeron şəraitində uğurla becərilir və onlar heç də "vətənlərindəki" sortlardan keyfiyyətcə geri qalmır. Sənaye meyvəçiliyinin inkişaf layihəsinə uyğun zeytun plantasiyalarının daha da genişləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Zeytun ağaclarının istiyə-soyuğa dözümlü olması haqqında ərəblər belə demişlər: "Üzüm salxımı - incə xanımdır, əncir - tələbkeş olmayan kəndli qızıdır, zeytun isə hər şeyə dözümlü beduindir" (beduin sərt iqlimə malik səhrada yaşayan ərəb tayfası).

Zirə kəndi yaxınlığında fəaliyyət göstərən qeyri-adi bir müəssisənin də üstündən sükutla keçmək olmaz. Bu - Bakı herpetoloji kombinatıdır. O quru ilan zəhəri istehsalına görə Braziliyadakı Butantan institutundan sonra dünyada 2-ci yeri tutur. Hər il burada 3,2-3,5 kilogramadək yüksək keyfiyyətli quru gürzə zəhəri alınır. Maraqlıdır, bir kilogram quru ilan zəhərindən 20 ton qiymətli dərman preparatı hazırlanır. Respublikanın müxtəlif rayonlarında 60 adda ilan, kərtənkələ, triton, qurbağa, tısbağa və s. qeydə alınmışdır.

Kombinatın terrariumlarında yaşayan gürzə, kələz, yatağan, tor naxışlı piton, Radde və Kap gürzələri, Orta Asiya kərtənkələsi (varan), Amur təlxəsi, vətəni Afrika olan mahmuzlu qurbağa, İspaniya tritonu və s. buraya ekskursiyaya gələnlərdə qeyri-adi təəssürat yaradır.

Zirə toponimi, tədqiqatçıların fikrinə görə ərəb dilində işlənən "cəzirə" ("ada") sözü ilə bağlıdır. Ehtimal ki, sonralar danışıqda bu

sözün "cə" hissəsi əhəmiyyətini itirdiyinə görə düşmüşdür. Orta yüksəlliklərdə yaşamış ərəb müəllifləri Abşeron yarımadasını ada kimi qeyd etmişlər. Zirənin yerləşdiyi coğrafi mövqe də bu toponimin daşıdığı məna ilə üst-üstə düşür, vəhdətdədir. Bakı arxipelaqında bu coğrafi adla bağlı bir sıra ada adları mövcuddur: Qum zirə (və ya Təzə zirə) - Qum adası, Nargin adası - Böyük zirə, Vulf adası - Daş zirə (və ya kiçik zirə).

PİRŞAĞI. Bakı şəhəri, Sabunçu rayonu ərazisində qədim kənd. Yarımadanın şimal sahilində qərar tutmuş bu yaşayış məskəni erməni separatçılarının işgalına məruz qalmış Qarabağın bir qism qaçqınları və məcburi köçkünlərinə sığınacaq vermişdir. Burada 1979-cu ildən fəaliyyət göstərən iki binadan ibarət "Qızıl qum" sanatoriyası, "Veteran" pansionatı müalicə və mədəni xidmətinə görə yaxşı ad çıxarmışdı.

Vaxtilə Pirşağının ətirli nərgiz gülləri, şirəli pomidoru dillərdə təriflənirdi. Bunlar yerdən çıxarılan quyu suları hesabına ərsəyə gəlirdi. Şirin quyu sularının quruması ilə bağlı Pirşağının nərgiz gülləri, sonra da pomidorları daha bu torpaqda əmələ gəlmədi.

Pirşağının tərifəlayiq ancaq narın qızılı çalan qumlu çimərlikləri qalmışdır. Ümumiyyətlə, yarımadanın şimal sahilləri isti, abad çimərliyinin və günəşli günlərin bolluğu ilə dünyanın bir çox dəniz və okean sahillərini geridə qoyur. Abşeron çimərliklərindən ən əhəmiyyətlisi Pirşağı çimərliyi sayılır. Onun müalicəvi narın qumlarında Mendeleyev cədvəli üzrə təxminən "bütün elementlər" təmsil olunur. Odur ki, onun şöhrəti uzaq keçmişdən gəlir. Çimərliyin eni 200 metr, uzunluğu isə 1500 metrə çatır. Mövsüm ərzində burada istirahət edənlərin xidmətinə müxtəlif kafelər, köşklər, avtoda yanacaqlar, uşaq meydançaları, həkim məntəqəsi, xilasetmə stansiyası, çimərlik işçiləri üçün istirahət otağı və s. fəaliyyət göstərir.

Pirşağı - Pir şahı adının təhrif formasıdır. Oykonim müqəddə yer sayılan "pir" və "şahı" şəxs adından ibarətdir. Burada yerləşən 17-ci yüzilliyə aid türbənin kitabəsində Pir şahı və onun müridi Şeyx Məhəmmədin dəfn olunması yazılmışdır.

NARDARAN. Bakı şəhəri, Sabunçu rayonu ərazisində qədim kəndlərdən biridir. Bu kənd öz dini memarlıq binaları, müqəddəs yerlərilə və tarixi abidələrilə daha çox tanınır. Məşhur Nardaran piri burada yerləşir. Nardaran qəsri, Xan bağı, məscidlər, karvansara, kümbəzli şərq hamamları, müdafiə istehkamları və s. zəngin və rəngarəng şərq memarlıq üslubunda, yüksək sənətkarlıq səviyyəsində inşa olunmuşdur. Badamdar daşından yeni tikilib dindarların istifadəsinə verilmiş qeyri-adiliyilə diqqəti çəkən 4 hündür minarəli məscid binası möhtəşəmliyi, əzəmətilə adamı valeh edir. Burada məscidlə səmanın, insanla Ulu Tanrıının necə yaxın təmasda olduğunu bir daha hiss edirsən. 7-ci imam Museyi Kazımın bir qızı da - Həzrəti Rəhimənin qəbri bu məsciddədir. Nardaranda mövcud dini, hərbi, mədəniyyət abidələri 14-17-ci yüzilliklərdə tikilmişdir. Onların sırasında Nardaran qəsri öz orijinallığı, fərdi dəst-xəttilə fərqlənir. Qəsrin divarları dördbucaq şəklində birləşir ki, hər küncündə yarımdairəvi bürc vardır. Divarın zirvəsində mazqallar və "dişlər" düzəldilmişdir. Qəsrin ortasında silindrik 12 metr hündürlükdə qüllə ucalır. Daş üzərində həkk olunmuş yazidan məlum olur ki, 1301-ci ildə Hürum anası Bərəkə bu qəsri tikməyi əmr etmişdir. Memarı da məlumdur: "Mahmud ibn-Səat". Nardaran qəsri feodal dövrünün (ümum Abşeron hərbi müdafiə kompleksinə daxil olan) dəyərli memarlıq abidəsi kimi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 02 avqust 2001-ci il tarixli (132 sayılı) qərarı ilə "Dünya əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin" siyahısına daxil edilmişdir.

Əhəmiyyət kəsb edən dini memarlıq abidələrindən məşhur Nardaran piri (12-13-cü yüzilliklər), Hacı Bakılı məscid. binası (1663), Hacı Bayram Əli məscidi (1899), şərq memarlığı üslubunda qədim hamam binası (1388) və b. qeyd olunmalıdır.

Nardaran toponimi, əksər tədqiqatçılara görə, onun birinci hissəsi "nər" (iki mürgülü erkək dəvə) sözündən yaranmışdır. Bu kənd əhalisinin keçmişdə dəvəçiliklə məşğul olduğuna dəlalət edir (etnoqrafik materiallar əsasında). Toponimin fars mənşəli olmasını söyləyənlər də var.

MAŞTAĞA. Bakı şəhəri, Sabunçu rayon ərazisində qədim yaşayış məskəni. Əhalisi bağçılıq, tərəvəzçilik və heyvandarlıqla məşğul olur. Onun hüdudlarında bir sıra dini abidələr mövcuddur: Hacı Aslan məscidi (1765-1766), 1813-cü ildə tikilmiş məscid binası, Hacı Əziz məscid binası (19-cu yüzillik), Ay Dəmir məscidi (1899) Hacı Kərbalayı Hüseyn məscidi (1874) və başqaları. "Yeddi qapı" piri, Rza Mir Həbib piri, Köhnə hamam 18-ci yüzillik və ovdan (1727).

Müasir tikililərdən Maştağada idmançıların istifadəsinə verilmiş Olimp idman kompleksi, məşqçi kadrlar hazırlayan idman-metodik mərkəzinin adlarını çəkmək olar.

Maştağa etnonimdir. Er.əv.4-cü, miladın 8-ci yüzillikləri zaman kəsiyində Quzey Azərbaycanda yaranmış və fəaliyyət göstərmiş Qafqaz Albaniyası dövlətinin şimal-şərqində məskunlaşmış türk mənşəli massaget (maskut, moskat) tayfasının adının əks etdirilməsi ehtimal olunur. Bu türk mənşəli tayfanın adı; massaget, maskut, moskat sonrakı yüzilliklərdə tələffüzdə dəyişikliklərə uğramış və müxtəlif şəklə düşmüşdür. Belə ki, 1414-1415-ci illərə aid kitabədə Masqad kimi qeydə alınmışdır. 1732-ci ilin bir sənədində Mustaka şəklində işlənmişdir. Etnonim 19-cu yüzilliyin ortalarından Maştağa adını daşıyır.

MASAZIR - Abşeron inzibati rayonu ərazisində kənd. Əsl adı Masezar. İran dillərindəki "mase" - qum sözündən və "zar" - yer, məkan bildirən şəkilcidən yaranmışdır, yəni "qumlu yer, məkan" mənasındadır. Mənbələrdə müxtəlif formalarda rast gəlinir. Xalq etimologiyasına görə, kənd onu bina etmiş şəzsin adı ilə bağlıdır.

Kəndin yaxınlığında eyniadlı axarsız göd vardır. Elmi izahı hələlik açılmamışdır.

SABUNÇU. Bakı şəhəri, eyniadlı rayonun inzibati mərkəzidir. Sabunçu rayonu öz maraqlı tarixi keçmiş, orta yüzilliklərdən qalmış hərbi qalalar, qəsrlər baxımından və respublikamızın neft sənayesinin tarixi obyekti kimi də tanınır.

Sabunçu qəsəbəsi 19-cu yüzilliyin sonu və 20-ci yüzilliyin əvvəllərində eyniadlı qədim kənd ərazisində neft mədənlərində çalışan fəhlələr üçün salınmışdır. O vaxt neft mədənləri indiki baxımdan, Sabunçu yaşayış yerinə olduqca yaxın yerləşirdi. Bunun səbəbi məntiqi və sadəcə izah olunur. Sahibkarlar onlara məxsus neft mədənlərində işləyən fəhlələr üçün yaşayış evlərini, yataqxanaları iş yerinə yaxın ərazidə tikirdilər. Çox hallarda bu binalar daşdan inşa olunurdu. Onların arasında 6 eyni tipli bina xüsusilə diqqəti çəkir. Bu evlərə əhali arasında "Nobel evləri" deyərdilər. Nobel qardaşlarının sifarişilə xüsusi layihə əsasında tikilmiş yaşayış binalarının mənzilləri rahatlığı və digər şəraitilə fərqlənirdi. Odur ki, bu mənzillərdə yaşayan fəhlə ailələri Nobel kimi sahibkara duaçı idilər.

Digər tərəfdən Nobel qardaşları özləri etiraf edirdilər ki, onlar Bakı nefti hesabına milyonçu olmuş və neftdən qazanılan kapitaldan Nobel mükafatı fondu yaranmışdır.

O da tarixi həqiqətdir ki, keçmiş SSRİ məkanında ilk elektrik dəmir yolu 1924-cü ildə Bakıdan-Sabunçuya çəkilmişdir. Şərq üslubunda tikilmiş, öz memarlıq gözəlliyilə uzaqdan diqqəti çəkən Sabunçu vağzalı (memar Bayev) isə iki il sonra - 1926-cı ildə istifadəyə verilmişdir. Sonrakı illərdə bu dəmir yolu xətti paytaxtı Abşeron yarımadasının kurort kompleksi və abad çimərlikləri olan kənd və qəsəbərlərlə birləşdirdi və öz dairəvi layihəsini tamamladı.

Məşhur sovet kəşfiyyatçısı Rixard Zorqe, burada - Sabunçuda anadan olmuş, Ramanada onun adını daşıyan 90 sayılı məktəb vardır. Məktəbin siniflərindən birində fotosənədlərdən ibarət guşə yerləşir. Bu materiallar kəşfiyyatçının mənalı həyatından olduqca maraqlı məlumatlar verir.

Sabunçu rayonu ərazisində yerləşən hərbi tarixi abidələr də dərin maraqlı doğurur. Belə ki, dəmiryolu dayanacağı yaxınlığında Ramana kəndi karşısındaki təpəlikdə 14-cü yüzillikdə tikilmiş mükəmməl müdafiə sistemli qəsr, Nardarandakı orta yüzilliyə aid dördbucaqlı qala, Maştəğa və Bilgəhdəki qəsrlər, Mərdəkandakı əzəmətli qala və dairəvi qəsr (o 4 tağdan ibarət olub 1-ci mərtəbə-

dən 2-yə kəndir nərdivanlar istifadə olunurdu ki, düşmənə əlavə maneə yaradılsın), Qalada, Şüvəlanda, Şağanda və Keşlədəki qalar, "Qız qalası" və digərləri Abşeron yarımadasının əhalisini yadelli işgalçılardan qorumaq məqsədilə tikilmiş vahid hərbi müdafiə sistemi idi ki, yağıların qəfləti hücumları haqqında biri digərinə gündüz tüstü, axşam (gecə) saatlarında isə alov vasitəsilə xəbərdarlıq edərdilər.

Bələliklə, yarımadanın əhalisi, nəinki etibarlı müdafiə olunurdu, hətta qala və qəsr ərənləri birləşərək "çağrılmamış qonaqlara" sarsıcı zərbələr də endirərdilər...

Sabunçu rayonunda müasir tikintilərindən Maştağada idmançıların istifadəsinə verilmiş Olimp idman kompleksi, məşqçi kadrları hazırlayan idman-metodik mərkəzindən başqa, onun inzibati mərkəzi olan A.A.Bakıxanov qəsəbəsində İ.Qayıbov adına 10 minlik stadionu göstərmək olar. Burada eyni zamanda yeyinti məhsulları istehsal edən "Xəyal" firması fəaliyyət göstərir.

Sabunçu rayonu ərazisinin böyüklüyü (245 kv.km) əhalisinin əksəriyyəti fəhlələrdən ibarət olması (200 min nəfər, 01.01.06 ilə), cənə zamanda burada qədim yaşayış məskənləri; Maştağa, Nardaran, Bilgəh, Sabunçu, Pirşağı, Balaxanı, Ramana, Zabrat kəndlərinin yerləşməsi - Bakı şəhərində turizm perspektivinin inkişafı baxımdan da rolu böyükdür.

Belə zəngin tarixi, mədəniyyəti olan Sabunçu adı necə izah olunur?

Bu barədə iki növ izah mövcuddur; xalq etimologiyası və elmi. Xalq etimologiyasına görə Sabunçunun öz adı ilə guya sıx, bilavasitə əlaqəsi var. Belə ki, neft mədənlərinin sayı artıqca daha çox fəhlə cəlb olunur və fəhlələrin möişətində işlənən sabuna ehtiyacı da artırıldı. Odur ki, işgüzar adamlar burada sabun bişirmə sexləri açır və bu işi getdikcə genişləndirirlər. Onların adı ilə də qədim türk yaşayış məskəni Sabunçu adlanır.

Bu coğrafi adın elmi açımı isə belədir. O etnonimdir, yəni təyfa adı ilə bağlıdır və onun yayılma məkanı çox genişdir. Bakıda Sa-

bunçu adlı mineral bulaq, Zaqatala rayonunda: kənd, çay, Şəki şəhərində məhəllə, Xanlar rayonunda Sabunçu dərəsi, Tataristanda - Sabunçə, Krimda - Sapun dağı, Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistən) - Sabunçu dağı və yaşayış məntəqəsinin xarabalıqları, Türkiyədə Qars vilayətində Sabunçu qışlağı, qaraqalpaqlarda - Sapun adlı tayfa mövcuddur. Göründüyü kimi Sabunçu adının belə geniş ərazidə yayılması onun etnonim olmasına dəlalət edir. Türk mənşəli Sabunçu tayfası uzaq keçmişdə Quzey və tarixi Qərbi Azərbaycana etnik axın edərək burada məskunlaşmışdır.

Səfəvi hökmdarı Sultan Hüseynin fərmanında (1704) bu tayfanın türk mənşəli olması təsdiqlənir.

A.A.Bakıxanov qəsəbəsində Bakı proletariatının inqilabi hərəkatı ilə bağlı maraqlı bir yer də var. Bu Razin dağı və bu dağda yerləşən, haqqında çoxlu rəvayətlər gəzən mağaradır. Məlumdur ki, yaxınlıqdakı neft mədənlərində çalışan yüzlərlə fəhlələr yazda buraya toplaşar, "dərdləşər", iş şəraitindən narazılıqlarını bildirərdilər. Fəhlə liderləri narazı fəhlələri sahibkarlar qarşısında iqtisadi tələblər (8 saatlıq iş günü, qısa müddətli - ildə 12 günlük məzuniyyət və s.) irəli sürməyə sövq edir, təbliğatı gücləndirirdilər.

Fəhlə liderləri jandarm tərəfindən təqib olunanda mağaradan məharətlə istifadə edir (mağarada 6 müxtəlif istiqamətdə ayrılan lağımalar var idi), həbs olunmaqdan özlərini xilas edirdilər. İinqilabi hərəkat getdikcə güclənirdi. Razin dağında keçirilən fəhlə nümayişlərində, çıxışlarda daha çox adam iştirak edir, fəallıq artırdı.

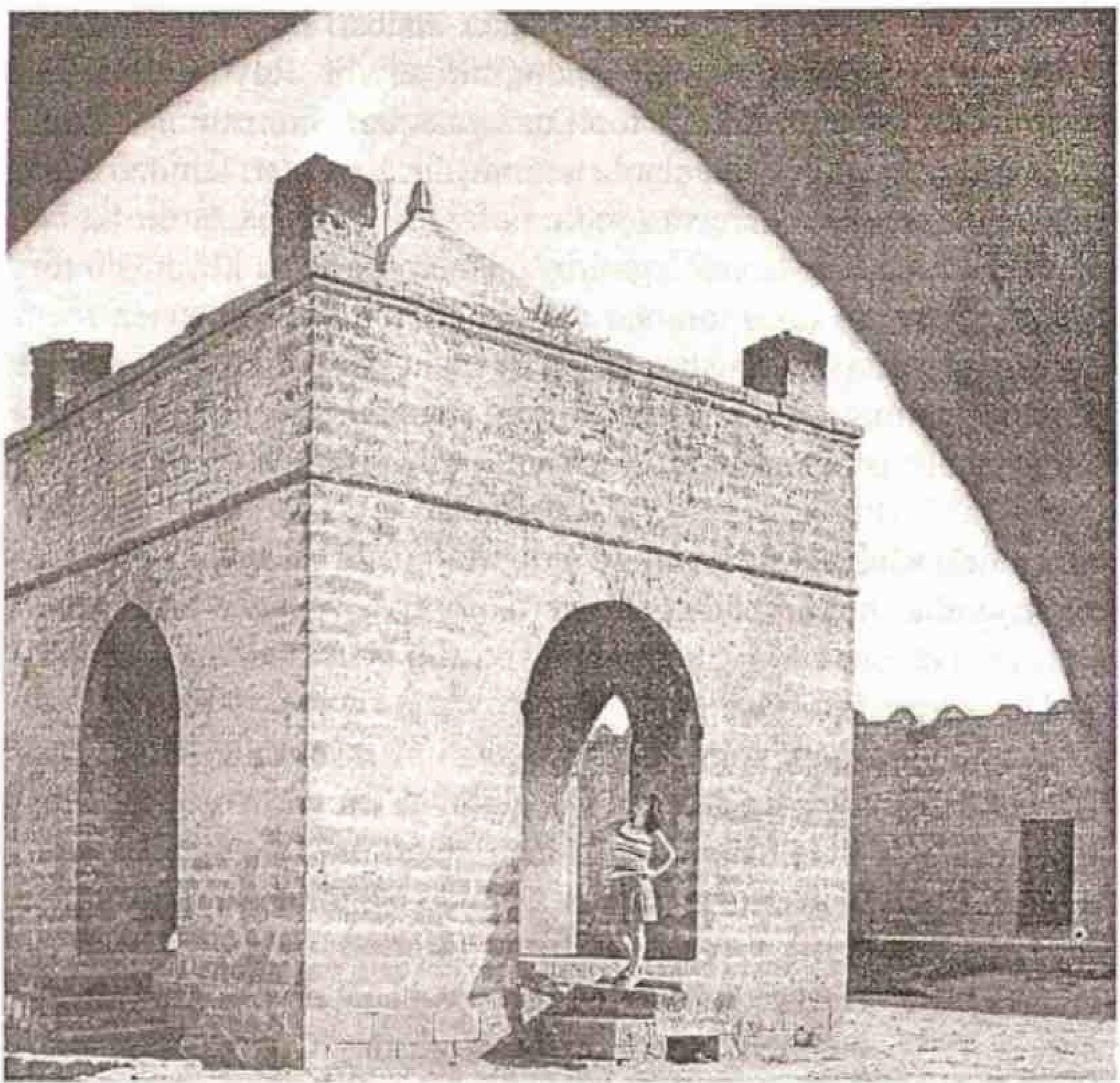
Beləliklə, 1905-ci il 1 mayda Razin dağında Bakının neft mədənlərindən, neftayırma zavodlarından yüzlərlə fəhlələr mitinqə toplaşıb sahibkarlardan; 8 saatlıq iş günü, ildə 12 günlük məzuniyyət, qadınların hamilə müddətinin, fəhlələrin xəstəlik günlərinin pul ödənişi və s. tələb etdilər. Bakı proletariatının inqilabi fəaliyyətində ilk dəfə olaraq bu tələblər icraya qəbul olundu. Sonra qəbul olunmuş sənəd inqilabın tarixinə "mazut konstitusiyası" adılə daxil oldu.

SURAXANI. Bakı şəhəri, Suraxanı inzibati rayon mərkəzidir. Yarımadaın ən qədim kəndlərindən biri sayılır. Rayon ərazisinin tərkində olan zəngin neft və təbii qaz yataqları Suraxanını ölkəmizin hüdudlarından çox uzaqlarda tanıtmışdır. Bu diyarı tanıdan digər amil, onun yer altından çıxan "odlu nəfəsi" - yanar qazlardır ki, buraya ayaq basanları heyrətə gətirirdi. Bəlkə də uzaq keçmişdə torpaqlarımızda üzə çıxan alovlar ulu babalarımızda oda, atəşə inam yaratmış ona sitayış etmişlər. Sonra bu inanc özülündə atəşpərəstlik meydana gəlmış və Ön Asiyada şərq aləmində geniş yayılmışdır. Bakıdan şərq istiqamətində 21 km aralı - Suraxanıda bir məbəd var - "Atəşgah". Bu "od evi" 17-18-ci yüzilliklərdə təbii qazların yerində çıxdığı sönməz alovların yerində tikilmişdir. Yazılı məlumatlaraya görə indiki hind ibadətgahı vaxtilə burada mövcud atəş məbədinin yerində ucaldılmış, sonra onun ətrafında ibadətxana və hücrülər, karvansara tikilmişdir.

Bu gün Atəşgah kompleksi beşguşəli plan şəklində, onun xarici divarları diş-diş olan giriş portallı abidədir. Həyətin ortasında ibadətgahın üstü künbəzlə tamamlanan dördkünc rotondası ucalır. Atəşgaha giriş qapısının - portalın üstündə isə ənənəvi qonaq otağı - "balaxanı" yerləşir.

Məbəd 1810-cu ildə hind taciri Kancanaqaranın vəsaiti hesabına tikilmiş, səcdəgah isə sonra inşa olunmuşdur. Od evinin hücrələrinə girişin üstündə sayı 16 olan qədim hind dilində yazılar vardır.

1975-ci ildə "Atəşgah" kompleksində bərpaçılıq işləri başa çatandan sonra Şirvanşahlar sarayı Dövlət tarixi - memarlıq qoruq muzeyinin bölməsi kimi turistlərin, Bakıya gələn qonaqların xidməti-nə verilmişdir. Məlumdur ki, atəşpərəstlik dini odu, suyu, torpaq və havanı - həyatın dörd əsas başlangıcı hesab edir. Onun banisi peyğəmbər Zərdüştün (Avropada Zoroastr) er.əv. 7-ci yüzillikdə ərsəyə gətirdiyi "Avesta" ("Qanun") müqəddəs kitabı, deyilənə görə 12 min öküz dərisi üzərində yazılmışdır. "Avesta" - "od" və "su" başlangıcı məzmununu daşıyır. "Ab, av"-sudur, "esta"-isti, işıq, nur, iştir (Günəş qızı) deməkdir. Daban-dabana zidd olan qüvvələrin: xe-

Suraxanıda atəşgah

yir və şərin mübarizəsini əsas götürür. Xeyir qüvvələri - Hörmüzd, şər qüvvələri isə Əhrimanın təmsil edir. Hörmüzdla Əhrimanın əzəldən və daimi (həyat boyu) çarşılaşması isə insan cəmiyyətinin tarixini müəyyən edir...

Odpərstlərin ibadət yeri, gecə-gündüz alovlanan məbəd sayılır. Oda, hətta maq-kahin ağızını sariqla bağlamamış, əllərinə əlcək geyməmiş, yaxın gəlməyə ixtiyarı belə yox idi. Od - müqəddəsdir, təmiz, pak, ona insan nəfəsi toxunmamalı idi.

Uzaq keçmişdə, bax beləcə, od məbədləri Azərbaycanın qədim

şəhərləri; Gəncə, Qəbələ, Şamaxı, Muğan və Bakıda qorunub saxlanıldı.

13-cü yüzilliyin ərəb coğrafiyasunası Yaqut Xamavi yazır ki, qədim Gəncə şəhərində müqəddəs yer var - od məbədi və "hakim Keyxosrov tərəfindən maqlar (odşərpərəstlər) üçün çox hündür saray ucaldmışdır". Mənbə məlumatına görə belə bir məbəd həmin dövrdə Suraxanıda da tikilmişdir. Bu məbədlər, təəssüf ki, uzunömürlü olmamışdır. Azərbaycanın ərəb işgalindən sonra odla bağlı bütün məbədlər, tikililər dağıdılmış, məhv edilmişdir. On yüzillikdən sonra uzaq Hindistan atəşpərəstləri tərəfindən Suraxanıda köhnə od məbəдинin, hələ də "od püskürən" yerində "od-alov evi" və 26 hücrədən ibarət yeni məbəd inşa olundu və bir adla - "Atəşgah" adlandırıldı.

Suraxanıdakı od evi çoxlarını maraqlandırır və diqqətini çəkirdi. Belə ki, Fransa yazıçısı A.Düma, görkəmli kimyaçı Mendeleyev, məşhur bəstəkar P.Çaykovski, tanınmış rəssamlar Qaqqarin, Vereshşagin və digərləri "Atəşgaha" heyranlıqla tamaşa edib sehrlənmiş və aldıqları güclü təəssüratı həmişəyaşar əsərlərində əks etdirmişlər.

Suraxanı möcüzəsi - "Atəşgah", xalq arasında çoxsaylı, biri-digərindən maraqlı əfsanələr, rəvayətlər yaratmışdır. Onlardan birini sizə təqdim edirəm.

Əfsanədə deyilir ki, qocaman Xəzərin sahilində qərar tutmuş atəşpərəstlərin məbədi Qız qalası 90 gün 90 gecə düşmənlərin mühasirəsində qalmışdı. 90 gün atəşpərəstlər "olum, ya ölüm" təhlükəsi altında yaşayırdılar. Qız qalasını mühasirədə saxlayan Nurəddin şah, guya babasından alınmış müqəddəs dəniz qalası nəyin bahasına olursa-olsun geri - atəşpərəstliyi dövlət dini elan etmiş qürətli İrana qaytarılmalıdır.

Kahinlərin ibadət və duaları aciz idi. Qala sakinləri üzüntü keçirək təslim olmağa hazır idilər.

Lakin baş kahin atəşə dua etməkdə israrlı idi. O deyirdi: "Sabah Nurəddin şah məhv ediləcək, məbədin paklığı, toxunulmazlığı qorunacaqdır... Müqəddəs məbədin odu-alovu bizi xilas edəcəkdir..."

Bu anda məbədin qapıları açılır və onun kandarında əlində odlu qılınc bir Alovlu Qız görsənir.

- Sən, od-alovdan yaranmış! Müqəddəs qalanı, müqəddəs məbədi sən xilas etməlisən! - deyə kahin ona müraciət edir.

...Alovlu Qız Nurəddin şahın düşərgəsində, onun qarşısındadır.

Qızın gözəlliyyinə heyran qalmış şah piçıldayır:

- Məndən çəkinmə, gözəl, yaxın gəl, söylə ürəyindəkiləri, səni buraya nə getirmişdir?

- İstəyimi bildirərəm, şah. Lakin ürəyimdəkilər özümdə qala-
caq - Alovlu Qızın cavabı bu olur.

Qürurlu şah fikrindən daşınmaq istəmir, qərarında israrlıdır. O mütləq babasına məxsus mirasa sahib durmalıdır.

- Təəccübümü gizlətmirəm, axı qadınlar məhəbbət, ailə üçün yaranmışlar. Qılıncı qurşanmaq, torpağı qorumaq - kişi işidir!

Lakin Alovlu Qız da öz istəyində qətidir. Gecə düşür, ətraf sükuta bürünmüdü. Kef-işrətdən yorulmuş şah yuxulayır. Onun keşikçilərini də yuxu tutur. Ayıq qalan yalnız Alovlu Qızdır. Onun içində nə isə bir təlatüm var, rahat buraxmır. Nə etməli? Gənc gözəl şahı qətlə yetirmək, yaxud müqəddəs məbədə, onun pərəstişkarlarına - atəşpərəstlərə xəyanət etmək? Hansı yolu seçmək? Bir qərara gəlmək olmur, tərəddüd, tərəddüd!

Dan yeri söküldən məbədin hündürlüyündən atəşpərəstləri ibadətə səsləyən tütəyin məlahətli səsi eşidildi. Alovlu Qız diksin-di, ürəyi şiddətlə vurmağa başladı. Verdiyi vəd ağır olsa da tərəddüd etmədən şaha doğru irəlilədi. Alovlu qılınc zərblə şahın başına endirildi. Xilaskar əlində qana bulanmış qılınc qəmgin, pərişan və sarsılmış halda məbədə qayıdır.

Fəlakətdən qurtulmuş qala əhli şadlıq edir, şənlənir. Alovlu Qız baş kahinə yaxınlaşışb deyir:

- Mən Vətəni, müqəddəs məbədi və sizi xilas etdim. Lakin özüm yaşamaq iqtidarında deyiləm. Görünür bu taleimdir. Vurğunu olduğum sağ deyilsə, mənim də yaşamağa haqqım yoxdur! - deyib əlindəki qılıncı öz köksünə sancdı.

Sakit hava birdən-birə dəyişir, güclü tufan qalxır: 7 gün, 7 gecə davam edir. Gah Xəzri, gah da Gilavar əsir, coşur. Müqəddəs məbədin bütün atəş gözləri sönür. Hava sakitləşəndə atəşin sönməsini görən dindarlar çəş-baş düşürlər.

Baş kahin uzaqdan görsənən alovu göstərib onları sakitləşdirir. Doğrudan da Qız qalasından üç fırşəng (21 km) aralı yeddi başlı, yeddi rəngli alov yenidən parlayırdı ki, Alovlu Qızın ruhunu yenidən həyata gətirsin. Həmin yerdə atəşpərəstlər məbəd tikib ona tapındılar, adını da Surakşana qoydular - yeddi başlı alov.

Od evinin məkanı - yerləşdiyi yerin adı - Suraxanı toponimi də az maraq doğurmur. Azərbaycan alimi Sara xanım Aşurbəyli yazır: "Suraxanıda təbii qazla yanmış "Atəşgah" görünür, odpərəstlərin qədim məbədi yerində tikilmişdir. Abşeron kənd əhalisinin islamı qəbul etdikdən sonra burası hinduların səcdəgahına çevrilmişdir. Qədim hind sanskrit dilində "surakşanı" - yeddi dilli, rəngli alov, müqəddəs yer - reliksiya mənasındadır".

Lakin bu fikir yeganə deyil. Başqa bir izaha görə Suraxanı yarımadanın digər adları: Kürdəxanı, Novxanı, Balaxanı və s. kimi təmənşəlidir. "Sura"- "isti, qaynar", "xana-xanı" isə yayılmış fikrin əksinə olaraq "bulaq, mənbə" bildirir. Yəni Suraxanı - isti bulaq, mənbə yeri deməkdir. Alımlər bunu Suraxanıda od, alovla yox, isti mineral bulaqların mövcudluğu ilə əlaqələndirirlər.

"Atəşgah" məbəd kompleksi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 02.08.2001-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq olunmuş "Dünyaya əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısına daxil edilmişdir.

SUMQAYIT. Xəzər dənizinin qərb sahilində, Sumqayıt çayının mənsəbində, düzənlikdə salınmışdır.

Bakı - Rostov dəmiryolu dayanacağı və Bakı-Mahacqala-Rostov avtomobil yolu kənarındadır. Z.A.Tağıyev adına (keçmiş Nasoslu) və Corat qəsəbələri onun tabeçiliyindədir.

Sumqayıt əhalinin sayına görə Bakı və Gəncədən sonra 3-cü, sənayesinə görə Bakıdan sonra respublikada 2-ci şəhərdir. Sumqayıtin ilk tikintisi - istilik elektrik stansiyasıdır.

Böyük Vətən müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar Sumqayıtda tikinti işləri müvəqqəti dayandırılmış, 1944-cü ildən burada quruculuq işlərinə yenidən başlanılmışdır. Öncə nəhəng boru-prokat, sintetik kauçuk və alüminium zavodları tikildi. Yaşayış məskəni də böyüdü və 1949-cü ildə Sumqayıt respublika tabeliyində şəhər statusu aldı.

İndi ölkəmizin kimya, qara və əlvan metallurgiya sənayesi müəssisələrinin çoxu burada yerləşir (Sumqayıt kimya sənaye istehsal birliyi, "üzvü sintez" istehsal birliyi, aşqarlar zavodu, sintetik kauçuk zavodu, boru-prokat və alüminium zavodları, superfosfat zavodu, neft-kimya kombinatı və s. və i.)

Tramvay burada 1959-cu, trolleybus isə 1962-ci ildə şəhər sakinlərinin ixtiyarına verilmişdir. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, Sumqayıt planlı şəkildə: sənaye zonası yaşayış zonasından ayrı tikilmişdir. Onun layihəsinin müəllifləri, memarlar; M.Hüseynov, O.İsayev, M.Datiyev, V.Xvatkova və b.

Şəhərin görkəmli yerlərində dövlət xadimi, yazıçı N.Nərimanova və dramaturq C.Cabbarlıya heykəl ucaldılmışdır.

Onun mədəniyyət və idmanhəyatını; inşaatçılar sarayı, kimyaçılar sarayı, S.Ərəblinski adına Dram teatr, iyirmiye yaxın klub, kinoteatr və kinoçurğular, 10 min tamaşaçı tutan stadion və s. təmsil edir.

Respublika müstəqilliyini qazandıqdan sonra Sumqayıtin sənaye müəssisələri iflic vəziyyətinə düşmüştü. Xammalı verən dövlətlərlə əməkdaşlıq, münasibətlər qurulmadığından bir sıra zavodlar, kombinat fəaliyyətini dayandırmışdı. Son illərdə hökumət tədbirləri sayəsində sənaye tədricən öz məcrasına doğru irəliləyir.

Bu qədər zəngin əmək ənənələri olan Sumqayıtin adı nədən xəbər verir?

Əldə olan məlumatlara görə şəhər yaxınlıqdakı dəmir yolu dayanağının adı ilə belə adlanmışdı. Dayanacaq isə hələ orta yüzilliklərdə burada mövcud karvansara, sonra isə çaparxanaya (poçt) çevrilmişdir. Karvansara və çaparxana, öz növbəsində bu adı 19-cu yüzilliyədək Suqait çayının sahilində yerləşdiyindən çayın adından götürmüştür.

Toponimin açımına gəldikdə araşdırmlardan məlum olmuşdur ki, 13-cü yüzillikdə monqol işgalçi ordusunun tərkibində iştirak etmiş türk mənşəli "suqait" tayfasının adı ilə bağlıdır. Sumqayıt çayı da öz adını bu tayfadan götürmüştür (necə ki, Corat, Duvanı və s.).

Bələliklə, axarlı-baxarlı Abşeron yarımadasına səyahətimiz başa çatır. Bu səfərdə, siz onun zəngin tarixi keçmiş, vahid hərbi strateji əhəmiyyəti olan möhtəşəm qala və qəsrlər, nadir memarlıq abidələrilə, sağlamlıq-müalicə ocaqları, narın qumlu çımrılıklərilə yaxın-dan tanış oldunuz. Onun ətirli - vitaminli tərəvəzinin, cana məlhəm meyvələrinin dadına baxdınız və ən vacibi isə neçə-neçə turist cığır-larına çıxaraq xalqımızın mənəvi sərvəti - Abşeron topominlərini özünüz üçün kəşf etdiniz, bu sahədə bilgilərinizi daha da zənginləş-dirdiniz. Bu bilgiləriniz tamamlansın deyə, güman edirəm, Abşeron adının da "sirrini" - etimologiyasını Sizə açıqlamaq vaxtı çatmışdır. Öncə Abşeron etnonimdir. Hərcənd ki, onu toponim sayıb "Abu şoran" (duzlu göllərinin çoxluğuna görə, "Suyu şoran məkan"), "Abu-şirin" (yeraltı sularının "içməli-şirin su olan yer") və s. və i. fikir yü-rüdənlər də olmuşdur. Lakin bu etnonimin elmi izahı belədir.

18-ci yüzilliyə aid mənbələrdə yarımadada "Əfşoran" kimi qeyd olunur. Bakı yaxınlığından Dərbəndə gedən karvan yolunun üstündə Əfşoran adlı yaşayış məskəni olmuşdur. Əfşoran rus dilinə keçərkən təhrif olunaraq "Apşeron" yazılmışdır. Sonralar bu coğrafi ad yenidən mənsub olduğu azər türkcəsinə "qayıdarkən" əvvəlki şəklində yox, bu gün səhv halda işlətdiyimiz - "Abşeron" kimi da-xil edilmişdir.

Səyyah Con Bell (1718) Azərbaycanı seyr edərkən gündəliyində yazar ki, Niyazabaddan (Xaçmaz rayonu) Şərqə iki günlük məsa-fədə Abşeron adlı şəhər mövcuddur.

Araşdırmlardan o da məlum olur ki, həmin şəhər 16-ci yüzil-likdə salınmışdır.

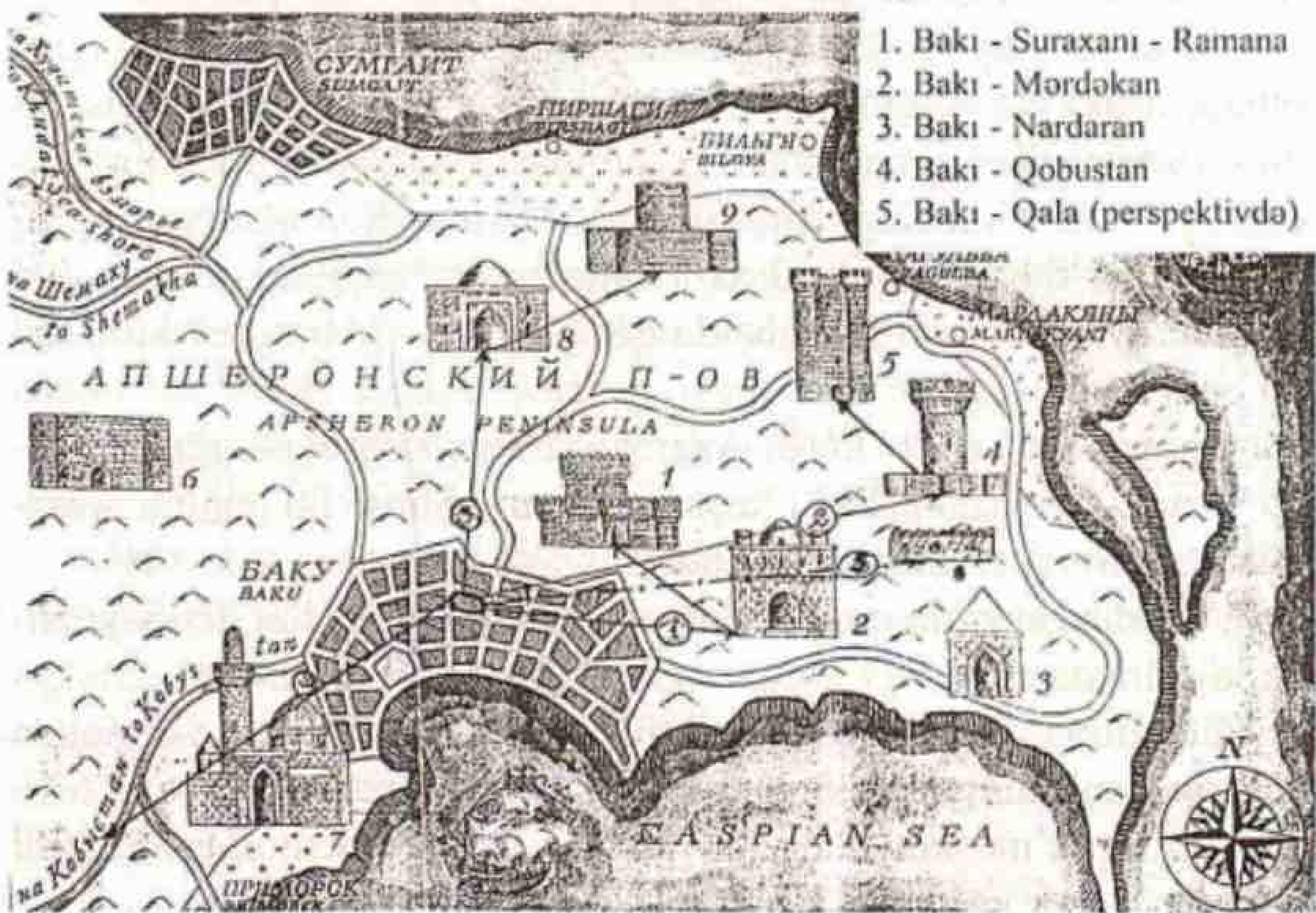
Etnonim "Abşeron"- "Əfşar" türk tayfasının adından və məkan bildirən "an" komponentindən yaranmışdır (Rəmzi Yüzbaşov). Mə-nası "Əfşarlar məskun olan, yaşayan yer, məkan" deməkdir. Bu türk

tayfası haqqında ilk dəfə M.Qaşqarı (12-ci yüzillik) yazmışdır.

Əfşarlar tarixi mənbələrin məlumatına görə Güney Azərbaycanın Urmiya gölü ətrafında məskunlaşmışdılar. Azərbaycana onlar türk-səlcuq tayfa birliyi tərkibində gələrək azər türklərin entogenezində iştirak etmişlər.

İndi isə Azərbaycan Respublikasının paytaxtına, xüsusilə də "İçərişəhərə", onun zəngin tarixi və mədəniyyət abidələrilə yaxından tanış olmaq üçün sizi Bakı şəhərinə dəvət edirik. Ümidvaram bu səfərimiz də sizin üçün çox maraqlı olacaq: Sizi burada ötən nəçə-neçə yüzilliklərin nadir memarlıq inciləri - Şirvanşahlar sarayı, Qız qalası, qədim məscidlər, karvansaralar gözləyir. Sonra isə müasir Bakı Sizi bağırna basaraq öz abidələrini, tarixi yerləri "göydənləri" göstərib, mədəni həyatı ilə tanış edəcəkdir. Biz isə sizə uğurlu səyahət üçün xeyir-duamızı veririk.

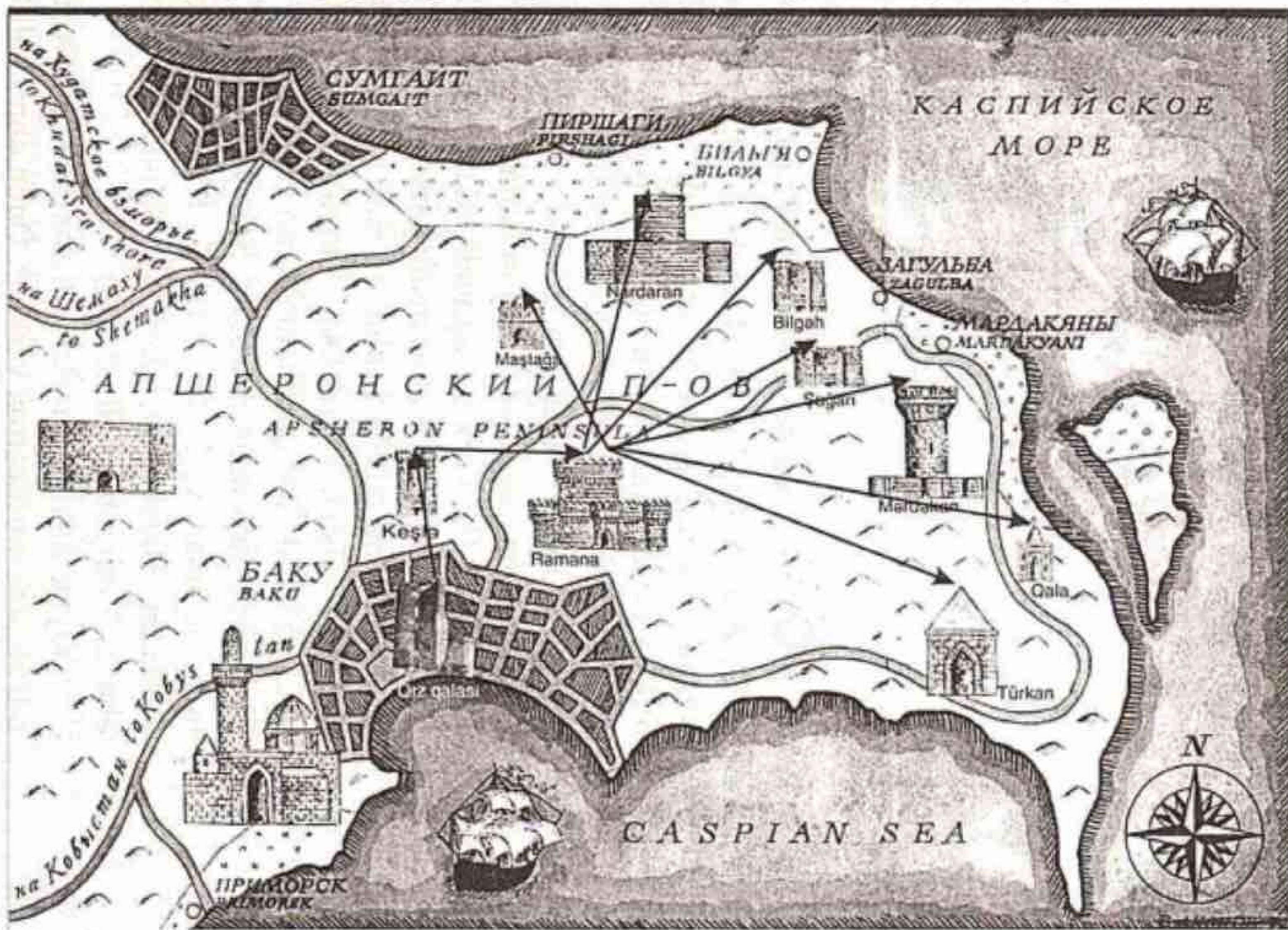
BAKİ SƏYAHƏTLƏR VƏ EKSKURSIYALAR BÜROSUNUN ABŞERONDAKİ TURİST MARŞRUTLARI

ABŞERONDA MÜDAFİƏ İSTEHKamlARI SİSTEMİ

(Keşlə, Maştağa, Şağan, Bilgəh, Qala və Türkan qalalarının görünüşü şətidir)

8618

B A K I

Bakı - Abşeronun döyünən ürəyi, düşünən beynidir, Bakı! Ona, Böyük Bakı da deyilir. Azərbaycan Respublikasının paytaxtı, onun elm və mədəniyyət mərkəzi, Qafqazda ən mühüm nəqliyyat qovşağı, Xəzər dənizinin qərb sahilində qərar tutmuşdur.

Abşeron yarımadasındaki kənd və qəsəbələrin çoxu, fabrik və zavodlar, neft mədənləri, kurort yerləri, Abşeron və Bakı arxipelaqındaki adalarla birlikdə Böyük Bakı şəhər aqlomerasiyasını yaratmışdır. Adı çəkilən şəhərin bu sahələri vahid bir xalq təsərrüfatı kompleksində iqtisadi və istehsal əlaqələri ilə sıx bağlıdır. Onlarla kənd və qəsəbəni əhatə edən Böyük Bakı 11 inzibati rayondan ibarətdir: Səbayıl, Nəsimi, Yasamal, Nərimanov, Xətai, Nizami, Binəqədi, Sabunçu, Suraxanı, Əzizbəyov, Qaradağ. Sahəsi 2192 kv km, əhalisi 3 milyondur (01.01.06).

Böyük Bakının mərkəzi hissəsi Bakı körfəzinə pilləli alçalan amfiteatrda yerləşir. Onun dəniz sahili okean səviyyəsindən təqribən 28 m alçaqdadır. Bakı bölgəsində faydalı qazıntılarından neft, qaz, tikinti material-

ları (daş, sement, əhəng, xammalı, qum, gil və s.) istehsal olunur, müalicəvi mineral sular çıxır (Şix, Suraxanı). Xeyli palçıq vulkanları (Keyrəki, Boğ-boğa, Lökbatan...) mövcuddur.

İqlimi Aralıq dənizi tipli quru subtropikdir. Bakıda güclü: şimal küləyi-xəzri və cənub küləyi-gilavar, ona "küləklər şəhəri" deyimini səbəb olmuşdur. Onun ərazisində şor göllər; Böyük şor, Xocasan və s. vardır.

Böyük Bakı haqqında qısa ümumi məlumatdan sonra indi onun zəngin tarixi keçmişlə yaxından tanış olaq. Söhbətimiz geniş, əhatəli olduğundan Bakının ən hündür yerlərindən biri - Şəhidlər Xiyabanına (keçmiş Dağüstü park) qalxmalyıq və öncə Vətənimizin istiqlaliyyəti, ərazi bütövlüyü uğrunda canlarını qurban vermiş şəhidlərin məzarını ziyarət edək.

1990-cı il yanvar ayının 19-dan 20-nə keçən gecə Sovet Ordu-su, tərkibində yüzlərlə, bizimlə müharibə aparan erməni əsgərləri, zabitləri zirehli hərbi maşınlar, tanklarla Bakıya yeridi; silahsız, dinc adamlar gulləbarana tutuldu - yüzlərlə günahsız cavanlar, qadın və kişilər qətlə yetirildi, minlərlə adamlar yaralandı...

Təcili, təxirəsalınmaz yardım avtomashınlarda qeyrətli bakılılar (yaşından asılı olmayaraq) öldürülənləri, yaralıları səhərəcən xəstəxanalara daşıdılar. Bakının abad küçələri, prospektləri, meydanları günahsız soydaşlarımızın al qanına boyanmışdı...

Ertəsi günü - yanvarın 21-də Bakının mərkəzi Azadlıq meydandan qırmızı qələnfillərə qərq olmuş şəhid tabutları - karvanı böyük izdihamla 1918-ci ildə erməni soyqırımına məruz qalmış azər türklərinin uyuduğu (sovət dövründə unutdurulduğu) Çəmbərəkənd qəbiristanlığına yönəldi...

İndi burada Azərbaycanın istiqlaliyyəti uğrunda həlak olan şəhidlərin (20 yanvar 1990-cı il), respublikanın ərazi bütövlüyü uğrunda həlak olan şəhidlərin məzarları qara mərmərdən xiyaban yaradılmış və daimi məşəl yanın hündür memorialla (o da daimi məşəlli) tamamlanmışdır (2000-ci il, memarlar: E.Qasımovadə, A.Abdullayev və N.Vəliyev).

Şəhidlər Xiyabanına daxil olarkən solda daha bir kədərli memorial diqqəti çəkir. Bu 1918-ci ildə Bakı əhalisini silahlı erməni "başkəsənlərindən" xilas etməyə gəlmış, vuruşmalarda şəhid olaraq əbədiyyətə qovuşmuş türk əsgərləri və zabitlərinə xatirə abidəsidir. Memorialdan solda türklərin iki şış minarəli məscidi, az aralı, daha bir abidə - iki dəfə Sovet İttifaqı qəhrəmanı Həzi Aslanovun abidəsi, büst qoyulmuşdur.

Həzi Aslanov abidəsindən pillələrlə aşağıda Şəhidlər Xiyabını Milli dənizkənarı parkla birləşdirən funiklyorun yuxarı stansiyası yerləşir.

İndi isə şəhidlərimizin həyatları bahasına nail olduğumuz azadlıq və müstəqilliyimiz dövründə nailiyyətlərimizlə, Bakının tarixi və abidələri haqqında söhbətimizi Xiyabanın panoram meydançasında davam etdirək.

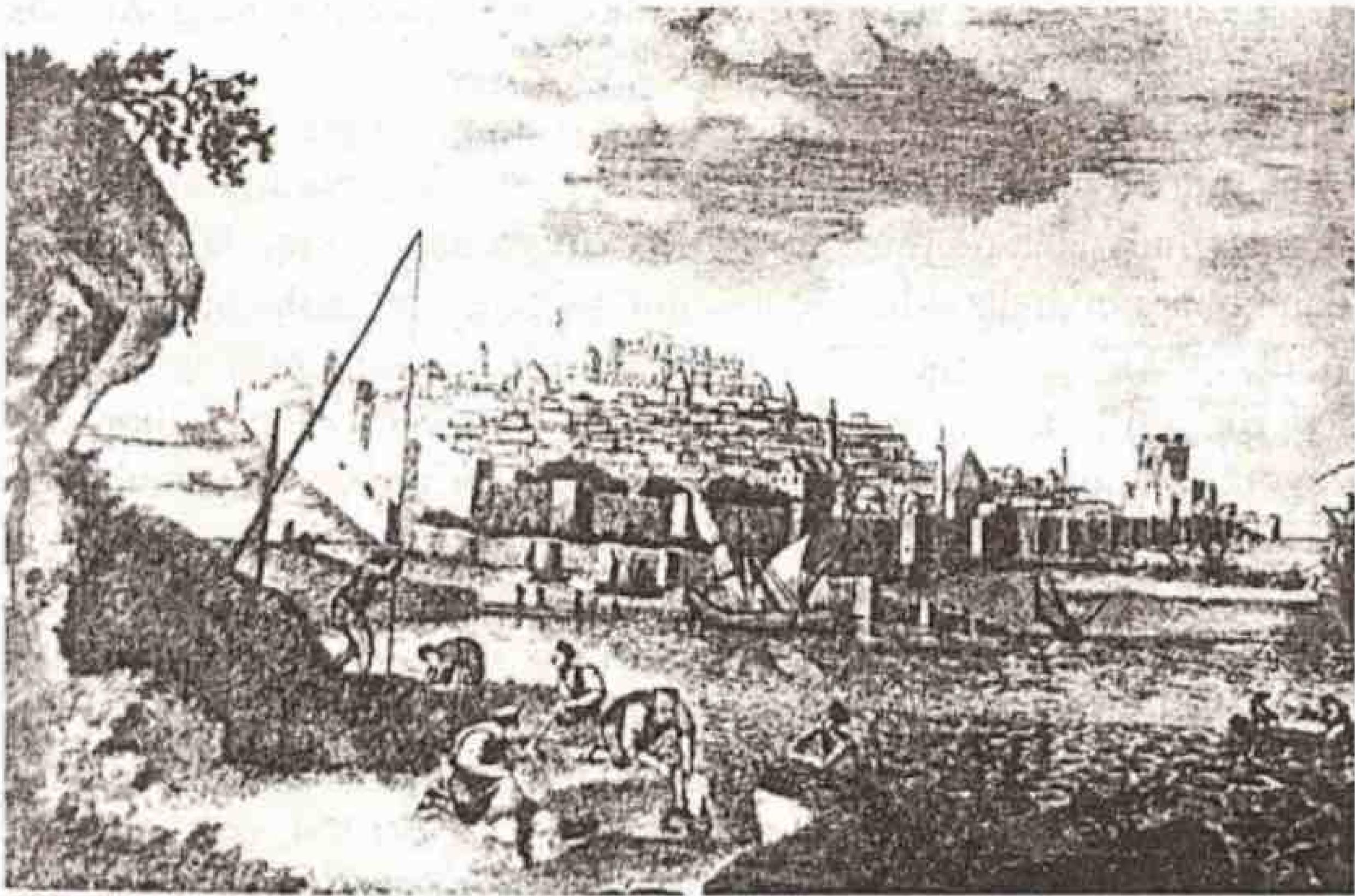
Öncə qeyd edim ki, Bakının qədim tarixi kifayət qədər öyrənilməmişdir. Odur ki, onun yaranma tarixi bu gün də dəqiq məlum deyil. Bununla belə əksər alımlər şəhərin yaranma tarixini 5-10-cu yüzilliklərə aid edir. Lakin son dəfə aparılmış elmi-tədqiqat arxeoloji qazıntı işləri qədim dövrə aid sənədlərin, Abşeron yarımadasındaki qayaüstü yazıların və qədim abidələrin öyrənilməsi Bakının qədim yaşayış məskəni olmasına dəlalət edir.

Pirallahi, Zığ gölü ətrafi, Şüvəlan, Mərdəkan, Bəndüstü, Türkan, Əmircan, Binəqədi və s. yerlərdə cr.əv. 3-1-ci minilliklərə aid maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir.

Bəzi tədqiqatçılar Bakının qədim Qaytara (Qanqara), Albana, Baruka ilə eyniləşdirirlər. Bakıda tapılmış 5-7-ci yüzilliklərə aid sassanidəfnəsi o dövrdə buranın artıq yaşayış məskəni olduğunu göstərir. Tarixi qaynaqlarda (5-6-cı yüzilliklərdə) Bakı-Bağavan və Atəşi-Baquan adlandırılır.

Bakı hələ orta yüzilliklərdə Yaxın və Orta Şərqi iri şəhərlərin-dən biri idi.

"Baqu" adını qədim türk dillərində "təpə, yamac" sözlərilə bağlayanlar da var. Bu, onun coğrafi mövqeyinə görə belə adlanmışdır..

İçərişəhər 1796-cı ildə

Şəhərin qədim hissəsinin coğrafi mövqeyi ilə bağlı "Baqu" (Baku) - cərgə, sıra, təpələr sözündən yaranmasını söyləməyə əsas verir. Başqa bir izaha görə Bakı - "baxmalı yer", "müşahidə məntəqəsi", "hündürlük" mənasını verir.

Bu toponimin elmi izahını azər türk alimi Aşurbəyli Sara xanım verir. Onun fikrincə şəhər qədim türk dillərində Bakan, baqi, bak - atəşpərəst, türk mənşəli tayfa adıdır ki, qədim zamanlardan onlar Abşeron yarımadasında məskunlaşmışdılar. Bakı şəhərinin gerbində həkk olunmuş üçdilli qızılı çalan alov da buna dəlalət edir.

Onun 6-10-cu yüzilliklərə aid "İçərişəhər" memarlıq-şəhərsalma kompleksi respublika hökumətinin 02.08.2001-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq olunmuş, "Dünya əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələri" siyahısına daxil edilmişdir.

"İçərişəhər"in ərazisi Latviyanın orta yüzilliklərdə "Köhnə Riga", Estoniyanın "Köhnə Tallin" qala-şəhərlərinin ərazisindən qat-qat böyük, qədim və tarixi, memarlıq baxımından çox zəngindir.

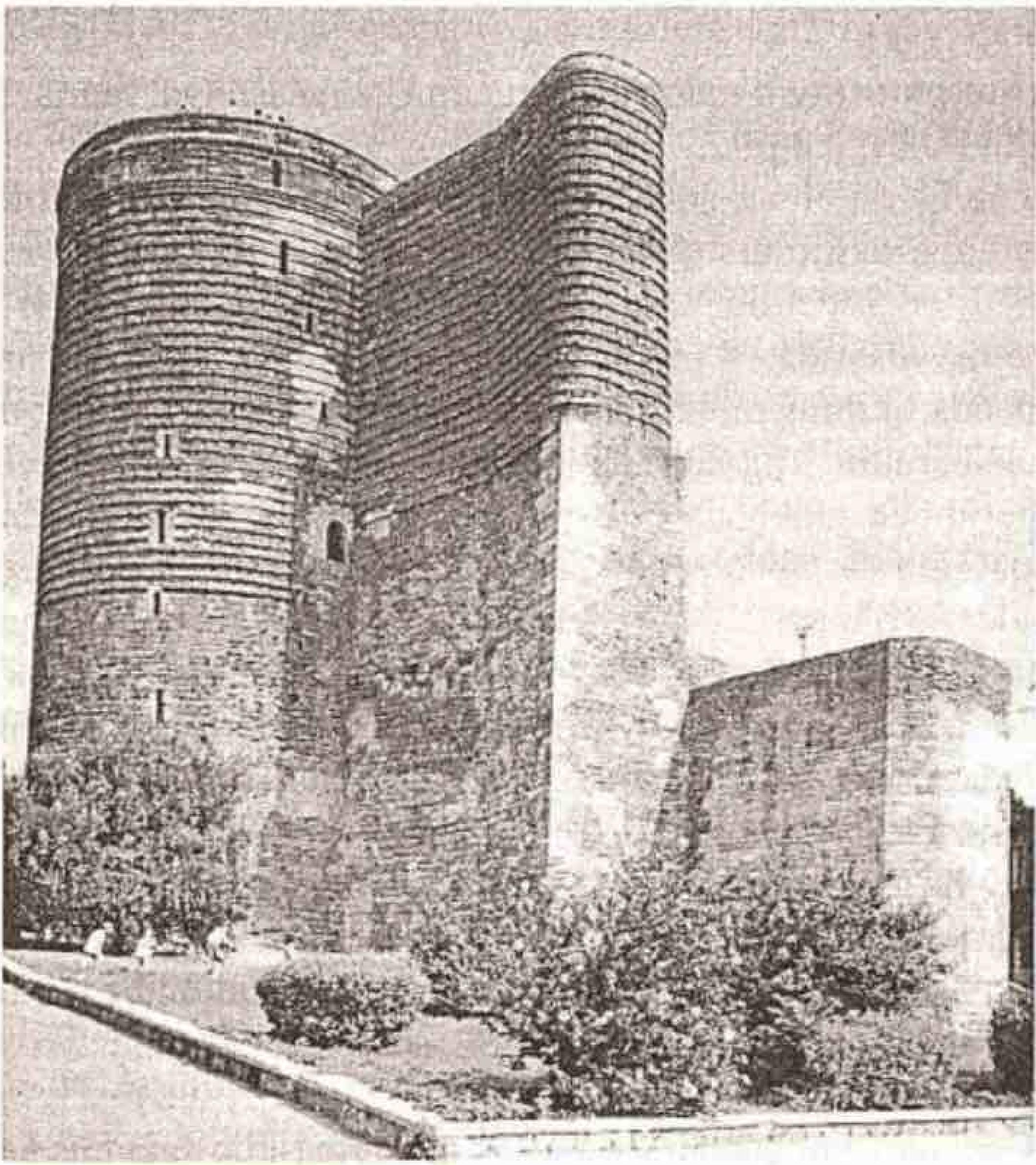
Qədim Bakı öz tarixini "İçərişəhərdən" götürdüyüünə görə əsas diqqətimizi də ona ayıraq.

İndi gördüyüümüz; şimala, şərqə və qərbə doğru göz işlədikcə genişlənmiş paytaxt öncə qala divarları arasında, təxminən 21,5 ha ərazidə meydana gəlmış və 19-cu yüzilliyə qədər onun hüdudlarından kənara çıxmamışdır. "İçərişəhər"in ilkin əyri, dolanbac küçələri, dalanları "uzunömürlü" olaraq bizim günlərədək gəlib çatmışdır.

Bu gün Bakı qalası - "İçərişəhər", açıq havada qoruq şəhər-muzeydir ki, onun qoynu - sinəsi 50-yə qədər şərq memarlıq üslubunda tikilmiş zəngin tarixi, mədəniyyət, məişət və dini abidələr məskənidir. Təsadüfi deyil ki, "İçərişəhərin" maddi-mədəniyyət nümunələrinin mənəvi dəyəri nəzərə alınaraq hələ 1983-cü ildən qoruq elan olunmuşdur. Bu rəngarəng memarlıq abidələri içərisində nadir və bənzərsiz Şirvanşahlar sarayı ansamblı, möhtəşəm Qız qalası, Məhəmməd ibn Əbübəkrin minarəli məscidi (1078-1079, xalq arasında ona "Sınıq qala" da deyilir, 1723-cü ildə Bakı körfəzinə soxulmuş rus gəmilərindən atılan top mərmilərindən biri məscidin minarəsini zədələdiyinə görə belə adlanmışdır), minarəli Cümə məscidi, Çin məscidi, 20-dən çox məhəllə məscidləri, Ləzgi məscidi, Hacı Heybət məscidi, Mirzə Əhməd və Xıdır məscidləri, Multani və Buxara karvansaraları, su anbarları və künbəzli şərq hamamları, memarlıq baxımından dəyərli çox sayda yaşayış binaları "İçərişəhərin" erkən orta yüzilliklərdə onun qaynar və dolğun həyatından xəbər verir.

"İçərişəhər" 2000-ci ildə YUNESKO tərəfindən "Dövlət tarixi memarlıq qoruğu" elan edilmişdir. Çəkilən tarixi, dini, memarlıq abidələrindən başqa, bu gün İçərişəhərin ərazisində 1982-ci ildən fəaliyyət göstərən 61 ölkədən əldə edilmiş 5 min 3 yüz kiçik həcmli kitab fondu olan "miniatür kitablar muzeyi", "Abşeron" rəsm qalereyası, "Tətbiqi sənət" salonu (sərgi və satışı), məşhur "Muğam" klubu, Respublika Nazirlər kabinetin yanında "İçərişəhər" Dövlət tarixi memarlıq qoruğu və digər mədəniyyət, turizm qurumları burada yerləşir.

Bu zəngin və rəngarəng memarlıq abidələri içərisində nadir

Qız qalası

görkəmli Qız qalası (ona "Göz qalası" da deyilir) özünəməxsus yer tutur və milli memarlıq məktəbinin incisi sayılır.

Tanınmış memar-alim D.A.Axundova görə əfsanəvi Qız qalasının inşası er.əv. 11-10-cu yüzilliklərə aiddir. 3 min ildən çox bir zaman kəsiyində möhkəm və qürurla dayanmış, neçə-neçə dövrlərin, sülalələrin məxsus olduğu xalq kimi, ağır sinaqlarına oyilməmiş, dağılmamış Qız qalası öz ilkin görkəmini də qoruyub saxlamışdır. Qobustanın qayaüstü yazılarında Miladın 1-ci yüzülliyyində romalılar onu basılmazlığına görə "Kesar qalası" - "hakim qala" adlandırmışlar.

Atəşpərəstliyin intibahı dövründə Qız qalası, Od Tanrısı Ahura Mazdu ilə bağlanırdı...

Qız qalası "İçəri şəhərin" cənub-şərq səmtində ucaldılmış, iki mərhələyə tikilib ərsəyə çatdırılmışdır. Onun hündürlüyü 29,7 m, diametri 16,5 metrdir. Divarlarının qalınlığı (diqqət yetirin!) aşağıda - 5 m, yuxarıda - 4 m. Qala şaquli vəziyyətdə sahil qayasının çıxıntısında tikilmiş möhtəşəm daş silindr şəklindədir. 8 Tağ-mərtəbədən ibarətdir. Tağ-mərtəbələrarası əlaqə-qalın divarların içərisində hörülmüş pillələr vasitəsilə saxlanır. Qalanın içində gün işığı mazqal tipli dar oyuqlardan düşür. Təhlükə yaranan vaxtlarda qalada müdafiə olunan 200 nəfəri su ilə təmin etmək məqsədilə qala daxilində su qatlarına qədər qayada çapılmış, dərinliyi 21 m olan quyu vardır. Su quyusunun ağızı yalnız 3-cü tağ-mərtəbədə açılır.

Adamların ərzaq tədarükü isə hər tağ-mərtəbədə xüsusi taxçalarda saxlanırdı.

Gigiyena-sanitariya normalarına riayət olunaraq çirkab sular xüsusi qurğudan çölə axıdılırdı.

Qalanın 1-ci mərtəbəsindən 2-ci tağa ancaq kəndir nərdivanla qalxmaq mümkün idi. Sonra kəndir nərdivan götürülür və yuxarı tağ-mərtəbələrə yol, əlaqə kəsildirdi.

Qalanın 14 m hündürlüyündə "kufi" əlifbası ilə yazılmış bir kitabı vardır ki, qalada yenidənqurma işləri aparıllarkən yerləşdirilmiş və orada "Qübbəyi Məsud ibn Davud" sözləri yazılmışdır. 1960-cı ildə (sovət dövründə) qalada bərpaçılıq işləri aparılmış və onun qapısı qonaqların, turistlərin və sənətsevərlərin üzünə bu gün də açıqdır.

Qız qalası öz uzunömürlülüyü dövründə alınmazlığı, basılmazlığı və məogrur duruşu ilə uzaq keçmişdən bu günümüze neçə-neçə maraqlı və təsirli əfsanələr, rəvayətlər gətirmişdir. Onlardan birini sizin diqqətinizə təqdim edirəm.

Bu əfsanəni çoxdan eşitmışdım. Mənə o vaxt danışırdılar ki, Xəzərin körfəz sahili - Zığ deyilən kəndində Soltan adlı zirək, çevik bir gənc var imiş. Bu o Zığdır ki, qədimdə Zığ adında bir türk

tayfası gəlib bu yeri bəyənmiş və yurd salmışdır. Ucaboy, qamətli, çılgın bu gənc yaxşı üzgüçü olur. Üzməyi də burada - Xəzərin sularında hələ uşaqlıqdan öyrənmişdi. Hələ çox uzaq keçmişdə körfəzin qərb sahilində Qalada (İçəri şəhərdə) hər il baharın gəlişi - "od, ocaq bayramı" qeyd olunarmış; çox təntənəli, şən keçirilərmiş həmin bayram. Belə bir bayram gündündə, Əfşaranın kəndlərindən də Qalaya dəstə-dəstə adamlar gələrmiş. Soltan da qatılarmış bu şənliyə. Hətta burada özünə yaşıdlarından bir neçə tanış da tapmışdır. Dilləri bir, adət-ənənələri bir idi. Büyük tonqal alışdırılanda o da cavanlara qoşulub ocaqdan tullanar, ağrısını-acısını tökərdi. Yüngülləşərdi, təmizlənərdi, bir növ saflaşardı, oddan öz payını - güc alardı, Soltan da. Belə bahar bayramı günlərinin birində Xəzirə adında bir gözəl görür; gözləri iri mavi, hörükləri topuğundan, qəddi-qamətli. Soltan utanır ona yaxın gəlməkdə, bir söz deməkdə. Evə qayıdanda çox fikirli olur; qızın - Xəzərin təmiz mavi sularına oxşayan gözləri, dalgalara bənzər hörükləri xəyalında hey canlanır, onu rahat buraxmır. Səhərin açılmasını səbirsizliklə gözləyir. Qalada bayram şənliyi davam etməliydi...

Bütün gecəni xəyalı ilə yaşadığı Xəzirə də izdihamın içində, rəfiqələrinin arasında, deyib-gülür sevinirdilər, baharın gəlişinə, qanları qaynayırdı onların da. Soltanın baxışları Xəzirədən çəkinmir, vurulmuşdu Soltan gözəl Xəzirəyə. Xəzirə də tutmuşdu onun nəzərini və laqeyd qala bilmədi...

Budur, onlar Qız qalasının dənizə baxan önungdə sal qayada durub dənizə, onun mülayim sularına baxırlar, şirin-şirin söhbət edirlər. Ayrılanda sözləşirlər ki, hər axşam üstü, günəşin qürubu vaxtı bax buradaca görüşsünlər.

O vaxtdan hər gün axşam çığı, qalada əl-ayaq çekiləndə, Qız qalasının önungdə - daş çıxıntıda görüşərmişlər, bu cavanlar.

Danişirlər ki, Soltan qızı o qədər çılgınlıqla sevir ki, Zığdan Qalaya, artıq piyada gəlməyə səbri çatmır, atılmış Xəzərin sularına, üzə-üzə gələrmiş görüşə. Xəzirə gözələ olan məhəbbəti alarmış onu qanadlarına, apararmış Qalaya. Soltan Xəzirəni atəşin məhəbb-

bətlə sevərmiş. Onu elə sevərmiş ki, Zığdan Qız qalasına nə vaxt çatdığını bilməzmiş.

Bir müddət biri-birini sevən gənclərin günləri nağıla, əfsanəyə çevrilmişdi...

Bir payız axşamı Soltan yenə də üz tutur Qalaya, özünü atır dənizə, görüşə tələsir. Xəzərin suları artıq soyumuş, rəngini də dəyişmişdi. Dənizin dalğaları da ona kömək durmur. Soltan buna baxmir, yoluna davam edir. Amma nədənsə qollarında əvvəlki təpər, gücü, bədənində yüngüllüyü hiss etmir. Qəlbində anlaşılmaz hisslər oynar. Ha çalışır ayırd eləsin, bu hisslərdən baş aça bilmir. Bu yad, soyuq hisslər isə onu nəinki rahat buraxmir, tərk etmir, əksinə Qız qalasına yaxınlaşdıqca daha da güclənir, onu yorur...

Budur, bu da sahil. Sevgilisi qaya parçası üzərində hərarətlə ona əl eləyir, ucadan adını çağırır. Soltan sudan çıxır, silkələnir, elə bil yolboyu onun ciyinlərinə çökmüş ağır bir yükü yerə atmaq istəyir. Onu intizarla gözləyən Xəzirəni sanki görmür, tanımır. Bu görüş onu sevindirmir, ovundurmur, əvvəlki görüşlərə oxşamır. Soltan az danışır, söhbəti məntiqsiz, sönük, bir az da çəşqin. Xəzirə isə dilin ağızda rahat buraxmir, hey danışır, danışır, çalışır ki, sevgilisini öyləndirsən, kefini açsin, könlünü alsin. Soltan isə elə bil həmin çılgın, şən, deyib-gülən oğlan deyil, dəyişilib, özgələşib, yadlaşış. Görəsən nə baş verib, nə olub ona? Fikri dağınıq, qayğılı, bir az da laqeyd. Günəş çoxdan qürub etmişdir. Ayrılmaq vaxtı çatmasa da ayağa durur. Daha Xəzirəni bağına basmir, chtiraslı öpüslərə qərq etmir, sevgilisilə fikirli-fikirli vidalaşır. Bu onun son görüşü idi. Gözəl Xəzirənin sualları cavabsız qalır. Soltan özünü könülsüz dənizə atır, dalğaları yara-yara gözdən itir. Zığ kəndinə xeyli qalmış qayğılı Soltan bayaqdan onu çulğalayan səbəbi tapır. Hə, Xəzirə daha onun üçün dünyanın ən gözəl qızı deyil, ondan da üstünləri var. Bu fikir Soltanı diksindirir, o daha da ağırlaşır, üzmək, dalğaları yarış irəliləmək getdikcə çətinləşir. Bütün olan-qalan gücünü toplayıb bir az da irəliləyir. Lakin boşalmış qəlbi onu sarsıdır, taqəti azalır. O daha Xəzirə gözəli sevmir, onun eşqi, məhəbbəti Soltanı artıq

tərk etmişdir. Xəzirənin gözləri artıq mavi dənizin sularına oxşamır, uzun hörükləri isə dalgalara bənzəmir. Bəs Xəzirə indi Soltan üçün kimdir? Həm daxildə, həm də dənizin suları ilə çarışan Soltan təqətdən düşür, daha üzə, sahilə doğru irəliləyə bilmir. O yerdə ki, Soltan ona həyat verən, sevinc gətirən məhəbbəti itirdiyini duyur, birdən şahə qalxmış dalğaların üzərində qaya parçası tək dikəlir, bir anlığa üzünü çevirir Qız qalası səmtə, sonra dənizin sularında qərq olur, yoxa çıxır... Xəzirə gözəl, Xəzirə qız axşam çağları Soltanla görüş ümidiilə Qız qalasının önünə, qaya çıxıntıya qalxıb, gözünü dikir Zığ tərəfə, Soltanı gözləyir, bir gün, iki gün, üç gün... Nəhayət, onu narahatlılıq yorur, üzünü dənizə tutub ona yalvarır: "Son dəfə Soltanımı sən görmüsən, cavab ver, hanı o?" Dəniz isə lal-din-məz, soyuq dalğalarını "mürgülü-mürgülü" sahilə gətirir. Cavab almayan Xəzirə təlaş keçirir, yenə dənizə müraciət edir: "Madam, susursan məni də al bağırna, apar Soltan olan yerə!" Dəniz dalğalanır, onu qoynuna alıb aparır. Soltan batan yerdə, suyun dərinliklərindən qeybən səs gəlir:

- Ey zavallı bakırə qız, Xəzirə! Bura yol ayrıcidir. Düz sahilə səmtə üzərsən, Soltanın kəndinə - Zığa çatarsan. O kənddə Soltandan da cüssəli, qoçaq, zirək cavanlar var. Birini sevib yaşayarsan. Soltanı da unudarsan.

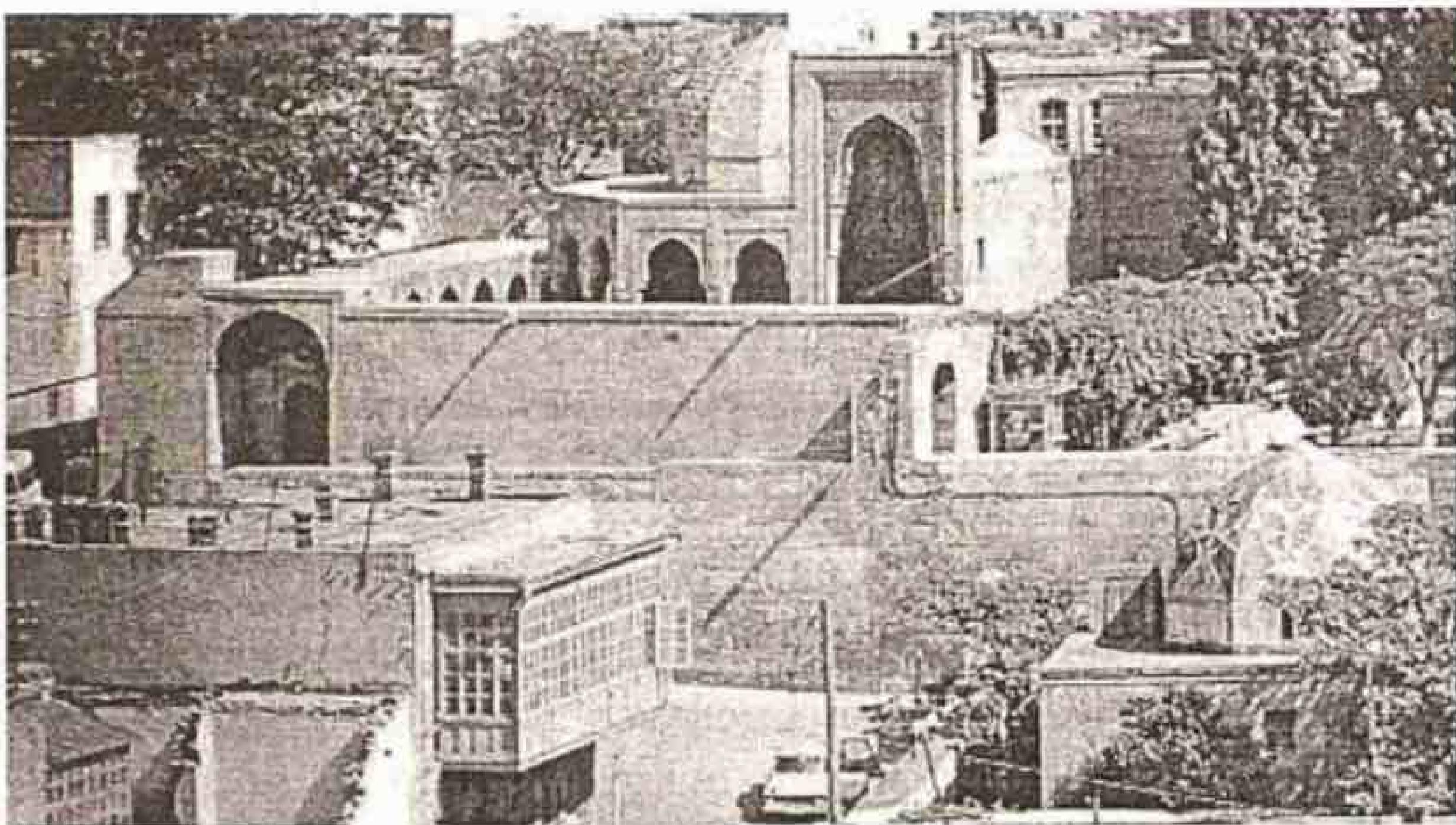
- Düz aşağı ensən, Soltanı orda taparsan. İndi ixtiyar sahibisən, yolunu özün seç!

Danişırlar ki, Xəzirə qız, bakırə qız, sevinir, tərəddüd etmədən ikinci yolu - sevgilisilə görüş yolunu seçir.

Nə vaxtsa məhəbbətlə döyünen iki gəncin indi ancaq ruhları qovuşur. Bir müddət sonra Zığ kəndinin yaxınlığında dənizə girmiş quru çıxıntıda iki gənc tapılır; biri Xəzirə, digəri Soltan!

Zığ camaatı həmin vaxtdan çıxıntıya Soltan burnu, dənizə Xəzirə (sonra Xəzər) və onun bakırəliyinin, Soltana olan sədaqətinin - saf məhəbbətinin rəmzi olaraq Qalani - Qız qalası deyə çağırmışlar...

İndi isə qayıdaq real dünyamıza. "İçərişəhərin" digər bir memarlıq abidəsi - Şirvanşahlar sarayı ansamblıdır. O, 15-ci yüzillikdə

Şirvanşahlar sarayı

Ən hündür yerdə, bir hektarlıq ərazidə Şah I Xəlilulla tərəfindən tikilmişdir. Saray üç - biri digərini tamamlayan həyət terrasında yerləşdirilmişdir.

Şah yaşayan saray ansamblin əsas binası sayılır. Panteon (Şirvanşahların türbəsi), minarəli saray məscidi, divanxana (zindan), saray alimi Seyid Yəhya Cəliləddin Bakuvinin türbəsi və sonradan tikilmiş şərq darvazası ansamblin memarlıq inciləridir.

Bu gün Şirvanşahlar saray ansamblindən söhbət açarkən onun sahiblərindən, ümumiyyətlə, Şirvanşahlar sülaləsinin meydana gəlmə tarixi haqqında qısa da olsa məlumat verməyi özümə borc bili-rəm.

Beləliklə, 9-cu yüzilliyin 2-ci yarısında ərəb xilafətinin zəifləməsi nəticəsində Şirvanşahlar dövləti yaranır və Şamaxı onun paytaxtına çevrilir.

Tarixi mənbələr xəbər verir ki, Bakı 10-cu yüzilliyin axırlarında tərkibində olduğu Şirvanın əsas liman şəhərlərindən biri sayılır-dı. 11-ci yüzilliyin 2-ci yarısından Şirvan, o cümlədən Bakı səlcuq türklərindən asılı vəziyyətə düşür. 13-cü yüzilliyin əvvəllərindən

Şirvanşahların yüksəlişi dövründə Bakı da inkişaf edir.

1191-ci ildə Eldəniz hökmdarı Atabəy Qızıl Arslan Şamaxını tutur. Şirvanşah I Axsitan şahlığın paytaxtını Bakıya köçürməyə məcbur olur. Yeni paytaxtin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi-lə "İçərişəhər" iki cərgəli möhtəşəm müdafiə divarları və dərin xəndəklə əhatə olunur. Qız qalası da bu müdafiə sistemində daxil edilir. Bundan əlavə də tədbirlər görülür. Bakını dəniz tərəfdən qorumaq üçün körfəz daxilində möhkəmləndirilmiş qala tikilir - Səbayıl (Subayıl da yazılır) qalası, yəni "İçərişəhərdən" kənarda, bayıl-da, çöldə...

Hazırda Şirvanşahlar sarayının həyətində yüzlərlə üstü kufi əlifbası ilə yazılı yastı iri daşlar düzülmüşdür. Bu, Bakı körfəzindəki Paris kommunası adına gəmi təmiri zavodunun cənub-qərbində dənizin dibindən qaldırılmış, sözügedən Subayıl qəsrinə (1232-1235) mənsub daşlardır ki, onların sayı 700-ə çatır.

Hələ 19-cu yüzillikdə Bakıda səyahətdə olmuş rus səyyahı İ.P.Berezin yazır: "...Bakı körfəzi gələn səyyahları yalnız öz rahatlığı ilə qarşılamır..."

Eşidilməmiş möcüzə, təəccüb doğuran, adamı heyrətə gətirən körfəzin sularında elə bil dünən qərq olmuş, dibinə enmiş binalardır".

170 ildən öncə zaman kəsiyində burada olan tikililər dəniz dibinə çökmüştür. Respublikanın arxeoloq alımları Bakı körfəzindən qaldırılan daş pilətlərinin üzərində həkk olunmuş haşiyə və dekorativ çıxıntıları, dəvə, öküz, quş təsvirlərini tədqiq etmiş, diqqətlə öyrənmiş və bu qənaətə gəlmişlər ki, Sabayıl adlı qala məhz burada yerləşmiş, onun divarlarını körfəz sularından qaldırılan haşiyəli daşlar kəmər kimi qala divarlarını bəzəyirmiş. Memarın adı da müəyyən edilmişdir: Zeynalabdin abu Rəşid Şirvani!

Hazırda Böyük Bakının 11 rayonundan birinin adı Səbayıldır ki, öz ahəngdar adını bu qədim qalanın adından götürmüştür.

İçərişəhərin qala divarları 12-ci yüzilliyin ortalarında Kəsrəvilər sülaləsindən olan Şirvan şahı III Manuçöhr (1120-1160) tərəfin-dən ucaldılmışdır.

Qala divarlarını təmir edərkən divarda yerləşdirilmiş iri yastı daşda kufi əlifbası ilə xəbər verilir: "Bu şəhər divarlarını tikməyi ali Məlik, müdrik, adil və zəfərli... islamın və müsəlmanların dayağı böyük Ab-Ul-Xoca-Manuçöhr..."

Şirvanşah III Manuçöhrün gələcək nəsillərə qoyduğu irs - yadigar, indiki qala divarlarında 25 yarımdairə şəklində güllələr, 6 qala qapısı və bir çıxış yolu bu günədək saxlanılmışdır. Qala divarları və güllələr merlonla ("dişlərlə") tamamlanır. Qalanın hündür divarlarında düşmən üstünə qaynar qətran və yanar neft axıtmak üçün xüsusi maili deşiklər düzəldilmişdir. Bu üsulla hücumların qarşısı alınırdı. Qala divarları və qüllələrdə düzəldilmiş merlonlar və qətran, neft axıdılan deşiklərdən bir hissəsi dövrümüzə gəlib çatmışdır.

Qala divarlarının hündürlüyü; çöldən (bayırdan) - 6-dan 15 metrə çatır, içəridən isə 2,5-dən 4 metrədək. Divar barılarının uzunluğu 1,5 km-dir. Qala qapılardan, memarlıq baxımından ən dəyərliyi qalanın şimalında yerləşən Şah Abbasın tikdirdiyi Şamaxı qapılarıdır ki, onun hündürlüyündə yerləşdirilmiş hamar daş üzərində üç "medalyon"; sağda, solda şir, ortada kəl başının təsviri həkk olunmuşdur. Qapılara içərişəhərlilər "qoşa qapı" deyirlər.

Bu möhtəşəm və alınmaz qala divarları "İçərişəhər" əhalisini yadelli işgalçıların qəfləti hücumlarından, daha etibarlı qoruyurdu. Sonralar İçərişəhər quru tərəfdən iki cərgədən ibarət qalın və möhkəm daş barılarla "kəmərlənmiş" və onların qabağında geniş və dərin xəndəklər qazılmışdır. Qız qalası da bu vahid strateji müdafiə sistemini daxil edilmişdir. Təhlükə yarandıqda xəndək xüsusi yekaltı saxsı borularla axar bulaq suları ilə doldurulardı. Xəndəyin qarşısına tökülen torpaqdan düşmənə əlavə manəə yardımıldı. Odur ki, düşmən bu torpaq "sipərdən" sonra su dolu xəndəyi keçməli, 1-ci qala barısını da arxada qoyanda "daş tələyə" düşürdü...

1501-ci ildə Şah İsmayıllı Xətai Şirvanşahlar dövlətinin ərazisinə daxil olur, onu tutur. Səfəvilərin digər görkəmli hökmədarı I Təhmasib isə sələfinin işini daha da genişləndirərək tutulan torpaqları səfəvilər imperiyasının ərazisinə qatdı.

1578-ci ildə Osmanlı ordusu Bakını zəbt etməyə müvəffəq olur. 1607-ci ildə şəhər yenidən Səfəvilərin hakimiyyəti altına keçir.

18-ci yüzilliyin ortalarında mərkəzi hakimiyyətdə yaranmış boşluqdan istifadə edərək Azərbaycanda kiçik feodal dövlətləri - xanlıqlar meydana gəldi. O cümlədən Abşeron kəndlərini əhatə edən Bakı xanlığı yarandı və onun birinci xanı Mirzə Məhəmməd (1747-1768) oldu. Onu əvəz edən Məlik Məhəmməd xanın dövründə Bakı xanlığı qısa müddətə Quba xanlığından asılı vəzivətə düşdü. Qubalı Fətəli xanın ölümündən sonra, Bakı xanlığı öz əvvəlki müstəqilliyini bərpa edə bildi.

1796-cı ildə rus çarı II Yekaterinanın əmri əsasında general V.A.Zubovun komandanlığı altında rus qoşunu Abşerona soxuldu və Bakını işğal etdi. Çar I Aleksandrın dövründə isə rus ordusu geri çağrıldı (1797). 1803-cü ildə Qafqazda müstəmləkəçilik siyasetindən əl çəkməyən Rus imperiyasının qoşunları, indi də digər bir generalın - knyaz P.D.Sisianovun komandanlığı altında Azərbaycan torpaqlarına yeridildi. Gəncəni xarabazara çevirdi, işğal etdi. Onun ərən xanı Cavad xan və oğlu qətlə yetirildi. Gəncə imператор II Aleksandrın arvadının şərəfinə "Yelizavetpol" adı ilə əvəz olundu. Yerli əhali bunu qəbul etmir, öz doğma şəhərini yenə də Gəncə adı ilə çağırırdı. İş o yerə çatdı ki, şəhəri köhnə adı - Gəncə adı ilə çağırınları bir manat gümüş pulla cərimə etməyə başladılar... Rəvayətə görə gəncəlilər arasında cəsarətlilər bələdiyyə idarəsinə gedib qabaqcadan bir manat gümüş pul verib ağızdolusu "Gəncə" adını çəkib, sonra qayıdırmışlar...

Cəllad general bilmirdi ki, onu Bakıda nələr gözləyir. Başçılıq etdiyi orduya arxalanaraq P.D.Sisianov Qarabağ xanlığını da Rusiya ilhaq etdikdən sonra qoşunu Bakı xanlığına yeridir və "İçərişəhər"in açarını Hüseynqulu xandan alarkən öldürülür. Buna baxmayraq, Rusiya imperiyasının işə düşmüş müstəmləkəçilik maşını dayanmır, Bakı xanlığı da işğal olunaraq Rusiya ərazisinə qatılır.

Aparılmış hesablamalara görə, həmin dövrdə (1807) Bakıda (İçərişəhərdə) 500 ev olmuş və əhalinin sayı cəmi 3 min nəfər təş-

kil edirdi. Bakı yeni inzibati bölgüyə məruz qalaraq, yaradılmış qubernianın mərkəzinə çevrilir (1859). Əhali iki dəfədən çox artsa da (7 minə yaxın), şəhər qala divarları arasında qalmaqdır davam edirdi. Həmin dövrü təsvir edən Manaf Süleymanov yazar: "... Diqqəti cəlb edəcək üç böyük bina vardı. Təpədə - "Şirvanşahlar sarayı", "Qoşa qala qapısı" yaxud "Şamaxı darvazalar"ı yanında Bakı xanlığının sarayı, bir də əfsanəvi "Qız qalası".

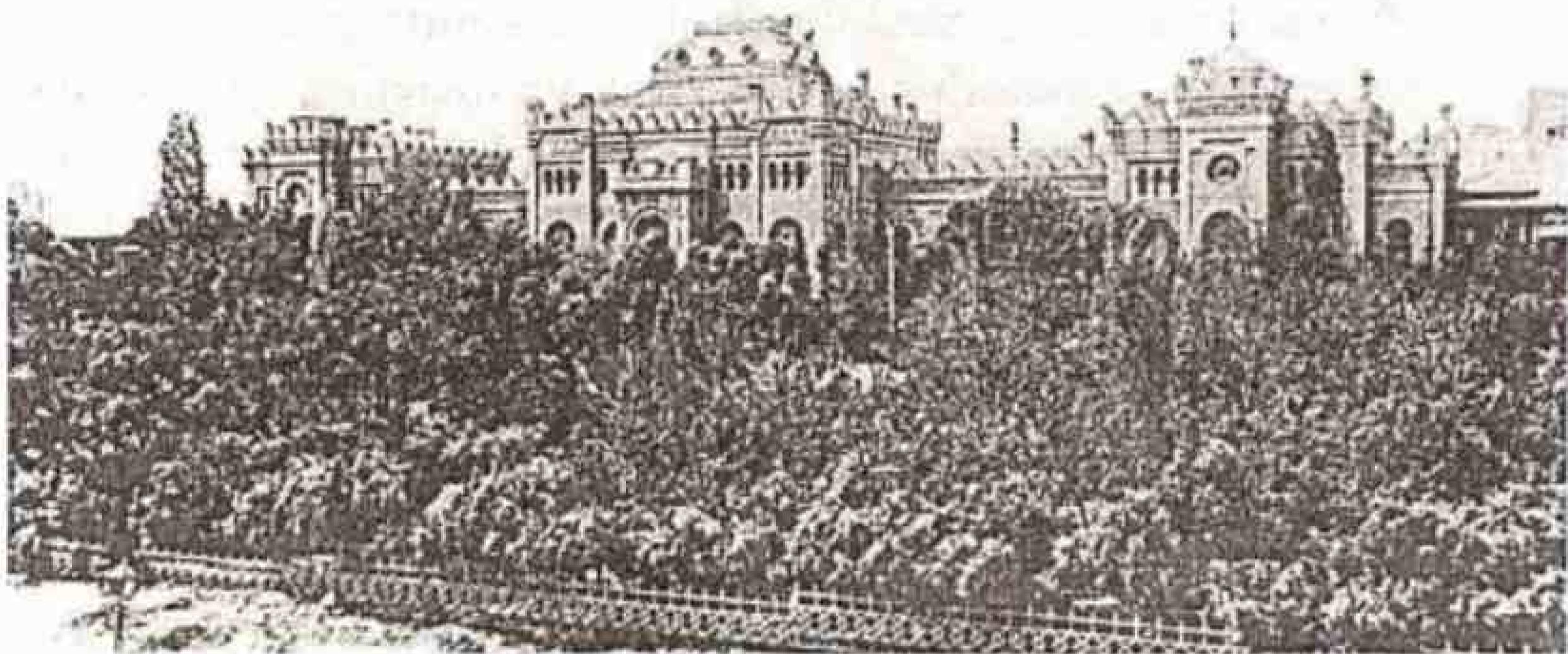
Bakının həyatında baş verən böyük dəyişikliklər nəticəsində "İçərişəhər"in ikicərgəli qala divarları öz əvvəlkə əhəmiyyətini itirdi və 1883-cü ildə ikinci barı söküldü, xəndək isə torpaqla dolduruldu.

Sonrakı illərdə neft sənayesinin inkişafı nəticəsində Bakının ictimai-iqtisadi yüksəlişi başlandı. "Qara qızıl" hesabına varlanmaq arzusu ilə əcnəbi iş adamları Amerikadan, İngiltərə və Rusiyadan, Fransa və Belçikadan, Almaniya və İsveçdən, daha haralardan Bakıya axışdılar. Bu axında başqa peşə, sənət adamları da az deyildi. Mən onlardan yalnız birini - milli kinomuzun tarixində xidmətləri olan fransız Oqüst və Lui Lumyer qardaşlarının adını qeyd etmək istərdim. Sovet dövründə bu tarix "dolaşdırıllaraq" Azərbaycan kinosu nə az, nə çox düz 18 il geri atıldı. 70 ildən sonra jurnalist, milli kinomuzun salnaməçisi Aydın Ələsgər oğlu Kazımzadənin fədakarlığı, əzmi sayəsində (arxiv, tarixi materiallar əsasında) itirilmiş "iki onillik" dövr bərpa olundu və Azərbaycan kinematoqrafi dünya kinosu ilə eyni vaxtda tarixə alındı.

Bakı yeni, qaynar həyatını yaşamaqdır davam edirdi. Az bir zaman kəsiyində o dövünün işgüzər mərkəzlərindən birinə çevrilir.

Qafqazda ilk dəmiryolu 1883-cü ildə (Tiflis-Bakı) çəkilir və onun göz oxşayan vağzal binası tikilir. Vağzal, dəmiryolu başlangıç götürdüyü şəhərin şərəfinə Tiflis vağzalı adlanır. O vaxt Bakıda 45 min əhali yaşayır. Bakıya əcnəbi adamların axını getdikcə artırıldı və 30 ildən sonra şəhər əhalisi sürətlə artaraq 200 minə çatdı.

Mesenat Hacı Zeynalabdin Tağıyev kənardan gələn səhmdarlarla müştərək şirkət yaratdı. Çar Rusiyası dövründə ilk dəfə Bakıda konka yolu çəkilməyə başladı. 1892-ci ildə ata qoşulmuş vəqon

Tiflis dəmiryol vağzalı

- konka işə düşdü. Onun yolu belə idi: Seyid Mirbabayevin meydanından ("Azneft") başlayaraq Sahil (Neftçilər) küçəsi - Mixaylovski (Zevin, indiki Əziz Əliyev) küçəsi - Merkuri (Azərbaycan) küçəsi - Marinski (Karqanov, indiki Rəsul Rza) küçəsi - Malakan bağı (9 yanvar, indiki Xaqani) - "Bolşaya morskaya" (Kirov, indiki Bülbül) - Vağzal (Puşkin), sonra Balaxanı (Basin, indiki Füzuli) küçəsi - Quba meydanı (Füzuli) - Bazar (Hüsü Hacıyev) küçəsi - Qəssablar (Yefim-Saratovsev, indiki N.Rəfibəyli) küçəsi, - Vorontsov (Əzizbəyov) küçəsi - Vrangel (Ə.Qarayev, indiki Əhməd Cavad) küçəsi, Olqinskaya (Çaparidze, indiki M.Ə.Rəsulzadə) küçəsi, sonra yenidən Sahil küçəsinə çıxaraq gəldiyi ilk meydana yönəlirdi və dövrəni tamalayırdı. İki növ konka var idi; yay və qış. Qışda onun şüşələri bağlı, yayda isə açıq olardı.

Sonralar konka yolları Qara və Ağ şəhərə, Bayıla da açıldı. Beləliklə, Bakının nəqliyyatını at, araba, qazalak, fayton, konka və kübar ailələrinin karetası təşkil edirdi...

Əvvəllər neft mədənlərdən çəlləklərlə, sonra tuluqlarla ölkənin kəndlərinə, hətta dəvə karvanlarında xaricə daşınırıdı.

19-cu yüzilliyin axırlarında H.Z.Tağıyevin təşəbbüsü ilə neftdaşıyan gəmilərin sahibləri birləşib şirkət yaratdı. Onun özünün də ticarət, yük və sərnişin gəmiləri var idi.

Mədənlərdə, zavodlarda çalışan fəhlələrin ağır əmək şəraiti, sosial ehtiyac zəminində narazılığa, tətillərə gətirib çıxardı.

1903-cü ilin yayında Bakı proletariyatının əzəmətli tətil çıxışları - 50 minlik mitinqi başladı. Tətilə RSDFP-nin Bakı komitəsi rəhbərlik edirdi. Üç həftə davam edən tətillər şəhərin həyatını iflic vəziyyətə saldı: 1905-ci ildə erməni-müsəlman qırğını törədildi, qubernator Nakaşidze öldürüldü. Vəziyyət daha da gərginləşdi. Peterburqdan daxili işlər nazirinin müavini Fon Van Bakıya göndərildi. Kütləvi həbslər başlandı. Zorakılığa adekvat cavab verildi. Şəhər həyatının bütün sahələrində iş dayandırıldı, tətillərin qarşısı alınmaz oldu. Şəhər həyatı iflic vəziyyətə düşsə də bunun qarşısı alındı.

19-cu yüzilliyin sonu, 20-ci yüzilliyin əvvəllərində Bakıda neftin hesabına varılanan, zənginləşən yeni-yeni milyonçular meydana gəldi ki, onların əksəryyətinin sayəsində şəhərdə tikinti, abadlıq işləri genişlənir, müxtəlif memarlıq üslubunda, biri digərindən fərqlənən dəbdəbəli imarətlər, saraylar, mülklər inşa olunur və Bakının ümumi görkəmi formalaşır, yaxşılığa doğru dəyişirdi. Az zaman kəsiyində şəhərdə eyni zamanda əzəmətli məbədlər, "Qızıllı" (yaxud "Aleksandr Nevski") kilsə, Nabat xanımın Təzə Pir məscidi, Goy məscid (Əjdər bəy məscidi, memar Zivərbəy Əhmədbəyli), M.Muxtarov küçəsi (keçmiş Persidskaya), I-ci Sverdlovsk küçəsinin tinində (I-ci Qanlı Təpə) minarəsiz Axund məscidi, "Kirx" binaları tikilib dindarların ixtiyarına verildi.

...1888-ci ilin payızında "Qızıllı" kilsənin bünövrəsi qoyulanda Rusiya imperatoru III Aleksandr ailəsilə Tiflisdən Bakıya təşrif buyurur, kilsənin tikintisini xeyir-dua verir. Akademik memar Marfeld tikiləcək kilsənin xərclərini hesablayanda məlum olur ki, ayrılmış məbləğ azdır. Əhalidən toplanan 200 min manat qızıl pul ianənin 150 min manatını, başda H.Z.Tağıyev olmaqla müsəlmanlar ödəyir. Kilsə şəhərin köhnə müsəlman qəbiristanlığında ucaldılır.

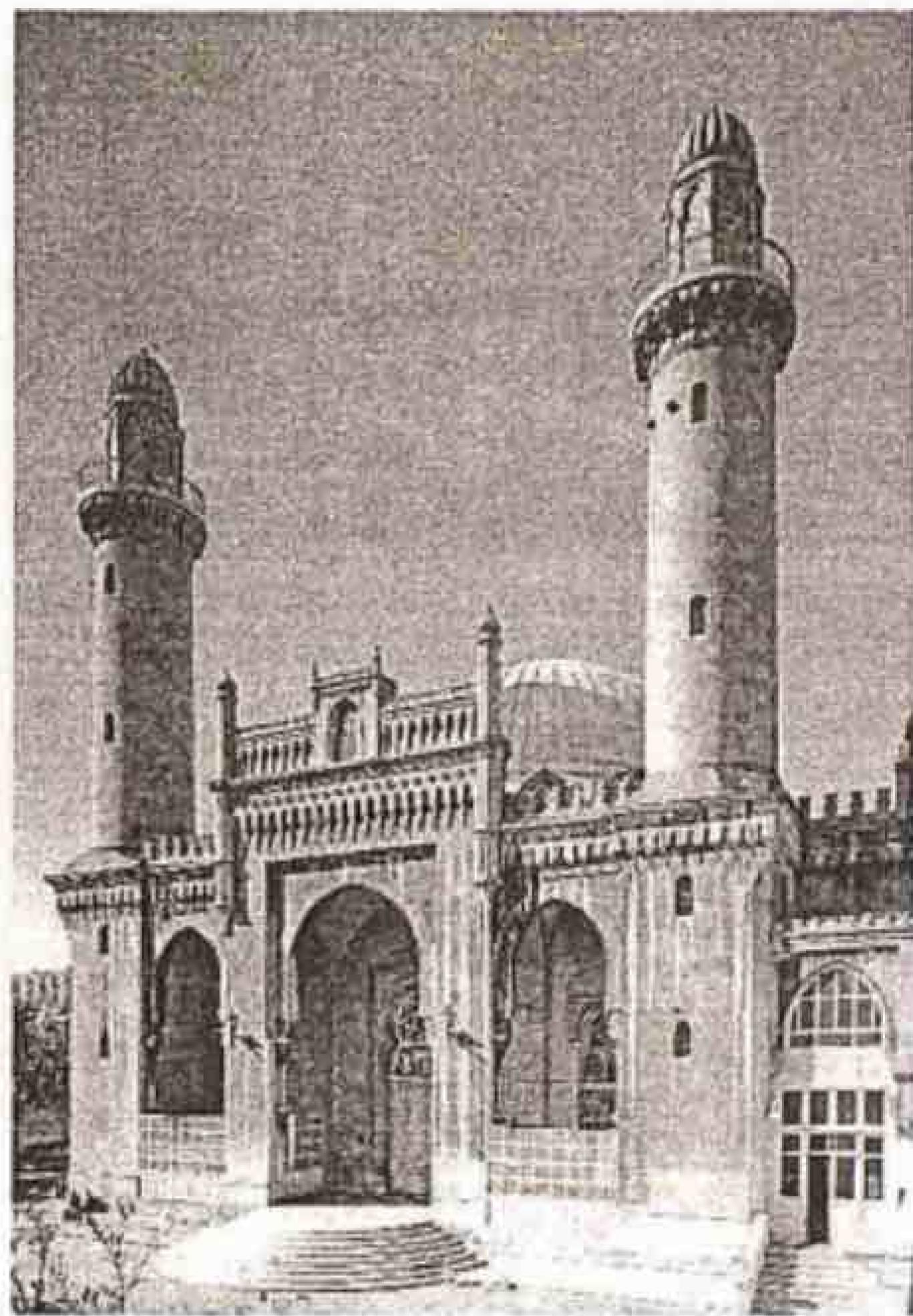
Onun qızıl rəngə çalan qübbələri çox-çox uzaqdan diqqəti çəkir, səfərdən qayıdan gəmilərin kapitanları səmti (kursu) o qübbələrlə müəyyənləşdirirdilər. Bu yaraşıqlı kilsə sovet dövründə ateist bolşeviklər tərəfindən dağıdıldı.

Bakı şəhərində tikilmiş dini məbədlərdən Təzə Pir məscidinin üstündən sükutla keçmək olmaz. Qeyd etdiyim kimi onu ərindən və atasından qalmış vəsait hesabına Nabat xanım Xocabəy qızı tikdirir. Öncə məscidin bünövrə qoyulma mərasimini H.Z.Tağıyev dəvət olunur və ondan xahiş olunur ki, ilk daşı bünövrəyə o qoysun və öz xeyir-duasını versin...

Təzə Pir məscidi 1914-cü ildə istifadəyə verilir. Memar Zivərbəy Əhmədbəyov inşa etdiyi hər iki məscid binasında Şərq memarlıq ənənələrindən məharətlə istifadə etmişdir. Təzə Pir və Goy məscidə tamaşa edəndə elə bil "daşlaşmış musiqiyə" - sükutda duruş gətirmiş muğama qulaq asırsan və o səni çəkib asimana aparır - başqa bir aləmə, - Allaha ünsiyyətə dəvət edir, çağırır.

Rəhmətlik Nabat xanım Bakıya Şollar suyu çəkiləndə (4 mart 1917-ci il) məscidin ətraf məhəllələrində yaşayan əhalini su vergisindən azad etdirir, özü ödəyir.

Paytaxtın 28 May küçəsində möhtəşəm görkəmli memarlıq nümunəsi olan alman lüteran kilsəsinin binası (ona "kirx" də deyirlər)

Təzə Pir məscidi

Bakı bələdiyyə idarəsi

1897-ci ildə memar Adolf Eyxler tərəfindən tikilmişdir. Sovet dövründə bərpaçılıq (memar A.Salamov) işindən sonra burada arqan müsiqisi konsert zalı fəaliyyət göstərir.

Şəhər təsərrüfatının digər sahələri də durmadan inkişaf edirdi; Nikolayevsk (Kommmunist, indiki İstiqlaliyyət), Velikoknyaz, Olqinskaya, Torqovi (Nizami), Telefonnı (28 aprel, indiki 28 may) küçələrində neftlə işıqlandırılan qurğular elektrik işığı ilə əvəz olundu.

1900-cü ildə Bakı bələdiyyə idarəsinin yeni binası (indiki Bakı Şəhər İcra Hakimiyyətinin binası) tikilir (memar İ.Qoslavski).

Lermontov küçəsində Ağa Qədirovun üçmərtəbəli mülkü və hamamı yerləşirdi. Bakılıların yaşılı nəсли bu gün də yaxşı xatırlayırlar ki, həmin binanın birinci mərtəbəsində həkim Məhəmməd Rza Vəkilovun müalicəxanası əhali arasında rəğbət qazanmışdı. Sovet dövründə bu müalicəxananın bazasında 2 sayılı şəhər poliklinikası yaradılmasına baxmayaraq, onu köhnə adı ilə - Vəkilov poliklinika-

sı adlandırırlar. Bu binanın sol tərəfindəki Mirzə Fətəli bağına baxan əzəmətli imarət isə Mironov adlı bir şəxsə məxsus idi.

Sadovı küçəsi (Çkalov, indiki Niyazi) ilə Nikolayevsk küçələrinin kəsişdiyi yerdə 1910-cü ildə Bakı zənginlərinin yay istirahət evi (filarmoniya, memar Bayev) tikildi. Onların qış klubu isə indiki A.Şaiq adına kukla teatrında yerləşirdi. Rotşildin işlər üzrə rəisi Deburen tikdirdiyi gözəl bina (indiki R.Mustafayev adına incəsənət muzeyi) bu gün də adamı heyran edir.

Bakı körfəzinin sahil boyu, şərqdə Zığ burnundan başlayaraq, qərbdə Şix dilinə qədər məsafə 24 kilometrə bərabərdir. Sahilboyu ərazidə onlarla körpü, gəmi tərsanəsi və təmir zavodu vardı. Dadaşov qardaşları və "Qafqaz-Merkuri" şirkəti, ona məxsus gəmi tərsanələri, digər təmir emalatxanaları, kömrükxana, anbarlar və s. və i. bu sahədə yerləşirdi.

Merkuri küçəsində (indiki Azərbaycan) H.Z.Tağıyev teatrının (indiki Ş.Qurbanov adına Musiqili Komediya Teatri) arxasında Sahil boyu onlarla ağac-taxta, odun anbarları vardı.

Bakı şəhər əhalisinin möişətilə bağlı iaşə sahələri də inkişafdan geri qalmırıldı. Təmtəraqlı imarətlər, mehmanxanalar: "Metropol", "Köhnə Avropa", "Madrid", "Yeni Avropa", "Leon", "Təbriz", "Dvortsoviye nomera", "Marsel" və digərləri qonaqların ixtiyarında idi. Bakıda fəaliyyət göstərən restoranlar: "Şəms", "Mübarək", "İstanbul", "İslamiyyə", "Noviy svet", "Çikaqo", "Çanaxqala", "Tehran", "Novbahar", "Anadolu", "Dardanel", təmtəraqlı hamam adları: "Ermitaj", "Fantaziya", "Ağa", "Sarxan", "Mironov", "Axund", "Qədir", "Malağan", "Toyuq yeyən" və başqaları. Müxtəlif, rəngarəng klub adları: "Edison", "Ermitaj", "Ermans".

Bazar küçəsi (Hüsü Hacıyev) başdan ayağa ən gur ticarət mərkəzi idi. Hər iki tərəfdə dükanlar, karvansara, baqqal, bəzzaz, çəkməçi, boyaqçı, şamqayıran, cızbızçı, pitiçi, çayçı, çörəkçi, lavaşçı, kəlləpaç dükanları gecə yarısındanək açıq olardı. Peşəkar aşbazların, kababçıların hazırladığı ləziz xörəklərin, kababin, cızbızın ətri adamlı vurub sehrləndirirdi.

Balaxanı (Basın, indi Füzuli) küçəsi bir növ Bazar küçəsinin davamı idi. Burada da sənətkarlar, xırda alverçilər, baqqal, bəzzaz, şirniyyatçı, çörəkçi dükanları vardı.

19-cu yüzilliyin 90-cı illərində Marinski küçəsilə Balaxanı küçəsinin tinində İsabəy Hacinskinin mülkü, Balaxanı və Krasnovodsk (indi S. Vurğun) küçələrinin tinində əzəmətli bina - indiki F. Əfəndiyev adına 4 sayılı şəhər klinik xəstəxanası (1911-1912) inşa olunmuşdur.

Bakının kənar məhəllərinin də öz adları vardı: Çəmbərəkənd, Dağlı məhəlləsi, Həmşəri palanı, Qanlı təpə, Vağzal dali, Malağan slobodkası, Müsəlman Keşləsi...

Zəngin adamlar tikdirdikləri möhtəşəm binaların damında uzaqdan diqqəti çəkən qübbələr qoyurdu, varlı olmalarını nəzərə çapdırırlılar.

Bakının varlı adamları - milyonçular əsasən şəhərin mərkəzində cəmləşirdilər. Onların dəbdəbəli, gümüş kimi parıldayan qübbəli evlərindən başqa maliyyə-bank, ticarət, nəqliyyat, eyni zamanda inzibati, hərbi və mülkü idarələr, mehmanxanalar, restoranlar, kinoteatrlar, sirk, mağazalar və s. döngə və küçələr Nikoloyevski, Olqinski, Velikoknyaziski, Sadovi, Naberejnı, II Aleksandr Mixailovski, Krivoy, Torqovı, Telefonnı, Romanovski, Vranqelski, Qubernski - bu adlar da burada zəngin və kübar ailələrin yaşamasından xəbər verirdi.

Dünyanın çox-çox ölkələrindən gətirilmiş nəfis ipək, yun, kətan, pambıq parçalar, libaslar, ətriyyat nümunələri, sabun, saxsı, çini, büllur, şüşə, gümüş, qızıl, farfor qabları, şirmayı, kəhrəba, mərcan qutular - əşyaları sadalamaqla qurtaran deyil. Darçın, zəfəran, mixək, kakao, kofe, hil və digər ədviyyatın ətri adamı uzaqdan vururdu. Avropadan gətirilmiş mebellərə, Rusiyadan - xəzlərə, İran və Azərbaycan bölgələrindən - xalı və xalçalara, tirmə şallara, Türkistən parçalarına, Buxara dərilərinə, yemiş-meyvələrinə, Səmərqənd, Xivə, Xarəzm mallarına, Fransadan (Liondan) və İrandan (Həmədandan) - xromə, şavroya, gön ayaqqabılara, çin və alman farforlarına müştəri tələbatı böyük idi.

Fotoatelyelər, dərzi emalatxanaları, kişi və qadın bərbərxanaları da mərkəzdə özlərinə yer tapmışdılar.

Meyvə dükanları da diqqəti cəlb edirdi. Burada ilboyu hulu, şaf-talı, üzüm, qovun, xiyar, alma, armud, heyva, nar, naringi satılırdı. Əlbəttə, təbiətin növbənöv barı, nemətinin alıcıları ancaq zəngin adamlar idi.

Bakının mərkəzinə dünyanın hər yerindən dava-dərman, ot-çiçək dərmanları gətirilirdi.

Bazar küçələrində Həkimov qardaşlarının məşhur Şərq "Əttar" əczaxanası dillər əzberi idi. Haşimov meydanından (Gənclər) başlamış Velikoknyaz küçəsindən üzüaşağı əyri döngədə 10-a qədər sərraf dükanında çuval, kisə və qutular dolusu dünyanın valyuta, əskinas və sikkələrinin qızğın alış-verisi gedirdi.

Dünyanın ən zərif ipək, yun və pambıq parçaları Fərhadzadənin "Hacı, bəri bax" (Nizami muzeyi), Bostanoqovun "Qrand Otel" mehmanxanasının (Çaparidze küçəsindəki Nizami muzeyi qarşısında olan ikimərtəbəli bina) altında mebel dükanı (rus, fransız, macar, ingilis və digər ölkələrin ən yumşaq mebeli burada satılırdı), Ol-qinski küçəsinin ortasında fransız taciri "Ovon Marşə"nin mağazasında yalnız fransız malları satılırdı.

H.Z.Tağıyev pasajında (köhnə Bakı univermağı) müştərilərə hər növ hazır paltar, ipəkdən, yundan, kətandan kişi, qadın, uşaq libasları təklif olunurdu. Onun qonşuluğunda "Koloniya malları" mağazasında Lava adasından tutmuş Trabzona qədər dünyanın bütün növdə papiros, sıqar, sıqaret, qelyanlar üçün Şiraz tənbəkisi, kakao, kofe, ədviyyat və s. malları vardı.

Bakıda Tərqovı küçəsində şamaxılı tacir Tağıyevin gözəl görkəmli mülkünün altında, Hacı Rəcəblinin bir məhəlləni tutan nə-həng mülkü ("Vətən" kinoteatrı) qarşısında dükanda şəhərdə ən məşhur şirniyyat satıldı. (Moskva, Peterburq, Varşava və Parisdən mal gətirilərdi).

Naberejni (Neftçilər) küçəsindən (yeraltı yoldan) Sadovi (Çkalov, indiki Niyazi) küçəsinə qədər iki-üç mərtəbəli binaların altın-

da İran tacirlərinə məxsus dükanlar vardı (xuşgəvər, qaysı, kişmiş, səbzə, xurma, ədviyyat, badam, ləpə, düyü...). Şəhərin ən məşhur palanlı hambalları burada dolaşardı.

"Kələntərov" pasajı isə həvəskralara qeyri-adi mal - qədim qəmələr, qılıncalar, kəşkül, sədəf, şirmayı qutular, bəzəkli qablar, üsür, mərcan və kəhrəba həmaillər, boyunbağı və təsbehlər, təsviri xalı və xalçalar, cecimlər, tirmə şallar təklif olunardı.

Milyonçu Haşimovun Olqinski küçəsindəki əzəmətli binasının altında "Cəvahir" mağazası yerləşirdi ki, dünyanın ən qiymətli qızıl, platin, gümüş və cəvahiratdan hazırlanmış bəzək əşayları: üzük, sırga, qolbağ, medalyon, həmail, belbağı, kəmər və digər şeylər - hamısı da yaqut, ləl, zümrüd, mirvari və sədəflə bəzədilmiş, qızıl-gümüş papiros qutuları həmişə satışda olardı.

"Cəvahir" mağazasının qonşuluğunda qranit pilləkənli "Blestyaşı" mağazını yerləşirdi ki, bu şəhərdə məşhur idi. Vitrinin tavanı və divarları daş güzgüdən idi. Tavandan asılmış 8 qəndilli büllür çıraq yana-yana fırlanır, güzgülər əlvan ziya saçırı. Min bir diyardan (rus, yapon, fransız, alman, çin, ingilis) gətirilmiş çini qab-qacaq parıldayıır, müştərilərin diqqətini cəlb edirdi. Ürəyin istəyən xörək, qəhvəçay dəsgahları, meyvə-şirniyyat dəsgahları... buradan almaq olardı.

Bakıda əhalinin istirahəti üçün də şərait yaradılırdı. Həvəskalar məmnuniyyətlə Olqinski küçəsində "Çanaxqala" lokantası və "Qış klubu" adlı "Kazinoda" əylənməyə gələrdilər. "Qış klubu" - "Kazino" Krasnovodski və Svoboda (S. Vurğun küçəsi ilə Ü.Hacıbəyov) küçəsində yerləşən bu əzəmətli bina milyonçu Musa Nağıyevə məxsus idi. Burada restoran, tamaşa və rəqs salonları, qumar oyununa ayrılmış otaqlar vardı. "Kazino"nun xidmətindən çox hallarda mədən və zavod sahibləri, yüksək mövqeli məmurlar, adlısanlı varlı mühəndislər, milyonçular, tacirlər istifadə edərdilər.

Milyonçular şəhəri Bakının yaşlılığı demək ola ki, yox dərəcəsində idi.

Şəhərin memarı Qasım bəy Hacıbababəyovun hazırladığı layihədə gələcəkdə meydanlar, bağ-park və bulvar nəzərdə tutulmuşdu.

Bakı şəhəri yaşlılıq baxımından, ən geridə qalmış şəhərlər siyahısına salınmışdı. Bunun da əsas səbəbi Bakıda su qılığı, daha doğrusu, onun olmaması idi. Bakının ilk bağı Qubernator bağı (Filarmoniyanın qonşuluğunda, indiki sağlamlıq zonası) sayılır. Sahəsi 4,5 hektara bərəbərdir. O, 1830-cu ildə iki qala divarı arasında yerləşən şəxsi bağ-bostanların yerində salınmışdır. Yaşlılıq salınmazdan öncə Bakı şəhər komendantlığının əmri əsasında Lənkəran və İrandan qayıdan bütün gəmilərin sahiblərini və kapitanlarını bir neçə çuval qara torpaq gətirməyə məcbur edir. Gətirməyənlər cərimə olundu. Həmin sahədə ilk növbədə tut, zeytun, qarağac, şam, akasiya ağacları əkildi. Yüzilliyin ikinci yarısında bağın ərazisi xeyli genişləndirildi və müntəzəm abadlaşdırıldı.

Əhali bu bağ'a ayda bir dəfə buraxıldığı halda, varlı adamlara - milyonçu neftxudaların, rütbəli məmurların üzünə hər zaman açıq idi.

Bakının ikinci bağı "Quru bağ" adlanırdı (keçmiş Parapet, fransız dilində - "alçaq barı" demək idi, indiki Fəvvarələr bağı). Onun ardınca "Malakan bağı" (sovət dövründə "9 yanvar", indiki "Xaqani bağı").

Bu bağın ətrafi tam boşluq idi. Az sonra neft milyonçusu Şibayevin möhtəşəm mülkü (o, Rusiyanın çay ticarəti maqnatı idi), Hacı Haşımın oğlu Əli Heydər yapon memarlığı üslubunda tikdirdiyi Mikado (Səməd Vurğun) teatrı, Hacı Ələkbər Dadaşovun əzəmətli qoşa gəlir evlərinin ucaldılması "Malakan bağı"nın ətrafindakı görkəmi tamamilə dəyişdi.

"Birja bağı" sovət dövründə 26 Bakı komissarı adına bağ, indiki "Sahil" bağı adlanır. İndiki S. Vurğun bağının yerində "Axşam bazarı" - "Veçerka" adlanırdı. Xalq arasında ona "Əsgər bazarı" ("soldatski bazar") da deyilirdi. Burada çar ordusunun əsgərləri də cürbəcür şey alıb-satırdılar. Axşamüstü bazarda tünlük olduğundan adını dəyişib "axşam bazarı" qoymuşdular.

Sovət dövründə meydança layihə əsasında yenidən tikildi, abadlaşdı. Bağcanın girəcəyində görkəmli xalq şairi Səməd Vurğunun hündür heykəli ucalır (memar M. Useynov, heykəltəraş F. Abdur-

rəhmanov). Onun arxasındağı sahədə fəvvarələr və çarhovuzlar bağçaya tərvət və gözəllik verir. Abidənin postamentində metal lövhədə bizə uşaqlıqdan məlum məşhur "Azərbaycan" şeirindən misralar həkk olunmuşdur.

Bakının "yaşıl donunu" zənginləşdirmək, şəhərin çirkli havasına yeni "nəfəs" vermək məqsədilə milyonçu-xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin təşəbbüsü ilə 1895-ci ildə Mərdəkanda ixtisaslı bağban kadrları hazırlayan məktəbin açılması böyük rol oynadı.

Dəniz kənarında bulvarın salınması əlamətdar hadisə oldu. Bələdiyyə idarəsində uzun-uzadı müzakirələrdən sonra, nəhayət ki, 1909-cı ildə vətən təəssübkeşi, yorulmaz təşkilatçı şəhər memarı Məhəmməd Həsən Hacinskiyin rəhbərliyi altında bulvarın salınması başlanır. Bələdiyyə bu işə 60 min manat pul ayırrı. Aparılan işin həcmi böyük olduğundan varlılar da pul vəsaiti ayıırlar. Hətta, əcnəbilərdən şəhərdə iki yerdə Kırx binası və bir neçə əzəmətli bina layihəsinin müəllifi Adolf Eyxler ürəkdən iştirak edir.

Dəniz kənarında bulvarın fasad görkəmi nəzərə alınaraq müsabiqə elan olunur ki, 30 nəfər memar-mühəndis müsabiqəyə qatılır. Müsabiqədə Zivərbəy Əhmədbəyov, İ.Ploşko, Edel və digər tanınmış istedadlı mütəxəssislər əzmlə çalışırlar.

Bulvar "Qafqaz-Merkuri" körpüsündən (Kukla teatrının yanın-

Səməd Vurğunun abidəsi

dan) Seyid Mirbabayevin binasınınadək ("Azneft" meydanı) uzanaraq 1910-cu ildə burada əkilmış ağaclar, gül kolları və rəngarəng çiçəklər gələnləri qarşılıdı.

Köhnə Bakının ən izdihamlı iki meydanından birincisi Quba meydanı sayılırdı (sonra Parapet). Azərbaycanın bütün bölgələrindən gəlmış alverçilər, tacirlər, sənətkarlar buranın karvansarasında, mehmanxanalarda qalardılar. Quba meydanı eyni zamanda qoçuların əsas yığnaq yeri olmuşdu. Bakı küçələrindən Bondarnı (Dmitrov, indiki Ş.Bədəlbəyli), Çadrovi (Azərbaycan qadını, indi M.Əliyev), Sisiyanov, Bazar və Şamaxı küçələri meydanda çar pazlaşırıdı.

Quba meydanından nə vaxt keçsəydin, gecə və gündüz çayxana və aşxanalardan qramafon və şarmanka sədaları eşidilərdi.

500 metr Quba meydanından aralı Kömür meydanı yerləşirdi ki, burada kömür basdırıb satarmışlar. Kömür meydanında qoç, xoruz, it döyüsdürmək bir ənənəyə çevrilmişdi.

Kömür meydanında pəhləvanlar da güləşərdilər, kəndirbazlar isə öz məharətlərini göstərərdilər...

Bakı əhalisi su sarıdan korluq çəkirdi. Onun ətraf sahələrində su mənbəyi axtarışı bir nəticə vermir. 1892-1898-ci illərdə Kür çayından Bakıya su kəməri çəkmək haqqında layihə baha başa gəldiyindən Bələdiyyə idarəsi bunu təsdiq etmir. Dəniz sahilində gündə 30 min vedrə su təmizləyən qurğu quraşdırılsa da ehtiyac ödənilmir, ikinci qurğu da istənilən səmərəni vermirdi. Barjlar vasitəsilə Kür çayından su daşınır. Şəhər əhalisinin suya tələbatı yenə də çatışma-yanda barja gəmilərində su Volqa çayından daşınmağa başladı. Suyun satış qiyməti bahalaşanda xeyriyyəçi-milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyev xarici şirkətlə 25000 manat müqabilində müqavilə bağlayır. Təcrübəli mühəndis alman Vilyam Lindqley Frankfurt Mayndan Bakıya dəvət olunur...

4 mart 1917-ci ildə Bakıya Şollar suyu verildi. Şəhər əhalisi gündə üç dəfə səhər, günorta və axşamüstü su almağa başladı. Bu münasibətlə məhəllələrdə qurban kəsilir və ehsan məclisləri keçirildi.

Köhnə Bakının bütün nailiyyətləri, şəksiz neftin sayəsində başa gəlmişdir.

Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, 1825-ci ildə Abşeron yarımadasında beş yerdə - Balaxanı, Sabunçu, Binəqədi, Bibiheybət və Suraxanıda əl ilə qazılan quyulardan neft çıxarılırdı.

1848-ci ildə Azərbaycanda texniki üsulla ilk neft quyusu qazıldı ki, bu da Amerikadan düz 11 il irəliyə təsadüf edir. 1871-ci ildə Balaxanıda texniki üsulla qazılan neft quyusu bir gündə 45000 pud neft verir.

1863-cü ildə Cavad adlı sahibkar Suraxamıda ağ neft zavodunu tikdirdi və işə saldı. 7 il sonra Bakıda artıq 47 zavod ağ neft emal edirdi. 1871-ci ildən əl qazması vurğu qazma (zərbə) üsulu ilə əvəz olundu.

1872-ci ildə Bakı 1,5 milyon pud neft verdiyi halda, 1900-cu ildə 661 milyon pud neft çıxarılır ki, bu da Rusiyada çıxarılan neftin 95%-ni, bütün dünyada isə neftin yarısından çoxunu təşkil edirdi.

Ağ neft emalı 1873-cü ildə 15.000 ton idisə, 28 il sonra 2.500.000 tona çatdırıldı.

Bakıda yaranmış neft şirkətlərinin sayı durmadan artırdı.

1883-cü ildə kapitalist Rotşildin nümayəndəsi Parisdən Bakıya gəlib "Xəzər-Qara dəniz" səhmdar şirkətini yaradır, az zaman kəsiyində rus neft sənayeçisi Peşkovskinin mədən, zavod və digər müəssisələrini ələ keçirir.

Əgər Nobel xırda neft sahibkarlarını neft kəmərlərilə "sarılmış-disa", fransızlaşmış yəhudi sərmayədarı Rotşild neft emal edən zavod sahiblərini pul "tələsinə" salaraq onların neftini ancaq özü ala bilərdi.

Rotşildin birinci müvəkkili Debur dəbdəbəli imarətindən (R.Mustafayev adına incəsənət muzeyi) başqa şəhərin mərkəzində Persidski (Poluxin, indiki M.Muxtarov) küçəsində yaraşıqlı bina tikdirmişdi. Debur Bakıdan öz vətəninə dönəndə Sadovı küçəsindəki imarətini qızıl pula sataraq xeyli sərvət apardı.

1890-ci ildə ingilis Ceyms Vişan Bibi Heybatdə neft mədənlə-

ri və Qara şəhərdə "Şibayev şirkəti"nin zavodlarını alır. Belçika, Almaniya və ABŞ nümayəndələri də Bakıda şirkətlər yaradır.

Sənaye, ticarət, nəqliyyat, gəmiçilik qurumlarının inkişafı daha da sürətlənirdi. Bunlardan daha sürətlə irəliləyən yenə də neft sənayesi idi. Xüsusilə neft mədənlərində elə fantanlar baş verirdi ki, adı bir sahibkar birdən-birə milyonçu olurdu.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Murtuza Muxtarov, Səlimov, Seyid Mirbabayev, Mirzəyev, Şibayev və başqaları bu yolla varlanmışlar.

Bakının "qara qızıl"ını, onun perspektivini, əhəmiyyətini də-yərləndirən imperialist dövlətlərin başçıları ona yiyələnmək istəyinə düşür və bu sahədə ilk addımlar atılır. Belə ki, amerikalı Con Rokfellerin, İngiltərədən Henri Deterdingin, fransızlaşan yəhudi Rotşildin və isveçli "Nobel qardaşları"nın sindikatları artıq Bakıya can atırdılar. Onlar neft sərvətinin gələcəyini dərk edir və neft çıxarma qaydalarında naşı olan bəzi sahibkarlardan torpaqları "baha" qiymətə alır və beləliklə tədricən Abşeron yarımadasının tükənməz neft ehtiyatlarına sahib dururdular.

Digər tərəfdən yeni kəşf olunmuş neft yataqlarındaki torpaqların çarın fərmanı əsasında saraya yaxın qraf, knyaz və rütbəli məmurlara bağışlanırdı. Onlar da öz növbəsində bu torpaqları varlı neftxudalara, şirkətlərə ya satır, ya da şərikli istismar edirdilər. Suraxanıda yerləşən neftlə zəngin torpaqlar beləcə talan edilmişdi.

Neft hesabına Bakıda varılanan milyonçulardan bəzilərinin adı bütün dünyaya yayılmışdı. O dövrdə müsəlman zənginlərini iki yerə böldürdülər: 1-ci "neft milyonçuları" - neftxudalar, 2-cilər isə "sandıq milyonçuları" - bunlar qazandıqları pulu sandıqda saxlayıb yüksək faizlə sələm almaq, mali ucuz qiymətə alıb baha satmaqla varılananlar.

Abşeronda hasil olunan nefti xaricə nəql etmək üçün yerli varlıklar Çolaq (ləqəbdir) Ağabala Quliyevin başçılığı altında "Bakı-Batum" neft kəməri aksioner şirkəti yaradılır. Bu kəmərin uzunluğu 800 kilometr məsafə olmalı, iki dəniz sahilini - Xəzərlə Qara dəni-

zi birləşdirməli idi və Bakı nefti uzaq ölkələrə daşınaraq beynəlxalq əhəmiyyət kəsb etməli idi.

Bakı-Batumı neft kəmərinin tikintisinə 1897-ci ildə başlayaraq 1907-ci ildə 10 ilə başa çatdırıldı.

Bakıda məşhur milyonçularından biri Hacı Zeynalabdin Tağıyevi müsəlman aləmində və Qərb ölkələrində yaxşı tanıydılar.

Bakıda fəaliyyət göstərən müsəlman, rus, yəhudİ, hətta erməni xeyriyyəçilərinin cəmiyyəti hamısı onu özlərinə fəxri sədr seçmişdilər.

Atası "İçərişəhər"də başmaqçı Tağı kimi tanınırdı, anası Bilgəh kəndindən olan Anaxanımı erkən itirir. Atasının ikinci dəfə evləndiyi arvaddan beş qızı olur. Oğlunu yanına aparıb ona peşəsini öyrətmək istəyəndə Zeynalabdin boyun qaçırır, deyir ki, o bənna olacaq.

Yeniyetmə yaşından Zeynalabdin bənanın əli altında işə başlayır. Başında çanaxda palçıq daşıyır. 15 yaşında daşyonan, 18 yaşındadə bənna, sonra da memar-icraçı olur.

1873-cü ildə iki nəfərlə şərīk olur, Bibi Heybətdə icarəyə torpaq götürür. Nəst quyusunun qazılmasına xeyli pul xərclənir, şərīklər ümidi lərini itirib paylarını Zeynalabdinə satırlar. O isə ruhdan düşmür, əzmlə işi davam etdirir, bütün əzablara, ehtiyaca dözür. Nəhayət, quyu fontan vurur... və başmaqçı oğlu milyonçu olur...

Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Sona Ərəblinskaya ilə qurduğu ailənin 3 qızı: Leyla, Sara və Süreyya, Məhəmməd və İlyas adlı 2 oğlu var idi.

O, 1895-1897-ci illərdə Bakının mərkəzində özünə bir saray tikdirir. Onun damında nəhəng qübbələr ucaldır ki, uzaqdan diqqəti cəlb edir (Azərbaycan tarix muzeyi).

Tağıyev az sonra dəyirman sahibi olur. Sonra fabrikant, böyük balıq sənayeçisi (bütün Kür çayı ətrafi və Xəzər sahilboyu vətəgələr onun ixtiyarına keçir), eyni zamanda ticarət və yük gəmilərinə sahib olur. Onun Quba bölgəsində - Atlıxanda və Yevlax ətrafında böyük meşələri vardı. Ənzəli və Rəşt ərazisində də meşə təsərrüfa-

ti, böyük malikanəsi, binaları, Moskvada 4 mərtəbəli iri sarayı, İranda karvansaraları vardı.

Xəzərin Azərbaycana məxsus sahilboyu Port-Petrovsk (Mahaçqala) daxil olmaqla uzunluğu 300 kilometr olan ərazidə vətəgə salmışdı.

Tağıyev hesabına daxil olan pulların bir qismini xeyriyyə işlərinə sərf edərdi. Ölçüb-biçərdi, ağıl gücünə, özünəməxsus müdrikliklə iş görərdi, onun dövründə Nargin adası (Böyük Zirə) dustaqxanaya çəvrilmişdi. Dustaqların arvad-uşaqları, qohumları görüşə gedib-gəlməkdən əziyyət çəkdikləri üçün ondan bu işə bir çarə qılmağı xahiş edirlər. H.Z.Tağıyev o vaxt şəhərin ucqarı sayılan Quba və Kömürçü meydanları arasında ona məxsus beşmərtəbəli dəyirmanı (şirniyyat fabriki, indi onun yerinə "göydələn" bina ucaldılmışdır) həbsxana üçün verir.

Xaricdən gətirilmiş dəyirman avadanlıqlarını daşıtdırıır Zığ səmtində olan fabrikə və orada yeni dəyirman binası tikdirir.

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi H.Z.Tağıyev Bakıya Şollar su kəmərinin çəkilişində yaxından iştirak etmişdir. Deyilənlərə onu da əlavə etmək istərdim ki, Şollar suyunun Bakının 41 kilometrliyindən (keçmiş Nasoslu stansiya-qəsəbə) şəhərə çatdırmaq üçün tələb olunan avadanlıqları rəhmətlik Hacı Rusiyadan öz hesabına 120 vagon maşın, nasos (mühərrrik) və digər avadanlıq gətirdi və işi tamamladı.

H.Z.Tağıyev gələcək nəslin maariflənməsinə də böyük əhəmiyyət verir və onun qayğısına qalırırdı. Bu məqsədlə o, imperator III Aleksandra müraciətində Bakıda müsəlman qızlarının təhsil alması, maariflənməsi üçün məktəb açılmasını xahiş edir. Onun xahişi rədd olunur. Rusiya taxt-tacına II Nikolay gələndə xeyriyyəçimilyonçu öz mövqeyində isirarlı olaraq tacgüzərləq mərasimi ərəfəsində Hacı çarın arvadı Aleksandra Fyodorovnaya bahalı hədiyyə çatdırır və xahişini ərz edir. Bildirir ki, məktəbin xərcini öz öhdəsinə götürür, bu məqsədlə də banka 150000 manat qızıl pul qoyur. İki ildən sonra qızlar məktəbinin açılmasına razılıq verilir. Qaraguru-

çular Hacının bu xeyriyyəçilik əməlini, təşəbbüsünü pozmağa çalış-salar da, onun müdrik çıxışları, hərəkətləri üstün gəlir (çıxışlarının birində üzünü tutur müsəlmanlara deyir: - Camaat, qızlarımızın... dərs oxumaları vacibdir, gözləri açılar... İngilistana, Germaniyaya, Firəngistana gedib oxuyan cavanlarımızın hərəsi oralardan qolları-na bir arvad keçirib gətirir, çünki qızlarımıznan məcazları tutmur... Əcnəbi arvadlardan doğulan uşaqlar... bütün varidatımıza vərəsa çı-xırlar. İşlər belə getsə, ata-baba ocaqları qalacaq Quransız, şəriət-siz... Sonra o, üzünü tutur bir nəfər müsəlmana deyir ki, qızın o gü-nü sancılananda həkim "lopabiğ Ambarsumu" evə gətirdin, qızına baxdı, dava-dərman yazdı, müalicə etdi... İndi Ambarsumun əvəzi-nə müsəlman qadın həkimi olsaydı bunlardan hansı şəriətə daha düzgün gələrdi? Odur ki, arvad həkimlərinə, müəllimlərinə chtiya-cımız çoxdur!)

Hacı belə məntiqi, ağıllı çıxışları ilə camaati inandırıb qız mək-təbini açmağa müvəffəq olur və məktəbə çar arvadının adı verilir (indiki Əlyazmalar İnstytutunun binası).

Məktəbi seminariyaya çevirmək üçün Hacı banka 100.000 manat 5 faizli qızıl pul verir. Məktəbin tikilişi 183.533 manat qızıl pu-la başa gəlmışdi, tədris avadanlığına əlavə 29.000 manat xərclən-mışdı.

Məktəbin ilk müdürü Hənifə xanım Məlikova (Həsən bəy Zərdabinin ömür-gün yoldaşı) idi.

Oğlanlar üçün açılmış ilk məktəb "Səadət" adlanır. 1881-ci ildə isə Bakı dənizçilik məktəbi açılır. Xaçpərəst qızlar üçün "Marinski" gimnaziyası və "Müqəddəs Nina" məktəbi təsis olunur. Artıq 1890-cı ildə Bakıda 40-dan çox məktəb var idi.

Hacının xeyriyyəçilik əməllərindən danışmaqla qurtaran deyil. Amma bir maraqlı rəvayəti də danışmaq istəyindəyəm. Ruhu şad olsun, danışırlar ki, küçədə Haciya rast gələn bir neçə adamdan hal-əhval tutanda məlum olur ki, şəhərdə təzə balıq qılığlı var. Hacı on-ları xətircəm edir. Ərinmir, minir faytona üz tutur balıq vətəgələri-nin birinə. Balıqçılar onu görüb əl-ayağa düşür, tor atıb Hacı üçün

təzə balıq tuturlar. Hacı balıqlardan birinin quyruğuna barmağından çıxardığı brilyant üzüyü bağlayıb buraxır dənizə. Bu xəbər bütün vətəgələrə yayılır və iki gündən sonra Bakının bazarlarında o qədər şamayı, kütüm, som, sazan, çapaq, leş, nərə balıq, ağ balıq gətirirlər ki, daha bazarda yer qalmır...

Tanınmış Bakı milyonçularından biri də Ağa Musa Nağıyev sayılırdı. Hacıdan fərqli olaraq A.M.Nağıyev amansız, xəsis adam idi. O, Hacıdan da varlı idi. Hacının vari-dövləti beş-altı milyon olduğu halda, A.M.Nağıyevin sərvəti yetmiş milyon manat qızıl pula çatmışdı. Onun da xeyriyyə işləri az olmamışdı; "İsmailiyyə" binasını ucaltmağına, Realnı məktəbinin tikilib başa çatdırılmasına, xəstəxana (keçmiş Semaşko, indiki M.Ə.Mirqasimov adına) tikdirməsinə, Bakı su kəməri üçün xeyli pul verməsinə baxmayaraq, bakılılar onu xəsis kimi tanıydılar.

Milyonçu Ağa Musa cavanlıqda Hacı kimi fəhləlik edib, ham-bal olub. O da neft hesabına milyonçu olmuşdur. Xeyli əzəmətli bina, neçə-neçə gəmi sahibi idi. Onun yaşadığı mülk Bayır şəhərdə Spask (Qasım İsmayılov) küçəsilə Gimnazist (Tolstoy) küçələrinin tinində ikimərtəbəliydi.

Ağa Musa Nağıyev böyük sərvət sahibi olsa da, təmtəraqı xoşlamazdı, şan-şöhrətdən qaçardı, israfçılığa yol verməzdi. Milyonçu A.M.Nağıyevin xəsisliyindən söhbət saldıq, çoxdan oxuduğum bir əhvalat yadımıma düşdü.

Dənizdə böyük tufan qopur, gəmi kapitanı Allaha dua edir və bir qoyun nəzir edir ki, gəmi batmasın, sağ-salamat ötüssünlər... Sahilə çatanda kapitan sevinə-sevinə Ağa Musanın yanına gəlib əhvalatı danışır. O, kapitanı danlayır, pərt edib deyir ki, çox nahaq yerə qoyun qurbanı nəzir deyib, onun əvəzinə bir həftə oruc tutsaydı da-ha faydalı olardı.

Ağa Musa Nağıyev "Torqovi" küçəsi ilə Marinski küçəsinin kəsişdiyi tindəki əzəmətli binanı tikdirib müsəlman arvad-uşağını ora-ya köçürmüş, özü isə ikinci arvadı - gürcü qızı Amaliya ilə Telefon-nı küçəsindəki möhtəşəm binanın 2-ci mərtəbəsində yaşayırıdı.

Ağa Musa Nağıyev şəhərdə səkkiz böyük ev tikdirir; onlardan 4-ü Telefonnı küçəsində, birini Kaspi (L-t Şmit, indiki R.Behbudov) küçəsində, bir mülk Torqovı küçəsilə Marinski küçəsinin tinində, biri Opera və Balet Teatrının yanında, yeddi mərtəbəli "Novaya Avropa" (Göy-göl) mehmanxanası, Qarçakov (Maliqin, indiki Y.Məmmədəliyev) küçəsində, birini də şəhərin kənarında. Bütün bu binaların tikintisini memar-mühəndis Hacı Qasimova tapşırmışdı.

Rusiyada təhsil alan azər türk gənclərinə pul toplayanlar A.M.Nağıyevə də müraciət edirlər. O, cəmi üç manat verir. Ona deyəndə ki, Z.Tağıyev 200 manat pul ayırib "O, əlbəttə verər, 500 də verə bilər... Atam, atam mən kasib babayam" sözlərilə yaxasını kənara çəkir.

A.M.Nağıyev boş vaxtlarını "qış klubu"nda keçirər, qumar oynayanlara tamaşa edər, uduzanlar ondan pul istəyəndə öz ağır şərtlərində israrlı olardı. Beləliklə, on minlərlə manat havayı pul, iri imarətlər, neftli torpaq, mədən zavodları, gəmilər onda, iyirmidə bir qiymətinə Ağa Musanın əlinə keçərdi.

Bu milyonçu kontorunda divarda ona məxsus bütün daşınmaz əmlaka aid iki torba asılmışdı gəlir və çıxar torbası. Mədən müdürü, gəmi kapitani, mülk müvəkkili ona pul üçün müraciət edəndə həmin torbaları göstərərdi - torbadə pul olmayanda "Atam, atam", - deyə onları danışmağa belə qoymazdı, "Gəlir torbasına pul salmısınız ki, çıxar torbasından da götürərsiniz? Məndə havayı pul hardan? Qazanc verin, xərclik alın".

Bir gün qoçular A.M.Nağıyevi oğurlayırlar, ondan çoxlu pul qoparmaq üçün ölümlə hədələyirlər, xeyri olmur. Özünü itirməyən milyonçu deyir: "Min manat verə bilərəm, bir qəpik də artıq yox". Sözünün üstündə möhkəm durur... Deyilən məbləği alıb özünü buraxırlar. Bilirlər ki, onu daha saxlamağın xeyri yoxdur.

Onun Bibi Heybətdəki bir quyusu güclü fontan vurur. Fəhlələrə yalvarır, boyun olur ki, onu bağlasalar xələt verəcək... Sonra imtina edəndə oğlu Ağa İsmayıll iki araba kəllə qənd gətirir, paylayır, üstəlik hər bir fəhləyə 5 manat pul da verir. Bunu görən Ağa Musa

"... mənim də payımı verin", - deyib fəryad qoparır...

Bibi Heybətdə Naftalan körfəzi (sovət dövründə "İliç buxtası") neft laylarılı zəngin olduğundan sudan qaz qaynayıb çıxırdı. Bahar bayramı ərəfəsində çərşənbə axşamları xaricdən gələn qonaqların şərəfinə atəşfəşanlıq düzəldilərdi. Belə bir qeyri-adi, heyranedici mənzərəni görmək fransız yazılışı Dümaya da nəsib olmuş və gör-dükərini ustalıqla qələmə almışdır ("Qafqaz səfəri").

Neftxudalar Naftalan körfəzinin neftlə zəngin olduğunu nəzərə alaraq şirkət yaratdılar və onun pay sahiblərindən biri də A.M.Nağıyev olur. Körfəzi qurutmaq üçün beynəlxalq müsabiqə elan olunur. Otuza yaxın layihə müzakirəyə verilir. Belə qərar qəbul olunur ki, Naftalan körfəzi sədd vasitəsilə dənizdən təcrid olunsun, mühərriklərlə su Xəzərə axıdilsın və yerinə torpaq doldurmaqla neft mədəni salınsın.

Bu iş 1917-ci ilə qədər davam etdirilir, sonra qurutma işləri dayandırıldı və 1921-ci ildə sovət dövründə davam etdirildi. İlk neft quyusu iki il sonra elə fontan vurdu ki, qurudulmuş sahə neft seli altında qaldı...

Abşeronun nefti hesabına ən çox Nobel qardaşları varlanır, zənginləşir.

Lyudviq və Robert Nobellər öncə Peterburqda şirkət yaradırlar. Zavodlara müxtəlif avadanlıq, maşın, cihazlar satırlar. Tula şəhərində silah zavodunu icarəyə götürüb 7 il müddətində rus ordusuna 200.000 tüfəng verməyi öhdələrinə götürürlər. Tüfəng qundağı üçün lazım olan qoz ağacı axtarışılə kiçik qardaş Robert Qafqaza - Lənkəran meşələrinə gəlib çıxsa da, oradan kor-peşman Bakıya gəlir... və qardaşına məktub göndərib tükənməz sərvətin burada - Bakıda olduğunu ona çatdırır...

Nobel qardaşları az bir zaman kəsiyində Suraxanı, Sabunçu, Balaxanı və Bibi Heybətdə neft mədənlərinə sahib oldular. Ağ şəhərlə Qara şəhər birləşən yeri icarəyə götürüb neft təmizləyən, kükürd turşusu, mis, çuqun əridən zavodlar və gəmi körpüləri tikdirdilər. Onlar yaratdıqları şirkətin 5 illiyini qeyd edəndə hesabda artıq

3.000.000 manata yaxın kapital toplanmışdı. Bu məbləğdən 1.610.000 manatı Nobel qardaşlarına məxsus idi.

1882-1883-cü illərdə şirkətin qulluqçuları üçün xüsusi "Villa Petrolea" ("Neft bağı") salınır.

"Villa Petrolea"nın salınma tarixi maraqlı olduğundan onu diq-qətinrzə təqdim etmək istəyindəyəm.

"Neft bağı"nın salınacağı ərazinin torpağı yararsız olduğundan Varşavadan dəvət olunmuş məşhur mütəxəssis E.Baklinin təklifilə Lənkərandan qara münbət torpaq gəmilərdə Bakı limanına çatdırılır, buradan da arabalarda bağa daşınır. Gələcək bağın yaşıl örtüyü göz və könül oxşayan olsun deyə Nobel qardaşları Lənkərandan, Tiflisdən, Batumi və Rusiyadan, hətta Avropanın bir sıra ölkələrindən 80 min ağac və bəzək kolları gətizdirir və onları mütəmadi suvarmaq üçün barjlarda Həştərxandan su daşınmasını təşkil edirlər. Bağın ərazisində inşa olunmuş fəvvərəli hovuzlar eyni zamanda şirin su saxlamaq üçün (suvarmaya) istifadə olunurdu. Digər tərəfdən neft şirkəti əməkdaşlarının rahatlığını təmin etmək məqsədilə bağın ərazisində yaşayış binaları, əyləncə otağı, klub və kitabxana tikilmişdi. Şirkətdə işləməyə İsvetdən yüksək ixtisaslı mühəndislər, iqtisadçılar, alımlər cəlb olunurdular. Rusları və müsəlmanları məsul işə götürmür, onlara ancaq ağır, çirkli - 2-ci və 3-cü dərəcəli işlər tapşırırlar. Bununla belə haqq-ədalət xatirinə qeyd olunmalıdır ki, Abşeronda neft hesabına yüz milyonlarla qızıl pul qazanan, zənginləşən Rokfeller şirkəti Nobel qardaşlarından fərqli olaraq Bakıda nümunə olsun deyə bir dənə də, memarlıq baxımından, dəyərli bina, mülk tikmədi, özünü "qonaq" kimi apardı.

20-ci yüzilliyin əvvəllərində Abşeron yarımadası və onun arxipelaqında mövcud adalar da neftxudaların nəzərindən yayılmırıldı. Gözüaçıq, ayıq-sayaq Nobel qardaşları vaxt itirmədən "Pirallahı" adasını icarəyə götürüb quyu qazdırırlar. 1904-cü ildə burada zəngin neft yatağı kəşf edilib mədən salınır. Az zaman kəsiyində kiçik balıqçı kəndi kimi tanınan "Pirallahı" adası sənaye qəsəbəsinə çevrilir. Nobel qardaşları burada o qədər neft hasil edirlər ki, mövcud

zavodlar onu təmizləməyə çatdırırmırıldı. Odur ki, alınan ağı neft anbarlara vurulur, yerdə artıq qalanları dənizə axıdılırdı.

Abşeronda ekologiyanın vəhşicəsinə pozulmasının şahidi olan görkəmli rus kimyaçı-alimi D.Mendeleyev bunun qarşısına sıpər çəkmək məqsədilə Rusiya imператорuna etiraz məktubu ilə müraciət edir.

Neft sahibkarları hasil olunan nefti atlarla, arabalarla daşımağa çatdırmadıqda, hamidan qabaq Nobel qardaşları Balaxanıdan Qara Şəhərə neft kəməri çəkdirdilər.

Sahibkarların bir qismi də neft kəməri uzatmağa başladılar. İndi neft məhsulları gəmilərdə Rusiyaya, İrana və Türküstana, qatarlarda (vaqonlarda) xüsusi çəlləklərdə Batuma, Rostova daşınırdı.

Abşeronda çıxarılan neftin hasilatı artdıqca kapitalistlər dəniz və okeanlarda üzə biləcək gəmilər-tankerlər, dəmiryolu üçün sistemlər düzəltdiirməyə, bu minvalla neft daşınmasının sürətini artırmağa nail olurdular. Beləliklə, neftdən qazanc durmadan artır, sahibkarlara yeni milyonlar gətirirdi.

1909-cu ildə Nobel qardaşları fəaliyyət dairəsini artıraraq Şimali Qafqazdakı Qroznı və Maykopun neft mədənlərini də ələ keçirdilər. İndi onların hasil etdiyi neft yalnız Rusiyada deyil, eyni zamanda Avropa, Hindistan, Çin, İran və digər ölkələrə də ixrac olunur - neft coğrafiyası getdikcə genişlənirdi.

Nobel qardaşları sahibkar "həmkarlarından" fərqli olaraq işçiləri üçün "yaxşı" (nisbətən) əmək şəraiti yaratmayı da unutmurdular. On saatlıq iş günü, məişət və sosial məsələlərin həllinə qayğıkeşlik göstərir, müsəlman fəhlələr üçün namaz otağı, dini ayinləri keçirməyə xüsusi əlaq ayrılmışdı. Ev tikməyə möhlətə borc pul verildi. Belə ki, Sabunçuda neft mədənlərinə yaxın bir ərazidə diqqəti cəlb edən 6 eyni tipli normal yaşayış şəraiti olan binalar indi də durmaqdadır.

Bakının "qara qızıl" hesabına varılanan milyonçulardan biri də Murtuza Muxtarov idi. Onun əsas gəlir mənbəyi mədən sahiblərinin sifarişi ilə neft quyusu qazmaq hesabına idi. Onun "var-dövlət"

arsenalında yüzə yaxın dəzgah, xeyli neft avadanlığı, mühərriklər, yüzdən artıq yük atı, arabalar, furqonlar vardı.

M. Muxtarov özü mühəndis-ixtiraçı idi. Muxtarov adlı neft dəzgahı o dövrdə bütün dünyaya yayılmışdı. Milyonçu bu dəzgahın istehsalını təşkil edib xaricə satırdı. Deyilənə görə, o gənclikdə arabaçı olub, neft mədənlərindən çəlləkdə neft daşıyıb satırmış...

Murtuza Muxtarov Abşeronun Əmircan kəndində anadan olub, nəsilliklə rəncbər və arabaçı olmuşlar. Tiflis-Bakı dəmiryolu çəkilməzdən öncə Bakıdan Tiflisə kirayə ilə yük daşıyırmışlar.

O, 1870-ci ildə Balaxanı-Zabrat neft mədənlərinin birində fəhlə işinə düzəlir. Əzmkarlığı, dözüm və cəsarəti onu irəli aparır. Neft mədənlərində işlənən alət və cihazların iş prinsipini öyrənir. Murtuzada olan bacarığı görən sahibkar onu bir müddətdən sonra usta təyin edir. Qocalmış sahibkar Martov onun etibarını qazanmış Murtuzaya emalatxanasını da tapşırır. M. Muxtarov mövcud yarım mexanikləşdirilmiş "Çəkic" ("Molot") dəzgahında bir sıra dəyişiklik edir, onu təkmilləşdirir, işin səmərəsi artır. Topladığı pula işlətdiyi emalatxananı alır. Beləliklə, Murtuza Muxtarov neftqazma işinin peşəkar ustasına, bilicisinə çevrilir. Onu yaxından tanıyan usta Piri Quliyev danışırmış ki, günlərin bir günü Ağa Murtuza bağá gedərkən gözlənilmədən atları saxlatdırır, yaxınlıqda qazılan buruğun ustasını yanına çağırıb deyir ki, qazmanı dərhal saxlasın, qəza baş verə bilər, borular boşuna fırlanır. Usta təəccübünü gizlətmir, onun nədən bildiyini soruşanda Ağa Murtuza inamlı deyir ki, "alətlərin səsindən". Onun "diaqnozu" boruları qaldıranda təsdiq olunur...

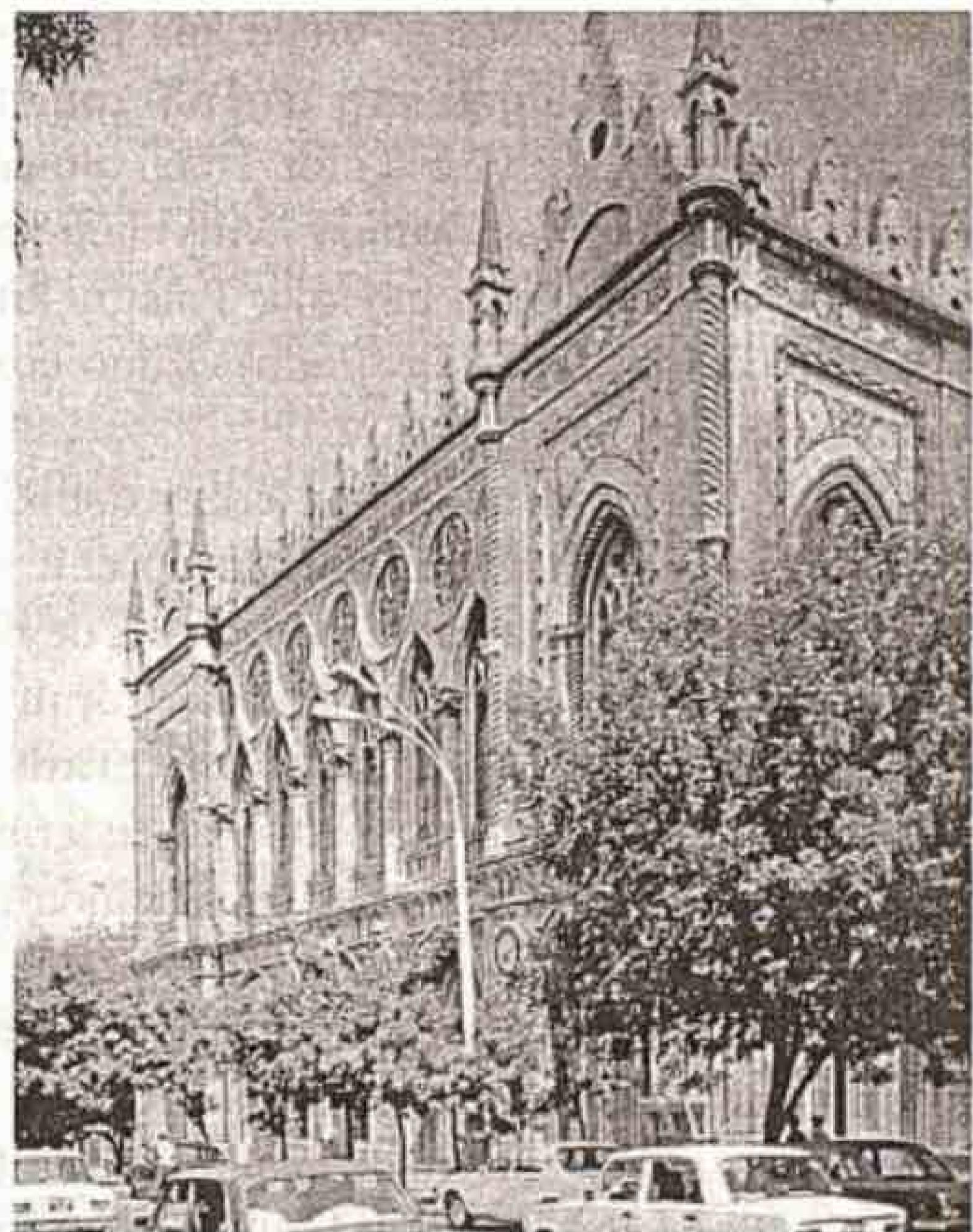
M. Muxtarov varlanır və 1890-ci ildə şəxsi qazma kontoru açır və onu genişləndirir. Dünyada ilk dəfə olaraq metal "ştanqalarla" zərbə qazma dəzgahını quraşdırır və patent alır. Az sonra istedadlı mühəndis və təşkilatçı Rusiyada özünün ilk neft qazma avadanlığı zavodunu işə salır. Müəssisənin buraxdığı dəzgah və neft avadanlığı Rusiyanın əyalətləri daxil olmaqla xarici ölkələrə də ixrac olunmağa başlayır. M. Muxtarov fəaliyyətini bununla da məhdudlaşdırır, əksinə onu genişləndirməklə bir sıra şirkət və firmalarla da

əməkdaşlıq edirdi. Belə ki, Şimali Qafqazda - Maykop və Qrozni neft mədənləri sahibkarları ilə müqavilə əsasında quyu qazır, digər zavod və mədənlərlə, konstruktur büroları ilə texniki və işgüzar əlaqələrini genişləndirirdi.

Onun doğulduğu kənddə danışırlar ki, bir dəfə Şimali Qafqazda dəmiryolu stansiyasında namaz qılan bir nurani general görüb onunla maraqlanır, tanış olur. General Tuqanovun dəvətini qəbul edib ona qonaq olur. Generalın ortancı qızı Liza xanım xoşuna gəlir, onunla evlənir.

Sonra Murtuza Muxtarov Vladiqafqazda iki minarəli, qoşa eyvanlı, memarlıq baxımından diqqəti çəkən bir məscid tikdirir. Həmin məscidin birini də kənd sakinlərinin xahişi ilə Əmircanda tikdirib dindarların ixtiyarına verir.

M. Muxtarov arvadı Liza xanımla Venesiya səyahətdə olarkən binaların memarlıq gözəlliyi onu heyran qoyur. Bakıya dönəndən sonra özünə memar İ. Ploşkonun layihəsi əsasında 1911-1912-ci illərdə (mühəndis Hacı Qasımov) gözəl bir saray tikdirir. Həmin saray memarlıq nümunəsi, incisi olaraq bu gün də öz təravətini itirməmiş - "Səadət" sarayıdır. (Keçmiş Persidskaya, sonra Poluxin, indiki M. Muxtarov küçəsi). M. Muxta-

"İsmailiyyə" binası

rovun xeyriyyə işləri də az olmamışdır. Respublikada və onun hüdudlarından çox-çox uzaqlarda tanınan opera müğənnisi Fatma Muxtarovanı hələ uşaq yaşılarında onu Rusiyada küçələrdə oxuyan görüb səsi ürəyinə yatır və onu qızlığa götürür (soyadını ona verir). Boyabaşa çatdırır, musiqi təhsili aldıqdan sonra Fatmanın böyük səhnəyə gəlməsinə xeyir-dua verir...

Bakıda boyabşa çatmış neft milyonçularından biri də Şəmsi Əsədullayev idi. O, Murtuza Muxtarovun kəndlisi olub - Əmircan kəndində doğulmuşdur. Əsədullayevlər nəsli də Muxtarovlar kimi ata-babadan rəncbər və arabaçı peşəsilə çörək pulu qazanırdılar. Əkinçiliklə də məşğul olar, buğda və arpa əkib-becərəmiş, sonra da arabaçılıq edərmişlər. Bakıya dəmiryolu çəkilənə qədər Əsədullayevlər də araba karvanı ilə Tiflisə, oradan da geri - Bakıya kirayə mal daşıyarmışlar. Şəmsi bir az pul toplayır və ona torpaq sahəsi alır. Bəxti gətirir, aldığı torpaq neftlə zəngin olur və o, az zaman kəsiyində varlanır, milyonçu olur. Hasil olunan nefti daşımaq üçün dəniz və çay donanması yaradır. Milyonçu həmkarları kimi o da forştatda ("İçəri şəhər"dən bayırda, Tolstoy küçəsi ilə, indiki Həzi Aslanov küçəsinin kəsişdiyi tində) özünə çoxmərtəbəli, əzəmətli bir imarət tikdirir.

Onun əsas gəlir mənbəyi Xəzər dənizi sahillərinə və Volqaboyu şəhərlərə ona məxsus gəmilərdə neft məhsulları daşıtdırıb satmaq hesabına idi. Şəmsi Əsədullayev, deyilənə görə, comərd adam olubmuş, neftxuda həmkarlarından fərqli olaraq, cəsarətlə Nobel qardaşları ilə rəqabət aparmağı bacarırdı. Rusiyada, Türkistanda, İranda, hətta Finlandiyada belə "qardaşların" dükan və kontorları ilə yanaşı, yaxud da üzbüüz açdığı dükanda nefti ucuz qiymətə satır, özünə çoxlu müştəri cəlb edirdi.

Ş. Əsədullayev Bakıda xeyli neft anbarları tikdirmişdi. Volqa çayında naviqasiya (gəmiçilikdə mövsüm mənasında) bağlananda Bakıda neftin qiyməti xeyli aşağı düşəndə fürsətdən istifadə edərək xırda mədən sahiblərindən nefti ucuz qiymətə alıb anbarlarına doldurardı. Yazda naviqasiya mövsümü açılında dərhal gəmilərini

neftlə yükleyib satmaq üçün Volqa boyuna daşıtdırardı.

Ş. Əsədullayev iki dəfə evlənmişdi. Birinci arvadı azərbaycanlıdan iki oğlu və qızları vardi. Bu ailəsi Bakıda yaşayırıdı. İkinci arvadı Saraya - çar ailəsinə yaxın bir senatorun qızı Mariya Pavlovna idi. Odur ki, Rusiyada bütün qapılar Şəmsi Əsədullayevin üzünə açıq idi. Hətta Peterburqda Qış Sarayı yaxınlığında - Neva çayı sahilində, özünə möhtəşəm bir yaşayış binası tikdirmişdi. Rus arvadı Mariya üçün içərisində çarhovuz və oranjereya olan təmtəraqlı mülk alıb ona hədiyyə etmişdi. Ş. Əsədullayev istirahətindən də geri qalmırıldı. hər il yay aylarında Mariya Pavlovna ilə Avropanın şəfali, gəzməli və görməli yerlərinə səyahətə gedərdilər..

Ş. Əsədullayev işlə bağlı qısı adətən Moskva və Peterburqda keçirər, Bahar (Novruz) bayramına Bakıya dönərdi. Mərdəkanda saldırdığı bağda qalmağı daha çox xoşlardı, qohum-əqrəba, dost-tanış onun başına toplaşar və Ş. Əsədullayev gününü məclislərdə, ziyafətlərdə keçirərdi. Bağı-bağatı milyonçu-həmyerlisi Murtuza Muxtarovun bağına yaxın olduğundan görüşər, dərdləşərdilər.

Şəmsi Əsədullayevi şəxsən tanıyanlar xatirələrində göstərirler ki, milyonçunun müsəlman arvadından olan oğlu Mirzə atasına qisqandığından anasılə sözləşir, Şəmsinin Peterburqdan ucuz qiymətə neft alıb anbarlara vurulması haqqında telegramı gizlətdiyindən, milyonçu Şəmsi gəmilərinin çoxunu, Ramanadakı mədəni, zavodu satmağa məcbur olur, müflisləşir. Əslində Bakıda qalan bir neçə mülk, yaşadığı bağ, bir də Suraxanıdakı Xırman yeri olur...

Milyonçu Ağa Musa qudası Şəmsi Əsədullayevin başına gələni eşidib ona kömək edir. (Ağa Musa Nağıyevin qızı Ümülbəni xanım Şəmsi Əsədullayevin gəlini - böyük oğlunun arvadı idi). Şəmsinin qalan var-dövlətinin satılmasına razi olmur. Suraxanıdakı Xırman yerində neft buruğu qazdırır. Çox keçmir ki, quyu fontan vurub bütün ətrafi bürüyür. Özü də təmiz Suraxanı nefti - benzinə bərabər! Nə az, nə çox gündə on tondan da artıq əla neft!

İrəlidə, Bakıda ilk konkanın işə salınmasından və onun Seyid Mirbabayev mülkünün karşısındaki meydançadan (indiki "Azneft")

hərəkətə gəlməsindən danışmışıq.

Bəs, bu Seyid Mirbabayev kimdir? Axtarışlardan məlum olur ki, o, az zaman kəsiyində milyonçu olanlardan biridir. Haqqında mövcud xatirələrdən o da aşkarlanır ki, onun gözəl musiqi duyumu, həssaslığı və məlahətli, cəzbedici səsi varmış. Zəngin adamlar çalışardılar ki, toylara onu çağırınsınlar, güclü pul və qiymətli hədiyyələr verərdilər. Seyid Mirbabayev eşidər ki, səsi Varşavada vala yazırlar. Bakı əhalisi, xüsusilə zənginlərin onun səsindən xoşu gəldiklərini bilən Seyid Varşavaya yollanır, səsini qramafon vallarına yazdırıb baha qiymətə satmağa başlayır.

Toyların birində bəyin əmisi Seyidə iki beşyüzlük (min manat qızilla), dayısı isə ona bir neft quyusu bağışlayır. Seyidə bağışlanan "Bala Şoranlıqdakı" quyu fontan vurur. Xanəndə Seyid, dönüb olur milyonçu Seyid Mirbabayev və türkə xas olmayan bir addım atır, səsi yazılmış bütün qramafon vallarını baha qiymətə alıb onları məhv edir. Guya xanəndə olmasının əsər-əlaməti olan həmin vallar onun milyonçu nüfuzuna xələl gətirir. Beləklə, S. Mirbabayev gözəl xanəndəlik sənətinə, məktəbinə xəyanət etdi, gələcək nəsilləri isə gözəl xanəndə səsindən məhrum etdi.

Seyid Mirbabayev Bakının möhtəşəm binalarından birini özü üçün almaq fikrinə düşür və məsləhətə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin yanına gəlir. Hacı bu işdə ona yardımçı olur. O, indiki "Azneft" binasını 250 min manat qızıl pula alır və köçüb orada yaşayır.

Bakının digər milyonçuları, Binəqədili Səlimov, "sandıq milyonçusu" Hacı Hacıağa qardaşları, Mantaşov, İsabəy Hacinski və neçə-neçə digər milyonçular, neftxudalar Abşeronun tükənməz sərvəti - "qara qızıl" hesabına varlanmış, xeyli var-dövlət toplamışlar. Onlardan əksəriyyətinin keçmişdə sahib olduqları dəbdəbəli imarətlər, saraylar, mülklər, təmtəraqlı bağları Bakını, Abşeron yarımadasını bəzəyir, memarlıq durumu onların görkəmini daha baxımlı, yaraşıqlı edir. Düz demiş atalar: "Hər şey insanlara qalır".

Qısa da olsa Bakının keçmişinə daha bir nəzər salaq.

19-cu yüzilliyin sonu 20-ci yüzilliyin əvvəllərində Abşeron torpaqlarında neftin kəşfi və onun çıxarılması öncə Bakı şəhərinin inkişafına, genişlənməsinə səbəb oldu, daha "İçəri şəhər" hədudlarına sığmındı, iri addımlarla və qətiyyətlə "bayır" çıxdı və bu "bayır" forşat adlandırıldı. Az zaman kəsiyində Sadovı (Sovet dövründə Çkalov, indiki Niyazi), Nikolayevsk (Kommunist, indiki İstiqlaliyyət), Olginskaya (Caparidze, indiki M.Ə.Rəsulzadə), Velikoknyaz (Zevin, indiki Ə. Əliyev), Torqovı (indiki Nizami), Telefonnı (28 Aprel, 28 May), Persidskaya (Poluxin, indiki Muxtarov) küçələri meydana gəldi və onların ətrafında gözəl, biri digərindən yaraşıqlı binalar, imarətlər tikilir, meydançalar salınırdı. Parapet (K. Marks, indiki Fəvvərələr meydanı), Haşimov (indiki Gənclər meydanı), Malakan bağı (9 Yanvar, indiki Xaqani) və s.

Bakıda milyonçuların sayı artdıqca, yeni-yeni zəngin ədamlar meydana gəldikcə onun küçə və meydanlarında təmtəraqlı restoranlar, kafelər, əyləncə evləri tikilməyə, bağlar salınmağa başlandı.

Bakılıların, öncə varlı adamların mədəni-mənəvi boşluğununu tamamlamaq zərurəti gündəmə gətirildi. Bunu həyat özü diktə edirdi. Bu mənəvi tələbatı neftxudalar, sahibkarlar və zəngin adamlar içərisində birinci H.Z. Tağıyev duymuş və ilk dəfə olaraq Bakıda 1883-cü ildə Sahil (Neftçilər) küçəsində teatr binası tikildi. Sovet dövründə o Ş. Qurbanov adına Müsiqili Komediya Teatri adlandırıldı. (Son illərdə rəhmətlik Əliş Ləmbəranskinin bilavasitə başçılığı altında teatrda əsaslı təmir işləri aparıldı və o qapılarını yenidən tamaşaçıların üzünə açdı. Yeri gəlmışkən, Ə. Ləmbəranski Bakı şəhər Sovetinin sədri vəzifəsində işləyərkən paytaxtın ümumi memarlıq görkəmini yeni-yeni dəyərli binalarla zənginləşməsinə böyük əmək səru etmişdir. Yaşıl kinoteatr, H. Əliyev adına Respublika sarayı... Dənizkənarı parkın yenidən qurulması və s. və i. onun adı ilə bağlıdır).

Qeyd etməliyəm ki, ilk vaxtlar qadınları teatra buraxmırıldı. Sonralar tamaşa zalında cuneyi-pərdələrlə örtülən lojalar tikiləndən sonra qadınlar da teatra ayaq açıdılar.

1908-ci il yanvarın 25-i milli operamızın başlangıç nöqtəsi sayılır - Üzeyir Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun" operası səhnəyə qoyuldu və böyük təntənə, uğurla başa çatdı. Bu, yalnız Azərbaycanda yox, bütün Şərqi aləmində əlamətdar, önəmli hadisə kimi mədəniyət tarixinə qızıl hərf-lərlə yazıldı.

Operanın rejissoru Hüseyn Ərəblinski, Məcnun rolunu tənmiş sənətkar-xanəndə Hüseynqulu Sarabski ifa edirdi...

Bakıda Torqovi küçəsində göz və könül oxşayan gözəl opera və balet teatrının tikilməsi maraqlı bir hadisə ilə bağlıdır.

... 1910-cu ildə artıq milyonçular şəhəri kimi tanınan Bakıya gözəgəlimli bir əcnəbi müğənnisi təşrif buyurur. O, məlahətli səsi ilə çoxlarını feyzləndirir və sehrləndirir. Pərəstişkarları arasında milyonçu Mayıllov isə "başını itirir", müğənni qadına bahalı hədiyyələr bağışlayır. Vidalaşma mərasimində Mayıllov ondan sual edir ki, mərhəmətli xanım bir daha Bakıya nə vaxt dönəcəkdir. Cavabında qətiyyətlə "heç vaxt" sözlərini eşidəndə Mayıllov pərişan olur. Özünü ələ alıb səbəbi ilə maraqlanır. Müğənni qadın bildirir ki, bu cür zəngin Bakıda öz istedadını layiqincə realizə - ifadə edə bilmir, çünki münasib bina-teatr yoxdur. O, isə sirk, kazinoda oxumağa adət etməmişdir.

Mayıllov ondan əl çəkmir, müğənninin istədiyi teatr binasının tikilməsini öhdəsinə götürür və müğənni xanımın teatrın açılışına gələcəyi haqqında onun vədini alır.

Üzeyir Hacıbəyova abidə

Müəllif xatirələrində yazılır ki, opera teatri (memar Bayev) vaxtından da tez - 8 aya başa gəlir. Müğənni xanım da verdiyi sözə əməl edir. O, Bakıya dönür və yeni teatr binasında böyük müvəffəqiyyətlə çıxış edir. Müğənninin başına pul yağış kimi yağır. Mayıllov isə beşyüz manatlıq, yüz manatlıq, əlli manatlıq və iyirmi beş manatlıq əskinazlardan düzəldilmiş böyük bir çələng göndərir...

Sovet dövründə baş vermiş yanğından zərər çəkən M.F. Axundov adına Opera və Balet teatrının binası inşaatçılarımızın bacarıqlı əlləri ilə yenidən əvvəlki gözəl görkəmində bərpa olundu (memarlar: A. Seyidov, R. Mehdiyev və P. Mirovaya).

Bakının İstiqlaliyyət küçəsində Sabir adına bağın qonşuluğunda "İçəri şəhərə" söykənən Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin binası buradan keçən adamları, qonaqları və turistləri memarlıq gözəlliyi ilə heyran qoyur,

Bu möhtəşəm bina vaxtilə Bakı milyonçusu Ağa Musa Nağıyevə məxsus idi. Azərbaycanda sovet durumuna qədər bu bina "İsmailiyyə" adlanır və burada öz xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə geniş xalq kütləsinin rəğbətini qazanmış "Cəmiyyəti-xeyriyyə" yerləşirdi ki, ona H.Z. Tağıyevin gözəl-göyçək arvadı Sona xanım başçılıq edirdi.

Bəs binaya nə üçün "İsmailiyyə" deyilir, İsmayııl kim olmuşdur?

Sovet dövründə xalqımızın həqiqi tarixi, keçmiş gerçeklikləri, onun dəyərli adamları barədə məlumatların nəşrlərdə, mətbuatda dərc olunmasına yasaq qoyulur, neçə-neçə nəsillərimizə ancaq sovet ideologiyasına xidmət edən nə varsa o təbliğ olunur, geniş yayılırdı. Odur ki, biz faktiki əsl tarixi keçmişimizdən, tarixi həqiqətlərdən məhrum olmuşuq. Qan yaddaşımızda yaradılmış böyük mənəvi boşluğa bir növ, töhfə olaraq, mən də xalqımızın keçmişilə bilavasitə bağlı olan bəzi sahələri qabartmağı qarşıma məqsəd qoymuşam...

Beləliklə, qayidaq sözügedən binaya. Nə üçün ona "İsmailiyyə" adı verilmişdir?

Məlumdur ki, milyonçu Ağa Musa Nağıyevin Ağa İsmayııl adlı xeyirxah bir oğlu var idi. (Allah ona rəhmət eləsin!) O, vərəm xəstəliyindən əzab çəkirdi. Milyonçu ailə üzvlərinə xidmət edən həkim İsmayılı müayinədən keçirib Ağa Musaya deyir ki, gəncin vəziyyəti böhranlıdır. 50 min manat qızıl pulla İsmayılı xaricə (İsveçrəyə) aparıb onu bu mərəzdən xilas etmək mümkündür. Əks təqdirdə o oğlunu itirə bilər. Milyonçu deyilən məbləğə qiymır - razılaşdırır. Onun ancaq beşdə birini təklif edir. Məsələ baş tutmur və nəhaytdə Ağa Musa yeganə oğlunu itirir. Hərçənd milyonçunun xahişi ilə həkim Məhəmməd Rza Vəkilovla oğlunu İsveçrəyə gec də olsa göndərir, xəstənin halı bir az yaxşılaşır, amma çox yaşamır.

Novruz bayramı ərəfəsində milyoncular ziyafətə toplaşar, söhbətləşər, dərdləşərmişlər. Belə bir məclisdə Ağa Musaya yaxın vəlilar onun oğlunun cavanlığında, vaxtsız ölməsindən təəssüflə danışırlar. Milyonçu bu söhbətdən təsirlənir, kövrəlir. Bunu görən bir nəfər ona müraciət edir ki, oğlunun xatirəsini əbədiləşdirmək istəyirse qız məktəbindən aşağıda (keçmiş Nikolayevsk küçəsi) "Qapan dibi" adlı boş yerdə "Cəmiyyəti-xeyriyyə" üçün Ağa İsmayılin adına bir bina tikdirsin. Məclisdə iştirak edən qazı da dərhal xeyir-dua verir.

Ertəsi günü xəsis Ağa Musa peşmanlığını bildirir, fikrindən daşınmaq istəyir. Xeyriyyə cəmiyyəti üçün binanın tikintisini tövsiyə edən dostu onu qınayır və "Kaspi" qəzetində elan verir ki, A.M.Nağıyevin gələcəkdə bankda pulu olmasa binanın artıq xərcini öhdəsinə götürür. "Qapan dibi" adlanan sahədə bir neçə qübbəsi və qoşa eyvanlı altı minarəsi olacaq məscid tikilməli idi. "Qızılı" kilsəsinin ruhani xadimləri bunu eşidib maneçiliyə əl atdılar ki, orada - kilsəyə qonşuluqda məscid tikilməsin. Odur ki, bu sahəni şəhər duması müvəqqəti xırda alverçilərə icarəyə vermişdi. Uzun mübahisələrdə həkim Məhəmməd Rza Vəkilovun alovlu, məntiqli çıxışından sonra xeyriyyə cəmiyyəti üçün binanın tikilməsi dumada qərrara alınır və ona yer ayrılır.

Tanınmış memar, mülki mühəndis İ.Ploşkonun lahiyəsi bəyənilir.

Bakı şəhər qazısı Mirməhəmməd Kərimin Qurandan ayələr oxumasından və onun xeyir-dua verməsindən bir gün sonra dəvə karvanları, at arabaları sübh tezdən "Qızıl qaya" daş karxanasından daş daşımağa başladılar. Binanın 1-ci mərtəbəsi hazır olanda ayrılmış pul məbləği qurtarır. Ağa Musaya müraciət edəndə rədd cavabı verir. Bir müddət keçir, Milyonçunun dostları onun baş işlər müdürü F.Rüstəmbəyova başa salırlar ki, məqam yarat, xərcin qalan hissəsini də Ağa Musanın boynuna qoy. Beləliklə, yarımcıq qalmış binaya pul buraxılır və tikinti başa gəlir. Bənnalardan usta Hənifə, usta Hacı Abbas, usta Hacı Xeyrulla, Kərbəlayı Mirzə Soltan və Səlman Atanın mahir barmaqları sayəsində "Qızıl qaya"nın sərt daş parçaları gülə-çiçəyə, butaya, gözoxşayan bəzək və nəqşlərə çevrilir, binanı bəzəyir, onu incəsənət əsərinə oxşadır. Bina 1913-cü ilde istifadəyə verildi.

Bakının "yaşıl don"u haqqında söhbətimizə yenidən qayıdaraq onu da əlavə etmək istərdim ki, Azərbaycanda Demokratik Cümhuriyyət qurulan günə qədər paytaxtda bir neçə yerdə bağ və bağça mövcud idi (keçmiş "Rote fane", yaxud "Villa Petrollea"; indiki Nizami adına park, keçmiş Mixaylovsk-qubernator- İnqilab, sonra Pionerlər və nəhayət, indi Əliağa Vahid bağı, burada onun orijinal büst-abidəsi, Vahid poeziya sarayı, fəvvərəli çərhovuz vardır, "Azərnəşr"in yanındakı keçmiş kiçik Sisianov, indiki Nizami bağı, ondan az aşağıda keçmiş, "quru bağ" - Parapet - K.Marks, indiki Fəvvərələr bağı, keçmiş Malakan bağı - 9 yanvar, indiki Xaqani bağı, Sahil bulvarı, indiki Dənizkənarı milli park, vəssalam!).

Kapitalist ölkələrinə xas olan qütbəşmə Bakının timsalında da özünü bürüzə verirdi. Bir tərəfdə var-dövlət, sərvət, digər, əks tərəfdə - yoxsulluq, səfalət, chtiyac.

Fəhlələrin, xüsusilə də neft mədənlərində çalışan fəhlələrin yaşış yeri kazarma tipli binalarda, əksər hallarda neft mədənləri ərazisində yerləşirdi.

Böyük rus yazıçısı Maksim Qorki 1897-ci ildə Bakıda olarkən gördüklerini belə təsvir edir:

"Bu, bir ovucluq yaşıllığı olmayan şəhərdir, uzaqdən dağıdılmış xarabaliqları xatırladır. Bakının neft mədənləri isə cəhənnəmi dahiyanə tərənnüm edən əsəri xatırladır. Xaos içindəki buruqların arasında torpağa sixilmiş paslı və boz daş parçalarından tələm-tələsik tikilmiş fəhlə kazarmaları..."

30 ildən sonra Bakıya yenidən gəlmış M.Qorki Bakının tərəqqisini, görkəminin necə dəyişdiyini görüb onu dünyanın ən gözəl şəhərlərindən biri - Neapol şəhərili müqayisə etmişdir.

Bu gün Bakının hər bir sakini öz doğma şəhərini onun mərkəzi meydani - Azadlıq meydansız təsəvvür etmir. Ona görə yox ki, burada sovet dövründə zəhmətkeşlərin may nümayishi, təntənəli hərbi paradları keçirilirdi...

1988-ci ilin noyabr ayında (17-dən 5-i dekabradək) Qərbi Azərbaycan torpaqlarından (indi Ermənistən adlanan respublika) qışın sərt soyuğunda erməni şovinistləri "etnik təmizləmə" siyasetini həyata keçirərək 250 minə yaxın soydaşımızı doğma, ata-baba yurdlarından qovub çıxardanda, Yuxarı (dağlıq) Qarabağda eyni vaxtda güclü havadarlarına (SSRİ-nin mərkəzi hökumət orqanlarında oturmuş ermənilərə və ermənipərəst rəhbər işçilərə və kimlərə, kimlərə) arxayıñ olub nankor erməni separatçıları Xankəndində qiyam qaldıranda, Şuşanın Topxana meşəsinə balta vuranda on, yüz minlərlə azər türkləri Azadlıq meydanına toplaşıb öz qüdrətli etiraz səslərini ucaldılar. 18 gün davam edən izdihamlı mitinqlərə son günlərdə 700-800 min adam gəlirdi - bu xalq iradəsi, həmrəyliyi və əzminin ifadəsi idi.

SSRİ-nin ali partiya və sovet orqanlarına rəhbərlik edən "bolşeviklərin sadıq davamçıları" azər türkünün kəskin etiraz səsini eşitmır (yaxud eşitməməzliyə vurur), əksinə, onlara hansı yolla, necə zoraklıq göstərmək, qorxutmaq, xof yaratmaq mövqeyində durmuşdular. Azərbaycanın sabiq rəhbərliyi isə tərəddüd içində bulunur, çox hallarda adicə mütilik göstərir, Moskvadan növbəti "direktiv göstərişlər" gözləyirdilər...

Keçmiş SSRİ-ni, o cümlədən Azərbaycan Respublikasını uçu-

ruma sürükləyən Sov.İKP-nin baş katibi Mixail Qorbaçovun rəsmi sərəncamı əsasında təpədən dırnağadək silahlanmış Sovet Ordu-sunun hərbi hissələri 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Bakıya yeridildi, dinc əhali gülləbarana tutuldu...

Vətənimizin istiqlaliyyəti, onun bütövlüyü uğrunda canından keçmiş, şəhidlik zirvəsinə ucalmış, yüzlərlə soydaşlarımız buradan - Azadlıq meydanından gənclərimizin ciyində Şəhidlər Xiyabani-na, əbədiyyata yola salınmışdır.

Onların bizim indiki və gələcək nəsillərə qoyub getdikləri mü-qəddəs irs - Vətənə sədaqət, ona dərin məhəbbət və bağlılıq, yüksək vətənpərvərlikdir! Bu vətənpərvlik bizi hər vaxt ölkəmizin bütövlüyü uğrunda mübarizəyə səsləyəcək, ruhlandıracaqdır.

Azadlıq meydanı (keçmiş V.I.Lenin adına) 17 ha ərazidə yerləşir. Onun mərkəzində Hökumət evi ucalır (memar Rudnev). Mərkəzi meydanın ümumi ansamblına (memarlar M.Useynov və S.Dadaşov) uyğun yaraşıqlı fontanlar qurğusu qoyulmuşdur. Sonralar akademik, memar M.Useynovun layihəsi üzrə Hökumət evinin qərb və şərqində 1600 yerlik iki 17 mərtəbəli müasir "Azərbaycan" və "Abşeron" mehmanxanaları inşa olundu.

Yaxınlıqda yerləşən Bakı limanının qonşuluğunda yeni tipli dəmir və betondan tikilmiş dəniz vağzalı istifadəyə verilmişdir (memarlar; S.Axundov və V.Şulgin).

Dəniz vağzalına yaxın körpüyə "Bakı-Krasnovodsk" istiqamətində işləyən bərə gəmiləri yan alır. Nəhəng bərə gəmiləri sərnişin, yük daşımaqla yanaşı, Azərbaycanı Orta Asiya ilə dəmiryolu vəsi-təsilə də bağlayır. Hər səfərdə göyərtəsinə 30-32 yüklə dolu dəmir-yolu vaqonu götürür.

Bakının görümlü-baxımlı yerlərindən biri də H.Əliyev adına Respublika Sarayı (memar V.Şulgin və başqaları), onun qarşısında fəvvərələr və ümumxalq lider H.Əliyevin heykəlidir (ansamblın memarı M.Şuqayev, heykəltəraş moskvalı - Şerbakov).

Gələcəkdə paytaxtın perspektiv inkişaf planına uyğun dəmiryolu vağzalından Füzuli küçəsi boyu (Milli bank, H.Əliyev adına sa-

ray və heykəl, Füzuli meydanı, H.Cavid bağı daxil olmaqla) H.Cavid prospektinə (keçmiş N.Nərimanov) qədər uzanacaq ərazidə vahid ümumşəhər parkı-memarlıq kompleksin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

Respublika sarayında ümumölkə və beynəlxalq əhəmiyyətli böyük forumlar, tədbirlər, toplantılar, qurultaylar və geniş programlı konsertlər keçirilir.

Bakının mərkəzi hissəsində sovet dövründə salınmış 26 Bakı komissarı meydanında yeganə nişanə 4 dayaq üstündə qərar tutmuş 24 metrlik üzükvari, ağ mərmərlə örtülmüş dairə, onun ortasında fəhlə sinfinin təmsilçisi sal mərmərdən hazırlanmış fəhlə fiquru yadigar qalmışdır. Bağ isə indi Sahil bağı adlanır.

Sovet dövrünə aid olsa da tanınmış və görkəmli Azərbaycan xalq yazarlarına, şairlərinə, klassiklərinə, alim və elm, mədəniyyət, dövlət xadimlərinə ucaldılmış abidələr mənəvi xəzinəmizi zənginləşdirməklə yanaşı, şəhərə də xüsusi bir gözəllik, yaraşıq, görkəm gətirir.

Bakının dağlıq hissəsində, cənub meydanında Azərbaycan xalqının dəyərli oğlu, həkim, yazıçı və görkəmli dövlət xadimi Nəriman Nərimanovun əzəmətli heykəli uzaqdan diqqət çəkir (memarlar; Y.İ.Kadımov, T.A.Abdullayev, heykəltəraş C.Qaryağdı). Abidə 1972-ci ildə qoyulmuşdur. Onun hündürlüyü postamentlə birlikdə 24 metrdir.

Paytaxtın digər mərkəzi meydanlarından birində, "qoşa qala qapıları" tuşunda Azərbaycan poeziyasının korifeyi, parlaq yaradıcılığının həmişəyaşar bəhrəsi - "Xəmsə" (beş poem) dünya ədəbi xəzinəsinə daxil edilmiş Nizami Gəncəviyə (əsl adı İyasdır), onun 800 illik yubileyi şərəfinə abidə ucaldılmış, açılışı təxirə salınaraq Böyük Vətən müharibəsindən sonra - 1948-ci ildə olmuşdur (memarlar: S.Dadaşov və M.Useynov, heykəltəraş F.Abdurrahmanov). Nizaminin tuncdan tökülmüş 6 metrlik heykəli hündür, güzgü kimi cilalanmış qırmızı labrador üzərində qoyulmuşdur.

Dahi Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövr ədəbiyyatda onun zən-

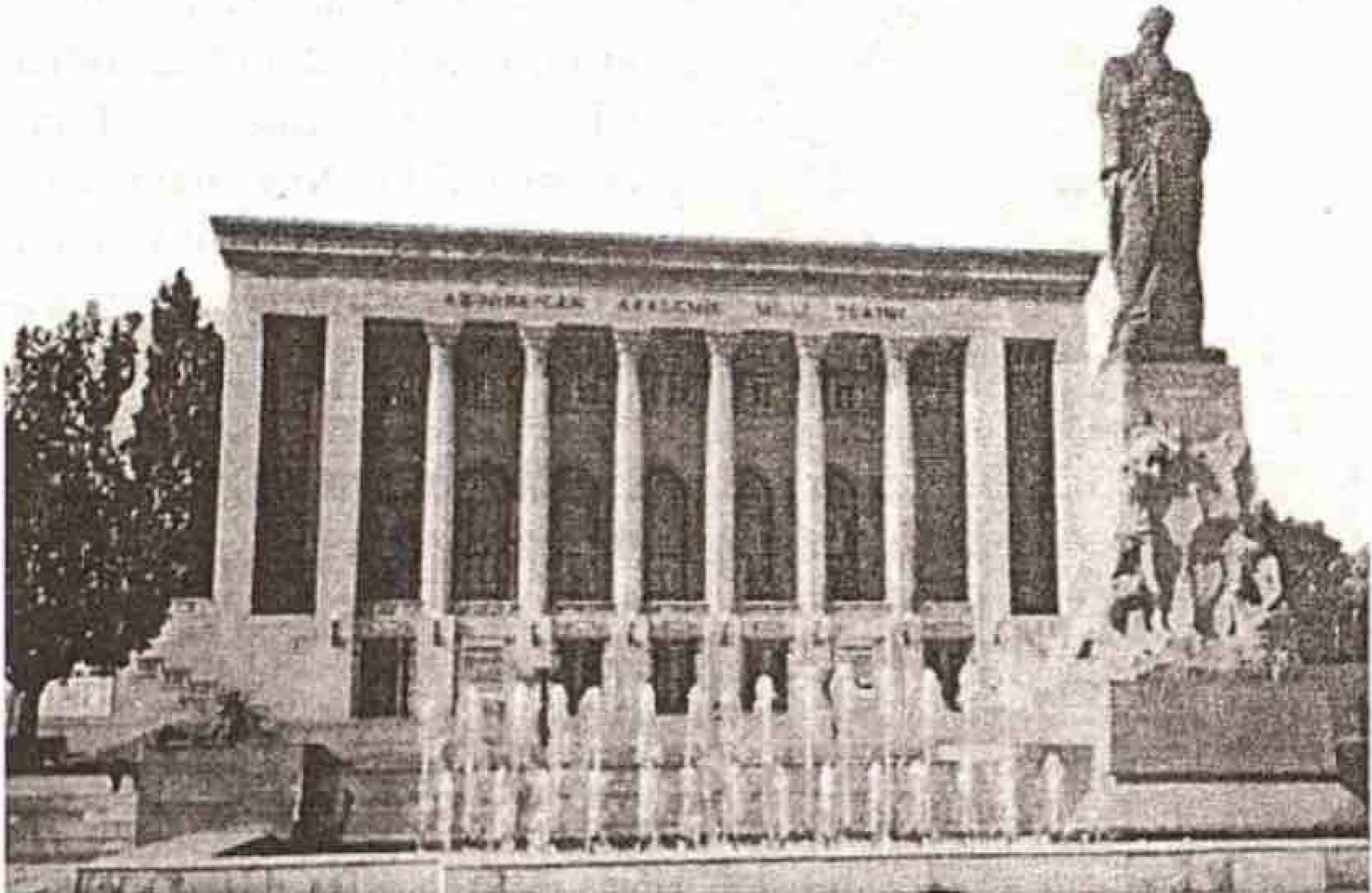
Nizami Gəncəvinin heykəli

sütunlu qalereyalarında Azərbaycan ədəbiyyatının klassikləri; lirik şair Məhəmməd Füzuli (16-ci yüzillik, heykəltəraş F.Abdurrahmanov), Molla Pənah Vaqif (18-ci yüzillik, heykəltəraş C.Qaryağdı); görkəmli dramaturq və mütəfəkkir M.F.Axundov (19-cu yüzillik, heykəltəraş P.Sabsay), lirik şairə Xurşud Banu Natəvanın (19-cu yüzillik, heykəltəraş E.Tripolskaya), satirik "Molla Nəsrəddin" jurnalının naşiri, yaziçi Cəlil Məmmədquluzadə (20-ci yüzillik, heykəltəraş B.Zaxarov), yaziçi-dramaturq C.Cabbarlı (20-ci yüzillik, heynəltəraş Klyatskin).

3 ha ərazini əhatə edən Nizami meydanı ansamblı onun davamı fəvvarələr meydançası ilə tamamlanır. Onun yan-yörəsində bəzək ağacları əkilmişdir ki, buradakı hündür yaşıl palma ağacları ekzotik görkəm verir. Lakin meydançanın üstün cəhəti onun şiriltili fəvv-

gin və təkrarolunmaz yaradıcılığı şərəfinə "qızıl intibah" dövrü adlanır. Sözlər, ifadələr, düşüncə və fikirlər Nizaminin dilində, qələmində qüdrətli və müdrik mənaya, kəlama çevrilir, kəsərlik, ötkəmlik və önəmlik kəsb edir.

Nizami Gəncəvinin heykəli ilə üzbeüz, meydan ansamblını tamamlayan, pillə-pillə çarhvuzların bir növ davamı, burada hökm sürən intellektual ab-havalı, auralı onun adını daşıyan Ədəbiyyat muzeyi (keçmiş "Metropol" mehmanxanası, restoranı) yerləşir ki, onun ikinci mərtəbəsində əlvan xalçanı xatıldan keramikadan üz çəkilmiş divar öündə lodjiyalarda -

Füzuli meydani

rələridir və ondan da maraqlısı bu meydançanın ortasında - mərkəzində tuncdan quraşdırılmış böyük fəvvarədir ki, onun nəlbəkivari hissəsində Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" poemasından götürülmüş fraqmentlər - təsvirlər çox emosional və təsirli ifadə olunmuşdur. Bu təsvirlər qeyri-adi, 8 üzüm yarpağı üzərində yerləşdirilmiş - 1-ci yarpaq üzərində şah Bəhram gur, onun ətrafındakı yarpaqlarda isə 7 gözəl. Əsərin əsas ideyasını - müdriklik, xeyirxahlıq və mərhəmət təşkil edir (memar H.Əhmədov, heykəltəraşlar; Eldar və Telman Zeynalov).

Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrının qarşısındaçı Füzuli meydanında dərin fəlsəfi düşüncələrə dalmış xalqımızın dahi lirik şairi Məhəmməd Füzulinin memarlıq dəst-xəttilə seçilən heykəli 1963-cü ildə qoyulmuşdur. Tuncdan tökülmüş heykəlin hündürlüyü 5 metrdir, postamenti boz qranitdən düzəldilmişdir (memar Q.Əhmədov, heykəltəraşlar T.Məmmədov, Ö.Eldarov).

Paytaxtın müxtəlif yerlərində ucaldılmış digər heykəllər; inqilabçı M.Əzizbəyov, A.Sultanova, A.Çaparidze, O.Musabəyov, şair və yazarlar, mədəniyyət və incəsənət xadimləri: İ.Nəsimi, X.B.Natəvan, M.F.Axundov, M.Ə.Sabir, Ə.Vahid, Ə.Əzimzadə, Ü.Hacıbəyov, hərbi xadimlər; general-leytenant, iki dəfə Sovet İttifaqı qəhrəmanı H.Aslanov, Sovet İttifaqı qəhrəmanı M.Hüseynzadə, məşhur kəşfiyyatçı Rixard Zorge, istedadlı sərkərdə, dövlət xadimi, şair I Şah İsmayıllı Xətai və digərləri nəinki Bakıya xüsusi yaraşıq verir, onçə də onlara xalq məhəbbətinin parlaq ifadəsidir.

Azərbaycan xalqı Bakıda yaşamış və yaradıcılığı ilə mədəni-mənəvi irsimizi daha da rəngarəng etmiş və zənginləşdirmiş görkəmli yazarları, şairləri, bəstəkarları, mədəniyyət və incəsənət xadimləri ilə haqlı olaraq fəxr edir. Onların arasında: yazar Abdulla Şaiq (1881-1959), Sabit Rəhman (1910-1970), şair Məmməd Rahim (1907-1977), Rəsul Rza (1910-1981), Mehdi Hüseyn (1909-1965), Süleyman Rüstəm (1906-1989), Məmməd Araz (1933-2004) və başqaları, tanınmış fırça ustaları; heykəltəraş və memarlar; Səttar Bəhlulzadə (1909-1974), Fuad Abdurrahmanov (1915-1970), C.Qaryağdı (1881-1944), S.Dadaşov (1905-1946), M.Useynov (1905-1992), görkəmli alımlar; Abdulla Qarayev (1910-1968), Mirləli Qaşqay (1907-1977), Zahid Xəlilov (1911-1974), Musa Nağıyev (1908-1975), Məmməd Arif (1904-1975), Şamil Əzizbəyov (1906-1976), Xudu Məmmədov (1927-1988) və onlarla başqaları, istedadlı sənətçilər, bəstəkralar, müğənni və artistlər; Üzeyir Hacıbəyov (1885-1948), Müslüm Maqomayev (1885-1937), Qara Qarayev (1918-1983), Fikrət Əmirov (1912-1984), mayestro Niyazi Hacıbəyov-Tağızadə (1912-1984), Bülbül Məmmədov (1897-1961), Xan Şuşinski (1901-1979), Süleyman Əsgərov (1924-2000) və onlarla başqları vardır.

Azərbaycana öz zəngin yaradıcılığı ilə dünya şöhrəti gətirmiş rəssam Tahir Salahovun, Toğrul Nərimanbəyovun, heykəltəraş Fazıl Nəcəfovun, memarlardan AMEA-nın memarlıq və incəsənət insti-

tutunun professoru, Şərqi Ölkələri Beynəlxalq Memarlıq Akademiyasının Prezidenti Şamil Fətullayev, əməkdar memarlar; Hafiz Əmirxanovun, Elbəy Qasımzadənin, Yusif Qədimovun milli bədii yaradıcılığını xalqımız yüksək dəyərləndirir.

Hüseyn Cavid prospektində yerləşən Azərbaycan Respublikasının elmi mərkəzi - Milli Elmlər Akademiyasının binasında 40-a yaxın Elmi-Tədqiqat İnstitutları fəaliyyət göstərir (tarix, fəlsəfə, hüquq, memarlıq və incəsənət, ədəbiyyat və dil, coğrafiya, şərqşünaslıq, arxeologiya və etnoqrafiya, geologiya və fizika, təbii sərvətlər, kimya, kosmik tədqiqatlar və s.)

Milli Elmlər Akademiyasının on bir mərtəbəli, əzəmətli binası görkəmli memar M. Useynovun layihəsi əsasında ucaldılmışdır. İndi bu elmi mərkəzdə 160-dan çox akademik və müxbir üzvü, 500-ə yaxın elmlər doktoru, 2 mindən çox elmlər namizədi, 5 mindən çox elmi işçi çalışır.

Azərbaycan Respublikasının gələcək inkişafını təmin etmək məqsədilə Bakıda, Naxçıvanda, Gəncədə, Sumqayıtda və digər iri şəhərlərdə mövcud universitetlər, institutlar və neçə-neçə özəl ali məktəblər yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlayırlar. 80-dən yuxarı orta xüsusi və xüsusi texniki məktəblərlə yanaşı, yüzlərlə peşə, sənət məktəbi də fəaliyyət göstərir.

Onların arasında Bakı Dövlət Universiteti, Neft Akademiyası, M.A. Əliyev adına İncəsənət Universiteti, İqtisadiyyat Universiteti, Politexnik Universiteti, İnşaat və Memarlıq Universiteti, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası... və neçə-neçə özəl universitet və institutlar vardır.

Bakının teatr-tamaşa müəssisələri öz zəngin tarixi və diqqətəlayiq ənənələrilə ölkəmizin fəxridir: M.F. Axundov adına Akademik Opera və Balet Teatrı, Azərbaycan Akademik Milli Dram Teatrı, S. Vurğun adına Rus Dram Teatrı, M. Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası, Ş. Qurbanov adına Musiqili Komediya Teatrı, Gənc Tamaşaçılar Teatrı, A. Şaiq adına Kukla Teatrı, Gənclər, Pantomimo və Bələdiyyə teatrları, Yaşıl kinoteatr, ge-

nişformatlı Nizami və Şuşa kinoteatrları, 2400 yerlik Azərbaycan Dövlət Sirkı (memarlar; E.İsmayılov və F.Leontyeva).

Azərbaycan xalqının şanlı keçmişsi, onun milli-mənəvi dəyərləri, maddi mədəniyyət nümunələri Bakının muzeylərində; Azərbaycan Tarix Muzeyi, R.Mustafayev adına İncəsənət Muzeyi, Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyi, H.B.Zərdabi adına Təbiət Tarixi Muzeyi, Azərbaycan musiqi Tarixi Muzeyi, Xalça və Teatr Muzeyləri, Maarif Muzeyi, Ü.Hacıbəyov, M.Məmmədov (Bülbüл), S.Vurğun və digərlərinin ev-muzeylərində qorunub saxlanır, təbliğ olunur.

Sadalanan bütün bu mədəniyyət müəssisələri xalqımızın zəngin intellektual potensialından, mənəvi dəyərlərindən xəbər verir.

Bakılıların, qonaqların, o cümlədən turistlərin xüsusilə yaz, yay ayları Bakıda ən çox xoşladıqları yer, paytaxtin yaşılığa bürünmüş mədəniyyət və istirahət parkları, fəvvarəli bağ və bağçalarıdır.

Şəhərdə mərkəzi istirahət parkı - Dənizkənarı milli park sayılır ki, onun dəniz sahil boyu uzunluğu 3 km-ə çatır. Parkın ərazisində evkalipt, balacaboy maqnoli, yelpəkşəkilli palma ağacları, yaraşıqlı Lənkəran akasiyası, yapon saforası, ispan droku, ehramabənzər giparis, tuya, aylant bəzək ağacları və lanitser, dikoma, liana bəzək sarmaşıqlarından başqa burada ötən yüzilliyin 60-cı illərində əkilmış meyvə ağacları (ərik, heyva, alça, gavalı və s.) istirahətə gələnlərə yalnız kölgə və sərinlik gətirmir, onlar insanlara təmiz hava və gözəllik də bəxş edir, sevinc gətirir.

Dənizkənarı milli parkın mərkəzi hissəsində yerləşən körpüdən Xəzər gəmiçiliyinin kiçik rahat sərnişin gəmiləri - "dəniz tramvayları" körfəzdə dəniz gəzintisi təşkil edir.

Parkın qərbində 10 hektarlıq sahədə, əsasən uşaqlar və yeniyetmələr üçün "Səbayıl" adlı nadir əyləncə müəsissəsi yaradılmışdır. Burada süni su kanallarının əmələ gətirdiyi "adaciqlarda" uşaq nağıllarından götürülmüş əfsanəvi qəhrəmanların maketləri "məskunlaşmışdır": "Əlibaba və 40 quldur", "Baron Münhauzen", "Piratlar adası", "Gülüş adası" və s. Adaciqların birində uşaq mədəniyyət

mərkəzi yerləşdirilmişdir ki, burada səhnəsi də olan yay kinoteatrında mövsüm müddətində kinofilmlər nümayiş etdirirlər, səhnəsinde isə konsert və digər programlı çıxışlar da təşkil olunur.

Uşaq "şəhərciyi"nin uzunluğu 150 metrdir. Mövcud 4 su kanalı biri digərini kəsərək süni adacıqlar yaratmışdır ki, bu xüsusiyyəti və əlamətlərinə görə bakişilar buranı "Bakı Venesiyası" adlandırırlar.

Dənizkənarı Milli parkda zərif tərtibatda - memarlıq üslubunda tikilmiş A.Şaiq adına Kukla Teatri (memar İ.Ploşko, 1912-ci il) uşaq və məktəblilərin sevimli yeridir.

"Bahar" adlı türklərlə müştərək yay kinoteatri - kafe-bar, üç dırək üzərində quraşdırılmış monolit karkashı yay uşaq estrada teatri, orijinal konstruksiyalı "Mirvari" kafe-pavilyonu, "Sahil" restoranı, müasir iki mərtəbəli "Qız qala"sı çayxana-dondurma, uşaqların əyləncəsi üçün neçə-neçə karusel növləri, fəvvarəli, kaskadlı hovuzlar, çarhovular istirahətə gələnlərin xidmətinə verilmişdir.

Milli parkda vaxtilə quraşdırılmış dəmir seksiyalı hündür parashut qülləsində işıqlı tablo düzəldilmişdir ki, burada havanın, dəniz suyunun temperaturu, küləyin isə sürətini ardıcılıqla göstərir.

Çoxlu yaşıllığı və abadlığı ilə tanınan Nizami adına, S.Xasiyev adına, Şəhriyar adına, R.Aboyev adına mədəniyyət və istirahət parkları və digər bağ və bağçalar, xüsusiylə yay mövsümündə bakişiları və onların qonaqlarını özünə cəlb edir.

Paytaxtda gənclərin bədən təbiyəsinə və idmana xüsusi fikir verilir. Bakı şəhərində 20-dən çox stadion, idman kompleksləri, çoxsaylı idman cəmiyyətləri, Bədən Təbiyəsi və İdman Akademiyası fəaliyyət göstərir.

Beynəlxalq hakim, sabiq məşhur futbolçu Tofiq Bəhramovun adını daşıyan stadion (40 min nəfərlik) respublikada ən güclü idman qurğusu sayılır (memar O.İsayev və Q.Sergeyev).

Tbilisi prospektində "Spartak" stadionundan az yuxarıda - hündürlükdə möhtəşəm yeni idman sarayı uzaqdan diqqəti cəlb edir (Əməkdar memar Y.Qədimov).

Bakinin digər müasir tikintilərindən Respublika Prezidentinin

iqamətgahı (memar T.Abdullayev), "Gülüstan" sarayı (memarlar; H.Əmirxanov və N.Hacibəyov), müasir tipli televiziya qülləsi, Milli Məclis və Bank və digərlərini qeyd etmək olar. 16 mərtəbəli prezi-dent sarayı Daşkəsən ağ mərmərindən inşa olunaraq üzü dənizə baxır və şəhərin dəyərli və yaraşıqlı binalarından biridir.

Son illər paytaxtın müxtəlif küçə və məhəllərində, xüsusilə də Yasamal platosunda, Azadlıq və İnşaatçılar, Hüseyn Cavid, S.Vurğun, Bülbül, Hüsü Hacıyev, C.Cabbarlı, Bəsti Bağırova və digər küçələrdə yeni yaşayış binaları - "göydələnlər" tikilir ki, memarlıq müxtəlifliyi əsasında meydana gələn bu evlər paytaxtın görkəmini kəskin dəyişir.

1967-ci ildə Bakıda yeni bir nəqliyyat növü - metropoliten işə salındı. İndi onun 19 stansiyası fəaliyyət göstərir və uzunluğu 48 km təşkil edir ki, o paytaxtın daha sıx yaşayış massivlərini birləşdirir. Metro stansiyalarının əksəriyyətinin zövqlə icra olunmuş bədii tərtibatı göz oxşayır.

Adətən vağzalları şəhərin qapıları adlandırırlar. Bakının belə kapıları; Binə aerolimanı, Bakı dəniz limanı (memarlar Y.Kadımov, V.Şulgin), avtobus vağzalı və şübhəsiz ki, dəmiryolu vağzalı, (Tiflis vağzalının memarı X.Vasilyev), onun müasir 17 mərtəbəli binası (memarları Məcidov, Ş.Zeynalova və A.Kozlov) şüşə və beton-dan tikilərək paytaxtın hər yerindən görünen 600 nəfərlik gözləmə zalı vardır. Yeni vağzal bu sahədə yerləşən Tbilisi dəmiryolu vağzalının köhnə binası, Sabunçu elektrik dəmiryolu vağzalının binası, eləcə də 28 May metrostansiyası kompleksini çox harmonik tamlayır.

Beləliklə, Bakı ilə tanışlığımız qurtarır və Sizi dəniz səyahəti-nə, möcüzələr adası - Neft Daşlarına dəvət edirik.

Neft daşları

*I*ndi isə, Neft Daşlarının strateji əhəmiyyəti və Azərbaycanın Ermənistanla müharibə vəziyyətində olması nəzərə alınaraq oranı seyr etməyin müvəqqəti dayandırılması ilə əlaqədar, xəyalən rahat teploxfordə əfsanəvi dəniz şəhərinə "səyahət"ə çıxaq.

Öncə qeyd edim ki, Neft Daşları Böyük Bakının tərkib hissəsi olmaqla paytaxtdan dənizlə 100 km aralıda yerləşir.

Dünyada bənzəri olmayan yeganə açıq dənizdə polad ada - Neft Daşları ölkəmizin hüdudlarından çox-çox uzaqlarda məşhurdur.

Teploxdumuz öncə Bakı körfəzinin farvateri ilə (xüsusi dəniz yolu - "kanalı") açıq dənizə doğru kurs götürür. Budur, yarım saatdan sonra Nargin (Böyük Zirə), Vulf (Daş Zirə) və sonra da Qum adaları soldan dəniz içindən boylanaraq arxada qalır. Qeyd etdiyimiz ki mi nə vaxtsa bu adalar materiklə bitişik idi.

Akademik E.Lents 1830-cu ildə Bakıda olarkən yaşlı bakılılardan eşitdiklərini qələmə almışdır. O yazır: "... Xeyli zaman öncə dəniz indikindən 20 verst ara-

İ idi və Nargin, Vulf, Pirallahı və Çilov (Jiloy- A.M.) adaları materikin bir hissəsini təşkil edirdi. Gözlənilmədən dəniz bir dəfə quruşa doğru çox irəlilədi..." Materikin bu əraziləri adalara çevrildi.

Azər türk alimi Sara xanım Aşurbəyli isə bu barədə fikrini belə ifadə edir: "Neçə yüzilliklər önce Bakı və Nargin adası arasında ki ərazinin su altında qalmışına sübut Nargin adasının sualtı daş örtüyündə Bakıya doğru ikitəkərli araba yolunun izləri qalmışdır". Aparılmış digər tədqiqat işləri bu araba yolunun Nargin adasından Şix kəndi istiqamətinə uzanmasını ehtimal edir. Nargin adasında tikintinin, quyuların və araba təkərlərinin əlavə izləri müəyyən edilmişdir. Beləliklə, Bakının dəniz sahili xeyli uzaq - materikdən ayrı düşmüş Nargin adasında idi...

Qabaqda dənizlə xeyli yolumuz var. Gəlin fürsətdən istifadə edib yolumuza körpü salaq - Xəzər dənizi haqqında söhbət aparaq.

Elmi mənbələrin məlumatlarına görə Xəzərin saya gəlməyən adları olmuşdur.

Mezozey erasında, Yura dövrünün ikinci yarısında (təqribən 150 milyon il önce) indiki Aralıq, Qara, Xəzər və Aral dənizlərinin ərazisini nəhəng Tetis dənizi tuturmuş. III dövrdə baş vermiş tektonik proseslər nəticəsində Aralıq, Qara, Xəzər, Aral dənizləri Tetis-dən ayrılmış, dövrün ortalarında, Vyana şəhərindən Aral dənizinə dək olan ərazidə türk mənşəli tayfanın adını daşıyan Sarmat dənizi əmələ gəlmışdır. Sonralar Sarmat dənizi Qara və Xəzər dənizlərini əhatə etmişdir.

Qafqaz dağları bu dənizdə ən böyük ada idi ki, onun səthi zəngin bitki örtüyü ilə örtülmüşdür. Sonrakı dövrlərdə yenə də tektonik hərəkətlərin (dağ əmələgəlmə prosesi) nəticəsində o, Xəzər və Qara dənizə parçalanmışdır. Bu təxminən 30 milyon il bundan önce baş vermişdir.

Xəzər dənizi Qara dənizdən də (geniş boğazla ona bağlı idi) təcrid olaraq dünya okeanlarından əlaqəsi kəsildi. Mənbələrdən məlum olur ki, Xəzər dənizi quruya yenidən hücum etmiş, cənubda indiki İranın ərazisini su basaraq, şimalda Volqa çayının orta axarı-

na - indiki Saratov şəhərinə kimi qalxmışdır.

1930-cu ilə qədər Xəzər (Kaspi) dənizi Qara və Baltika dənizlərindən (birlikdə götürüldükdə) də böyük idi. Sonra onun səviyyəsi kəskin düşməyə başladı və on beş il zaman kəsiyində onun səviyyəsi iki metr azaldı. Bu azalma həcm etibarilə Azov dənizinin həcmində bərabər idi.

Dəniz səviyyəsinin aşağı olmasına çoxsaylı maddi, əşyayı-dəlillər vardır. Belə ki, ulu babalarımız sayılan alban tayfaları tərəfindən eradan öncə 5-ci yüzillikdə inşa olunan "kaspi qapıları" - Dərbənd qalasının Xəzərin (Kaspinin) suları altında qalan daş divarlar göstərir ki, o dövrdə dənizin səviyyəsi indikindən 3,5 metr aşağı olmuşdur.

Xəzər (Kaspi) dənizinin qalxmasına, quruya hərəkəti barədə mənbələrdə xeyli məlumat vardır.

Türbəsi Bakıda İçərişəhərdə Şirvanşahlar sarayı ansamblında ucaldılmış azər türk mütəfəkkiri, astronom Seyid Yəhya Bakuvi 1400-cü ildə yazar ki, dənizin səviyyəsi qalxaraq Bakı qalasının divar və qülləsinin bir hissəsini su altında qoymuşdur.

Tədqiqatçıların fikrinə görə, Xəzər (Kaspi) dənizinin səviyyəsinin ən aşağı olan dövrü eradan öncə 1-ci yüziliyə, ən yüksək səviyyəsi isə 19-cu yüziliyin əvvəllərinə təsadüf edir (yəni onun səviyyəsi indikindən 5-6 metr hündür olmuşdur). Gətirdiyimiz nümunələrdən də görünür ki, Xəzər (Kaspi) dənizi təlatümlü və sirli, qeyri-sabit səviyyəli qapalı dənizdir.

Dənizin səviyyəsini sabitləşdirmək üçün sovet dövründə, hətta Qara-boğaz-qol körfəzi Xəzərdən (Kaspidən) təcrid olundu. Lakin bu da istənilən nəticəni vermədi. Belə olduqda Xəzər (Kaspi) dənizi problemlərilə məşğul olan alimlər daha dərin elmi axtarışlara, tədqiqat işlərinə çıxdılar və onların gəldiyi qənaət bundan ibarətdir ki, Xəzər (Kaspi) doğrudan da dünyada analoqu olmayan dənizdir, onun dibi - "sinəsi" vaxtaşırı enir və qalxır, alimlər bu "proses"ə zərafatla "nəfəsalma, nəfəs buraxma" deyirlər. Bununla da əlaqədar suyun səviyyəsi dəyişir, qeyri-sabitlik kəsb edir. Aparılmış hesabla-

malara görə dənizin aldığı çay sularının 78 faizini ancaq Volqa (İtil) çayı verir.

Xəzər (Kaspi) dənizi okean səviyyəsindən qeyd etdiyim kimi təxminini 28 metr aşağıda yerləşir. Meridian üzrə onun uzunluğu 1200 kilometr, paralel üzrə 554 kilometrdir, orta hesabla dərinliyi 160 metr, maksimum isə 1020 metr, dəniz Azərbaycan sahillərini 850 kilometr uzunluğunda əhatə edir ki, bu da Respublikanın təbiətinə və təsərrüfat həyatına öz təsirini göstərir.

Xəzər (Kaspi) neft və qaz yataqları ilə zəngindir. Dəniz mədənləri Respublikada hasil olunan neftin 65, qazın isə 70 faizini təşkil edir.

Onun heyvanat aləmini 400 növ təmsil edir, 245 növ bitkisi vardır. İxtiofauna tərkibinə daxil olan 97 növdən 60-ı qiymətli balıqdır; nərə balığı, uzunburun, çəkibalığı (sazan), suf balığı, kütüm, çapaq balığı, durna balığı və s. və i. Xəzərdə (Kaspidə) balıq ehtiyatı 5 milyon ton təşkil edir.

Sən vaxtlar Xəzərdə (Kaspidə) su itinə (tülen) ov aparılır. Su itlərinin yatağı Abşeron yarımadasının şimal-şərqində Şah dilində yerləşir və onların sayı 500 mindən çoxdur. Bu sərvətin qorunub saxlanması, onun keşiyində duran insan qayğısı sayəsində əldə edilmişdir.

Xəzər (Kaspi) dənizi ölkəmizin vacib, mühüm nəqliyyat arteriyasıdır. Respublikanın paytaxtı eyni zamanda dəniz limanı olmaqla onun gəmiləri dünyanın 100-dən çox ölkəsinin limanlarına daxil olur.

Beləliklə, Xəzər (Kaspi) dənizi haqqında qısa da olsa müəyyən bilgiləri sizə danışdıq. Qaldı bu dənizin adı, onun mənşəyi haqqında məlumatlar, onları da aşağıda diqqətinizə təqdim edirəm.

Xəzər (Kaspi) hayatı boyu 70-dən çox ad daşımışdır; "Avesta", "Bakı dənizi", "Şərq dənizi" (Assuriyalılara görə), "Qərb dənizi"- "Sıqay dənizi" (çinlilərə görə), "Dərbənd dənizi" (ərəblərə görə), "Ağ dəniz" (tatar türklərinə görə), "Aydarxan deniz" (Türkmənlərə görə), "Qolzum" (farslara görə), "Göy dəniz" (ruslara görə), "Coş-

qun dəniz", "Ak-Deniz" (Türklərə görə), Xəzər türkləri isə bu dəniyi Xəzər deyil, Qurban adlandırır.

Dənizin bir sıra digər adları onun sahillərində mövcud ticarət mərkəzlərinin, vilayətlərin adı ilə əlaqədardır; "Şirvan", "Muğan", "Salyan", "Həştərxan", "Təbəristan", "Xorasan", "Mazandaran", "Tabasaran", "Gilan", "Qorqan".

Xəzər (Kaspi) dənizinin bəzi coğrafi adları onun sahillərində yaşayan xalqların, tayfaların adı ilə bağlıdır. "Xəzər", ("Kaspi"), "Türkmən", "Avar", "Fars", "Rus" və s.

Xəzər (Kaspi) dənizinin bu qədər ad daşımıASI qədim Roma tərixçisi Böyük Plininin də nəzərindən qaçmamış və o, bunun dənizin sahillərində məskunlaşmış müxtəlif dilli əhalinin adları ilə izah edir.

Digər qaynaqlardan o da məlumdur ki, son yüzilliklərdə Xəzər (Kaspi) dənizinin sahillərində kimmerlər (qamərlər - A.M.), skiflər (Saklar), sarmatlar, xəzərlər, sabirlər (savirlər), monqollar, türklər, ruslar və digər tayfa və xalqlar yaşamışlar ki, onlar da dənizə öz dil-lərinə məxsus adlar vermişlər. Dənizin daşıdığı indiki ad, onun şimal-qərb sahillərində məskunlaşaraq zamanın müəyyən kəsiyində böyük Xəzər imperiyası yaratmış türk mənşəli Xəzər tayfalar birliyinin adı ilə bağlıdır.

Professor Ə.N.Dəmirçizadə dənizin bu gün iki cür adlanması (Xəzər və Kaspi) məsələsinə toxunaraq göstərir ki, Xəzər və onuna paralel işlənən "Qaspi" ("Kaspi") adı əslində bir sözün iki müxtəlif dilə məxsus cəm şəkilçisi ilə formalılmış variantıdır. Etnonimin əsil şəkli "Qas" ("Xas"-dır), "pi" cəm şəkilçisi olduğu kimi "ər" də cəm şəkilçisidir. Deməli, "Xəzər", "Kaspi" eyni mənəni ifadə edən bir kökdən, lakin ayrı-ayrı dilə-mənsub olan etnonimdir. Sonra alim fikrinə yekun vuraraq yazır ki, bu adlar çox qədimdə dənizin şimal-qərb sahillərində vaxtilə Xəzərlərin "qas" və ya "xas" adlı tayfasının yaşamasına dəlalət edir.

Başqa bir professor, tanınmış türkşünas alim Firudin Ağasioğlu Cəlilovun "Xəzər" etnonimi haqqında apardığı elmi araşdırmaların

nəticəsi daha əhatəli və genişdir. Belə ki, o "Azər", "Xəzər" və "Kaspi" adlarının cinsi kökdən yaranması, rişələnməsi mövqeyində durur.

Eradan əvvəl 8-7-ci yüzilliklərə aid Asur mənbəyində Azar şəhərinin (qalasının) Kərkük ilə Urmi gölünün (Güney Azərbaycanda) arasında yerləşməsi göstərilir.

Məlumdur ki, türk mənşəli tayfa adlarının "ər" ("ar") ilə işlənməsi geniş yayılmışdır (Xəzər, suvar, avar, tatar, qamər, padar, qacar və s.).

"Xəzər, Kaspi" etnonimləri ("az", "xəz" və "kas-qas") kök olan "az" sözü və "ər" (pi) komponentlərindən yaranmışdır. Üçlük təşkil edən "az, xəz və kas-qas" adlar cinsi kökdən ibarətdir. Yəni "az" türk dilli tayfanın adilə bağlıdır. Yazılış formasının müxtəlifliyi isə dialekt fərqinin təzahürüdür.

Məşhur səyyah, Norveç alimi Tur Xeyerdal Qobustanı ziyarət etdikdən sonra "Norveç kralları (konualları)" soyunun vaxtilə Azərbaycandan getmiş "Azər" ("asər") boyu (tayfası) ilə bağlı olduğunu söyləmişdir...

Lakin, təəssüf hissilə, bu gün etiraf edək ki, o qədim "Az, xəz və kas-qas" bir soykökdən olan türk mənşəli tayfaların adları, yalnız tərixin yaddaşında, səhifələrində - etnonimlərdə, hidronimlərdə yaşayır. Necə ki, antik yunan coğrafiyaşunası Strabon demiş: "Tayfa yox olmuş, onun adını daşıyan dəniz (Xəzər - A.M.) isə qalmışdır".

Buna da min şükür ki, bu adların sayəsində Azərbaycanımızın qədim tarix qatlarına, bizim türksoylu keçmişimizin uzaq üfüqlərinə işıq salır, tarixi həqiqətlərin üzə çıxmasına yardımçıdır, özümüzə-soykökümüzə qayıtmaq ümidi-inamı yaradır.

Xəzər (Kaspi), sırlı-sədalı, qədim, ağsaçlı qocaman dəniz! Paşızda kükrəyib coşan, ilin digər fəsillərində də sakitlik nə olduğunu bilməyən, dəniz! Neçə-neçə rəngarəng rəvayətlər, sehirli əfsanələr yaratmışlar onun sahilində yaşıyan türk tayfları! Bu maraqlı əfsanələrdən birini də mən sizə danışmaq istəyindəyəm. Onu vaxtilə bakılı şair V.Qafarov qələmə almışdır.

... Altıncı gündür ki, hava sakitdir. Külək əsmir, balıqçıların yelkənli qayıqları dənizə çıxa bilmir. Tayfanın ac adamları: yaşlı kişilər və qadınlar dua oxumaq üçün başda agsaqqal bir-birlərinin dəlinca fikirli-fikirli məbədə gedirlər. Xəzər adlı gəncdən başqa hamı məbəddədir - inam, ümid evində...

Yoxsul balıqçıların taleyi onu bərk narahat edir. Xəzər sahil qayasında oturaraq fikrə dalır, götür-qoy edir, vəziyyətdən o da çıkış yolu axtarır...

Adamlar məbəddən çıxanda gənc Xəzəri tanımadılar. Onun gur qara saçları ağappaq ağarmışdı. Tayfanın agsaqqalı bildirir ki, məbədə getmədiyinə görə gəncə ulu Tanrıının qəzəbi keçmişdir. Əgər Xəzər məbədə gedib dua etməsə, tamamilə məhv ola bilər. Lakin Xəzər bu sözləri artıq eşitmır, qulaq asmir. O, özülə mübarizə aparır, çarşışırdı; olum, ya şərəfli ölüm!

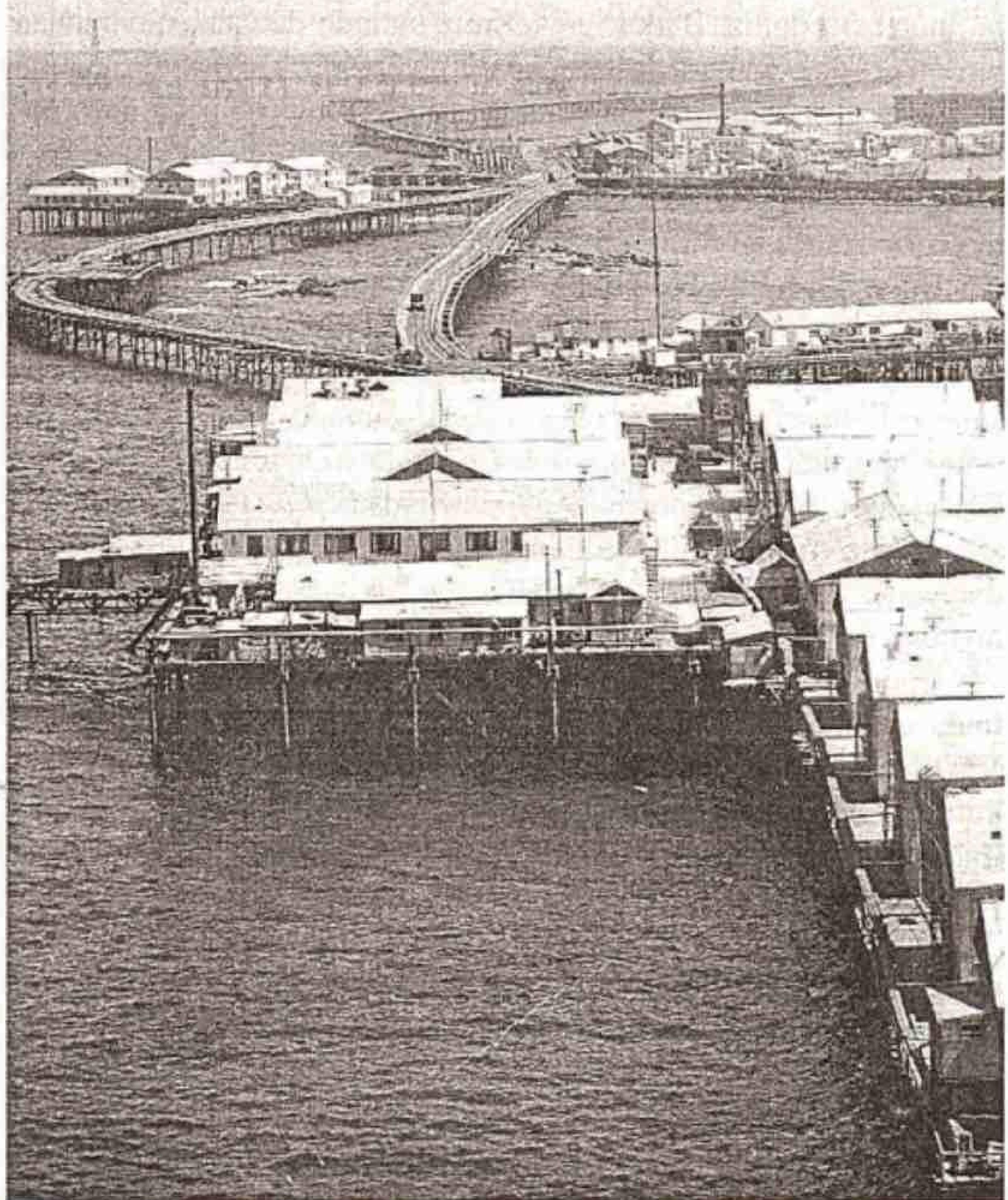
Saçları vaxtsız ağarmış Xəzər təbiətlə, göylə, dənizlə mübarizəyə qatılır və balıqçı soydaşlarını - qocaları, cavanları, uşaqlı anaları achiq təhlükəsindən qurtarmaq üçün özünü dənizin qoynuna atır. Dəniz insan "qurbanını" qəbul edir, coşur, təlatümə gəlir. Balıqçılar qayıqlarda açıq dənizə ova çıxırlar və tayfa achiqdan xilas olur, təhlükə sovuşur...

Balıqçılar həmin gənc şəhidin fədakarlığını əbədiləşdirmək məqsədilə dənizin adını "Xəzər" qoydular.

Biz indi həmin əfsanəvi dənizin qoynundayıq və Neft Daşlarına yaxınlaşırıq.

"Neft Daşları... insanları valeh edir və heyran qoyur" (Palino Minkarone, Braziliya dövlət xadimi).

Azərbaycanın paytaxtına gələn hər kəs mütləq Neft Daşlarına getməyə can atır. Bu səy, bu maraq heç də təəccüblü deyil, səbəbi aydındır. Əfsanəvi dəniz şəhərinin şöhrəti neçə-neçə onilliklər bundan öncə ölkənin hüdudlarını aşmış, geniş populyarlıq qazanmışdır. Bakının qonaqları və turistlər dəniz neftçilərinin yaratdıqları, dünyada bənzəri olmayan polad dayaqlar üzərində qərar tutmuş şəhəri öz gözlərilə görmək istəyində bulunurlar.

Əfsanəvi Neft Daşları

Lakin Neft Daşlarının bu gün görüntüsündən öncə, gəlin onun keçmişini yada salaq, xəyalən də olsa oraya səyahət edək.

... Burada, dörd tərəfimiz göz işlədikcə dəniz suları, mavi, təmiz, özü də onun nəhəng sinəsi, qalxır-enir, aram-aram "nəfəs" alır, bu möcüzəli dəniz. Budur, gözlərimiz önündə dalğalar qoynundan birdən peyda olan qara daşların konturu görəsənir. Deyirlər ki, həmin bu daşlar gecə qaranlığında, tufanlı-fırtınalı günlərdə neçə-neçə gəmini "şikəst" etmiş, neçəsini isə batırmışdır.

Qara daşlar! Bəlkə də bu "xətalarına" görə ona başqa cürə yox, məhz bədxahlıq gətirən rəmz olaraq "Qara daşlar" demişlər.

Bunu düşündükcə nə qədər təcrübəli dənizçi olsan da özündən asılı olmayaraq içində xof, vahimə dolur...

1949-cu il. "Ömrünü" başa vurmuş 7 nəhəng gəmi yedəyə qoşularaq buraya gətirildi və qara daşların yanında, dənizin dayaz yerində "oturduldu". Onların ardınca peşəkar inşaatçılar gəldilər. Az bir müddət ərzində batırılmış gəmilər arasında taxtadan ilk körpülər salındı və ilk evlər tikildi, ilk neft quyusunun qazılması üçün meydança da hazırlandı. Burada hər şey "ilkindən - birincidən" başlayırdı...

Budur, təcrübəli neftçi briqadı M.P.Kaveroçkinin başçılığı altında qazılan buruq 1949-cu il noyabr ayının 7-də fontan vurdu. Vaxtilə gəmiçilik üçün böyük təhlükə olan, ancaq suitlərinin yatağı kimi tanınan "qara daşlar" zəhmətkeş dəniz neftçilərinin əzminə, iradəsinə ram olub onların fədakar əməyi sayəsində həmin gündən adını dəyişib Neft Daşları adlandırıldı...

Dəniz neftçiləri başladıqları, Azərbaycan üçün taleyüklü əhəmiyyəti olan bu böyük işləri durmadan genişləndirir, salınmış dəmir estakadalarda yeni-yeni neft buruqları ucaldır, Xəzərin dərinliklərinə doğru inamla irəliləyirdilər. Lakin "şıltaqlı" dəniz öz zəngin sərvətlərindən insanlar qarşısında belə asanlıqla əl çəkmirdi. Bəzən əsib-coşur, "qəzəblənir", təlatümə gəlir, beş mərtəbə hündürlüyündə qurğunun kimi ağır dalğaları şahə qalxır və qarşısına çıxan nə varsa "ağuşuna" alıb dənizə atırdı. Neçə-neçə buruğun, estakada

hissələrinin, taxta körpülərin aqibəti belə olmuşdur. Lakin dənizin bu "həmlələri" dəniz neftçilərini əsla qorxutmur. Onlar başladıqları möhtəşəm işi inamla davam etdirirdilər. Amma firtinalı günlərin birində dəhşətli faciə baş verdi...

1957-ci ilin payız fəsli idi. Xəzərin coşub-daşan mövsümü! Bu sətirlərin müəllifi cavan yaşlarında "Xəzərneft" donanmasında sükançı işləyirdi. Heyətində olduğum "Fırtına" gəmisinə həyəcan dolu radioqram daxil oldu; Xəzərdə axşamdan başlayan güclü tufan açıq dənizdə - Neft Daşlarında M.P.Kaveroçninin qazma briqadasını estakada ilə birlikdə dənizə atmışdır. Axtarışa, köməyə qatılmamız, digər gəmilərlə bərabər bizim gəmidən də tələb olunurdu. Təəssüf ki, üç gün davam edən tufan şəraitində axtarışlar, digər tədbirlər nəticə vermədi...

Bununla belə, baş vermiş ağır insan itgisindən sonra da mətin dəniz neftçiləri geri çəkilmədilər, əksinə, sələflərinin şanlı-şərəfli işini daha əzmlə, inamla davam etdirildər... Və nəhayət, Neft Daşlarında yeni-yeni səmtlərdə polad estakadalar, yaşayış binaları salındı. Coxtonlu tutumu olan neft çənləri quraşdırıldı və bu gün o dünyada, yeganə, açıq dənizdə "şəhər-qalaya" çevrilmişdir.

Xəzərdə firtinalı günlərdə tanker gəmiləri neftlə dolu çənlər, meydançasına yan ala bilməyəndə artıq neft dənizə axıdlırdı.

Dəniz neftçilərinin düşünən beyni, zəkası buna laqeyd qala bilməzdi; dənizin suları altından materikə neft kəməri çəkilməsi təklifi hökumət tərəfindən yoxlanıldı, dəstəkləndi və aparılmış mürəkkəb hesablamalar (dəniz dibinin quruluşu, sualtı axınlar və s. mənələr nəzərə alınmaqla) özünü doğrultdu. Neft Daşlarından Bakıya sualtı neft kəmərinin çəkilməsi dənizdə hasil olunan neftin materikə - fasiləsiz olaraq neftayırma zavodlarına yönəldilməsi təmin olundu, digər tərəfdən itginin qarşısı alınmaqla ekologiya pozuntularına yol verilmədi.

Açıq dənizdə göz işlədikcə uzanan estakadalarda yaşayış binalarını, neft buruqlarını, tutumlu çənləri, digər tikintilərə baxdıqca ölkəmizdə soydaşlarımızın yaradıcı əllərilə ərsəyə çatdırılmış bu

möhtəşəmliyə, əzəmətə inana bilmirsən. İnana bilmirsən ki, insan zəkası, insan dühası, insan əməlləri belə xarüqələr yaratmağa qadirdir. Bunu, doğrudan da, dövrümüzün möcüzəsi, dünyanın 8-ci möcüzəsi adlandırmaq olar! Yüz kilometrdən çox açıq dənizə doğru uzanan, dolanbaclar yaranan estakadalarda eyni zamanda Bakı neft texnikumunun filialı, xeyli mədəni-məişət və iaşə, səhiyyə, ticarət müəssisələri fəaliyyət göstərir - dəniz neftçilərinin xidmətində durur. Burada, materikdən aparılmış torpaq hesabına, hətta mini bağçalar salınmış, gül kolları əkilmiş, al-əlvan çiçək növləri becərilir.

İndi Neft Daşlarının meydançalarının birində ilk abidə - fədakar dəniz neftçisi Mixail Kaveroçkinin büst-heykəli qoyulmuşdur. Ona ölümündən sonra Sosialist əməyi qəhrəmanı fəxri ad verilmişdir.

Dəniz şəhərinin yeganə torpaq sahəsində elektrik stansiyası tikilmiş, çörək, buz və limonad zavodları da burada yerləşdirilmişdir. "Polad ada"nın yeganə doqquz mərtəbəli yaşayış binası əməkcil qadınlar üçün ayrılmışdır. Bir sözlə, Böyük torpaqdan ayrılaraq açıq dənizə 10-15 gün işləməyə gəlmış adamlar üçün hər cürə normal mədəni-məişət şərait yaradılmışdır.

Bu gün Bakının Neft Daşları artıq Neft Akademiyası kimi bütün dünyada şöhrət qazanmışdır. Burada neçə-neçə adlı-sanlı dəniz neftçiləri yetişmişdir. Onların sırasında: Sosialist Əməyi qəhrəmanları; Qurban Abbasov, Akif Cəfərov, Bəxtiyar Məmmədov, Yusif Kərimov, İsrəfil Hüseynov, Xanoğlan Bayramov, Məmməd Qəmbərov və başqaları. İndi Bakıda onların adlarını daşıyan küçələr vardır.

Digər sosialist əməyi qəhrəmanı, Rusiyada Tümen neft yataqlarının kəşfi və istismarı soydaşımız məşhur geoloq Fərman Salmanovun adı ilə bağlıdır.

Xəzər dəniz neft mədənlərində yetginişmiş, mətinləşmiş, sonra əmək fəaliyyətini Siibirdə uğurla davam etdirmiş istedadlı biznesmen, benyləxalq aləmdə tanınan "LuK-oyl" neft şirkətinin prezidenti Vahid Ələkbərov özünün 1,4 milyard dollar kapitalı ilə Rusiya Federasiyasında 10-cu zəngin adamdır.

Neft Daşları! Onun haqqında neçə-neçə şeirlər, əsərlər yazılmış, mahnılar qoşulmuş, musiqi bəstələnmiş, kino filmləri çəkilmişdir. R.Y.Karmenin "Xəzər neftçiləri haqqında povest" və "Dəniyi fəth edənlər", "Bəxtiyar" filmlərini yada salmaq kifayətdir...

Xəzər dənizindən neft və qaz çıxarmaq uğrunda mübarizənin öz tarixi var. Belə ki, hələ 1820-ci ildə bakılı Salman Qasımbəy adlı şəxs Bibi-Heybətdə dəniz dibindən neft çıxarmaq üçün taxta və tirlərdən ibarət buruq quraşdırılmışdır. Lakin dənizdə qalxan ilk qasırganın dalğaları onu qoparıb dəniz sularına atdı...

Bir yüzillikdən də az zaman sonra Bakı neftxudalarının və öncə də onların görkəmli nümayəndəsi Ağa Musa Nağıyevin yaxından iştirakı ilə Naftalan adlı körfəzdə (sonra İliç buxtası, indiki Bibi Heybət) dəniz sularını qurudub, neft çıxarmaq haqqında layihə hazırlanır. Layihəyə görə körfəzi dənizdən təcrid etmək üçün öncə sədd çəkilməli, sonra körfəzin suları nasoslar vasitəsilə dənizə axıdılmalı, qurudulmuş sahə torpaqla doldurulmalı idi. Nəzərdə tutulmuş işlər 1917-ci ilə qədər davam etdirildi. Sonra şəhərdə hökm süren fəhlə ixtişaşları ilə əlaqədar bütün işlər dayandırıldı...

Bolşeviklər inqilabın dalğalarında hakimiyyətə gəldilər. Naftalan körfəzinin neft perspektivi gündəmə gətirildi və bu sahədə işlər yenidən bərpa olundu.

Körfəz dənizdən təcrid olundu, torpaqla örtüldü. Süni yaradılmış geniş quru ərazidə neft buruqlarının qazılması başlandı və 1923-cü ildə ilk buruq fontan verəndə Naftalan körfəzi İliç buxtası adlandırıldı...

Aradan bir neçə onilliklər keçəndən sonra neftçilər açıq dənizdə kəşfiyyat işlərinə başladılar və artıq bizə məlum olduğu kimi, Neft daşları (Qara daşlar) öz sərrini - sərvətini onlara açmalı oldu. Zaman keçdikcə dəniz neftçilərinin işlətdiyi neft avadanlığı, texnika da təkmilləşdirilir, yeni-yeni avadanlıqlar köməyə gəlirdi.

Əgər ilk vaxtlar dənizdən neft 400 metr dərinlikdən hasıl olunmadısa, sonra "Abşeron" tipli avadanlığın vasitəsilə bu rəqəm 1700 metrə çatdırıldı. "Xəzər" adlı üzən buruq işə düşəndən sonra qazma

işlərinin 6.000 metrə çatdırılması nəzərdə tutulurdu. Az sonra dəniz neft avadanlıqları "Neptun" üzən buruqla, "Koroğlu" nəhəng üzən kran - katamaran, "Qələbənin 40 ili", üzən kompleks "Şelf" və s. hesabına mükəmməl texnika ilə gücləndirildi və ... ölkədə elə bir təlatüm - dövlət böhranı başlandı ki, xalq təsərrüfatının bütün sahələri kimi neft sənayesi də iflic vəziyyətə düşdü.

1990-cı ilin sonunda SSRİ adlanan imperiyanın dağılması ilə əlaqədar postsovət məkanında əsil xaos yarandı; respublikalararası bütün istehsalat əlaqələri dərhal pozuldu. Mövcud texnika, avadanlıq artıq aşınmış, öz müddətini "yaşamış" - nasaz vəziyyətə düşmüş, bütün texnoloji prosesləri böhran bürümüşdü. Neft respublikası sayılın Azərbaycan, neft böhranı astanasında dayanmışdı. Özlərini neft işinin "bilicisi, mütəxəssisi" kimi qələmə verənlər inamsızlıq (pessimizm) mövqeyindən çıxış edərək Respublika rəhbərliyini, cəmiyyəti inandırmağa çalışırdılar ki, Azərbaycanda neft ehtiyatlarının tükənməsilə əlaqədar neft kəşfiyyatının da perspektivi yoxdur və onlar Azərbaycana keçmiş neft respublikası "statusu" verməkdən belə çəkinmirdilər...

Heydər Əliyev rəhbərliyə gəldikdən sonra neft sənayesinin perspektivilə bağlı inamsızlığı ifadə edən layihələr yenidən gündəmə gətirildi, diqqətlə nəzərdən keçirildi və dənizdə neft-kəşfiyyatı aparılması haqqında yekdil və qəti qərar qəbul edildi.

Öncə nəhəng "Şelf" qurğularının fəaliyyəti bərpa olundu (Şelf-dənizdə neft kəşfiyyatı aparan müasir cihazlarla təchiz olunmuş nəhəng dəniz qurğusu. O dəniz sularında hərəkət edərək lazımı yerdə qazma-kəşfiyyat işi aparır). 4 müasir nəhəng "Dədə Qorqud", "İstiq-lal", "Qurtuluş" və "Heydər Əliyev" qazma qurğuları da işə salındı.

Dənizdə neft kəşfiyyatına Respublikada ən savadlı, təcrübəli mütəxəssis kadrlar cəlb olundu. Azərbaycana məxsus Xəzərin (şərti adlandırılmış) "Çıraq" və "Şah Dəniz" akvatoriyasında aparılmış ilk kəşfiyyat burada zəngin neft yataqları aşkar etdi və bu uğurlu gələcək - 20-ci yüzilliyin müqaviləsinin (kontraktın) bünövrəsini qoydu. Yeni neft yataqlarının perspektivini lazıminca dəyərləndirən

beynəlxalq işgüzar dairələr yüzilliyin müqaviləsinə (kontraktına) dəstək verdi.

Amerikanın "Amoco", İngiltərənin "British Petroleum", Rusiyanın "Lukoil" və Avropanın bir sıra nəhəng neft qurumları müqaviləyə (kontrakta) imza atdılar.

Azərbaycanda hasil olunacaq duru yanacağın xarici ölkələrə nəql olunması məqsədilə hazırlanmış Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin layihəsinə 12 milyarddan çox ABŞ dolları ayrılması yüzilliyin neft müqaviləsinin (kontraktın) həyata keçirilməsində bəzi qonşu dövlətlərin coxsayılı narazılıqlarına, inamsız (pessimist) çıxışlarına son qoydu, problem müsbət həll olundu.

Bu bir daha ümumxalq lideri Heydər Əliyevin yeritdiyi müdrik neft strategiyası siyasətinin həyatiliyini, düzgünlüğünü sübut etdi. Büyük neft kəməri layihəsinin hazırlanmasında və onun həyata keçirilməsində, terminal qurğuların tikintisində minlərlə iş yeri açıldı ki, fəhlə, mütəxəssislərimiz işlə təmin olundu. Onların fədakar əməyi sayəsində tikintisi başa çatmış Bakı-Tbilisi-Ceyhan nəhəng neft kəmərilə nəql olunan ilk Azərbaycan nefti 2006-cı il may ayının 25-də Ceyhana çatdırıldı.

Bu günədək Azərbaycanla dünyanın 15 aparıcı dövlətinə məxsus 33 neft şirkəti ilə 22 beynəlxalq sazişi imzalanmışdır.

Azər-Çıraq-Günəşli yataqlarından artıq 31,2 milyon ton neft çıxarılmışdır ki, o da istismara verilmiş yeni neft kəmərilə Neft Daşlarından materikə nəql olunması davam edir.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru xəttinin uzunluğu 1767 km-dir. Onun 448 km Azərbaycanın, 249 km Gürcüstanın, qalan 1070 km isə Türkiyənin ərazisindən keçir.

Bundan əlavə Azərbaycanın Xəzər sektorunda "Şahdəniz" təbii qaz yatağının ehtiyatını da hasil edib, bu mavi yanacağı Gürcüstan, Türkiyə və Avropa ölkələrinə çatdırmaq üçün uzunluğu 1050 km olan Bakı-Tbilisi-Ərzrum qaz boru kəmərinin tikintisi və istismarı gündəmə gətirilmişdir.

Beləliklə, neft və qaz boru kəmərlərinin istismarı Azərbaycanın iqtisadi qüdrətini artıracaq, beynəlxalq aləmdə önəmli rol oynaya-
caqdır.

Gələcəkdə bu neft kəmərindən Qazaxıstan məmləkəti də isti-
fadə etmək üçün niyyət müqaviləsi bağlamışdır.

20-ci yüzilliyin müqaviləsinə (kontraktına) uyğun Azərbaycan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərilə Avropa ölkələrinə hər il on mil-
yonlarla ton "qara qızıl" ixrac edəcəkdir. Yalnız onu qeyd etmək ye-
rinə düşər ki, 2005-ci ildə ölkədə 20 milyon ton neftin hasil olun-
ması Azərbaycan neftinin və Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinin pers-
pektivindən xəbər verir. Digər tərəfdən neftin xarici ölkələrə nəql
edilməsi nəticəsində əldə edilən gəlir hesabına Respublika Neft
Fondu yaradıldı ki, (1999-cu il) onun əsas təyinatı gələcək nəslin,
aztəminatlı ailələrin, qacqın və köçkünlərin normal yaşayışını tə-
min etmək, onların rifah halının yaxşılaşdırılması üçün və toplanmış
kapitalın müəyyən hissəsi perspektivli sahəyə yönəldilsin. Bu gün
belə real sahələrdən birini biz turizmin respublikada gələcək inki-
şafında görürük. Çünkü Azərbaycanın gələcəyi, həm də onun turizm
ölkəsi olmasındadır. Qədim tarixi və mədəni abidələri, abad narın
qumlu Xəzər dənizi sahili boyu çimərliklərin, kempinqlərin, istira-
hət və müalicə ocaqlarının mövcudluğu, soydaşlarımızın beynəlmi-
ləlçiliyi və qonaqpərvərliyi - bütün bunlar və deyilməyən digər xid-
mətləri bizə gələn qonaqlar və turistlər dərin maraqla qarşılıyır, on-
ların sayı ildən-ilə artır. Bu isə turizm sahəsində çalışan mütəxəs-
sisləri də fəal və ölçümlü-biçimli, fəaliyyətini daha da təkmilləşdir-
məyə, yeni-yeni turist obyektlərinin açılmasına, aparılan bələdçi
söhbətlərin elmi əsaslar üzərində qurulmasına və dərinləşməsinə
sövq edir. Azərbaycanda az öyrənilmiş, lakin tarixi və memarlıq ba-
xımından çox dəyərli, maraqlı obyektlər hələ ki, turist üzü görmə-
mişdir. Hökumət tərəfindən turizmin Respublikada inkişafına gös-
tərilən qayğı (xüsusilə də Azərbaycanda turizmin inkişafına dair
qəbul olunmuş dövlət programı) və diqqət onun daha da genişlən-
məsinə, vüsət almاسına real zəmin yaratır. Turizm, ekskursiya (tə-

nəzzöh) və səyahətlər təşkilatları və bu sahələrdə çalışan mütəxəssislərdən daha bir əsas cəhət tələb olunur. Əzmlə, yaradıcılıqla, yorulmadan, xüsusi bir entuziazmla işləmək! Bunun müqabilində respublikamıza turizm axını aydan-aya, ildən-ilə artar, Azərbaycan dünyada daha yaxından tanınar, onun mədəniyyəti, həqiqətləri, nai-liyyətləri daha geniş təbliğ olunur.

Hərçənd 21-ci yüzilliyin neft müqaviləsinin (kontraktın) nəticəsini - öz zəhmətinin bəhrəsini, onun baş memarı Heydər Əliyev görədi, ruhu şad olsun, lakin eks prezidentin sadiq davamçısı - İlham Əliyev atasının böyük, taleyüklü işlərini əzmlə, inamlı davam etdirdi və bu gün də davam etdirməkdədir.

Xəyalən də olsa dəniz səyahətindən qayıdır yolumuzu Böyük Bakıdan davam etdirək. Qarşıda bizi daha maraqlı görüşlər - Səbayıl, Bibi Heybət körfəzi, Bibi Heybət qəsəbəsi, Şıx dili, Lökbatan, Qaradağ, Səngəçal və nəhayət, səfərimizin son mənzili - əski türk dünyasının yadigarı - sırlı, sədalı Qobustan gözləyir.

Yolumuzun üstündə birinci Səbayıl inzibati rayonun Bayıl yaşayış məskəni yerləşir. Turist avtobusu "Paris kommunası" adına gəmi təmiri zavodunu keçib az sonra Səbayıl küçəsilə yoxusu qalxanda sol səmtdə körfəz sularında kiçik bir ada diqqətə çarpir. Qədim vaxtlarda, qeyd etdiyim kimi, burada "Səbayıl" ("Subayıl" da yazılır) - "Bayıl qəsri" tikilmişdir. Məqsəd "İçərişəhər"in dənizdən müdafiəsini, təhlükəsizliyini təmin etmək idi. 14-cü yüzillikdə dəniz səviyyəsinin qalxması ilə əlaqədar o suyun altında qalmışdır.

19-cu yüzillikdə "İçərişəhər"in hüdudlarından kənara çıxan Bakı genişləndikcə, körfəzin sahilində - dağ ətəyində ilk yaşayış evləri meydana gəldi və onların sayı artdıqca suda batmış qəsrin adı - Bayıl yeni yaşayış yerinə verildi. Bayıl, Subayıl, Səbayıl - bu adların bir mənası var: çöl, qıraq, yəni "İçərişəhər"dən çöldə, kənardır.

Sara xanım Aşurbəyli yazır: "Bakının ətrafindakı qədim yaşayış məskənləri çox ehtimal ki, indiki körfəzin yerində, Bibi Heybət və "Bayılov" dəniz sahillərində yerləşmişdi".

Səbayıldan cənub-qərb istiqamətində yolumuzun sağında və

solunda qeyri-adi bir mənzərə açılır: - baş-başa vermiş və göz işlədikcə dəmir neft buruqları meşəsi. Bura, bayaq haqqında söhbət apardığımız keçmiş Naftalan körfəzi, inqilabdan sonra İliç (Lenin) buxtası, indi isə Bibi Heybət adlanır.

Bu körfəz və onun sahilboyu - Bibi Heybət, Bakının neçə sakinini milyonçu etmişdir. Onların arasında el-obanın məhəbbətini qazanmış Hacı Zeynalabdin Tağıyev də var.

Buranın tərkisi "qara qızıl"la və qazla zəngindir. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, körfəzin torpaqla doldurulmasına sovet dövründən xeyli qabaq başlanmış, 1917-ci - iğtişaşlı ildə bütün işlər dayandırılmışdır. Ölkədə sovet hakimiyyəti qurulduqdan iki il sonra - 1922-ci ildə bərpa olunan işlər sayəsində öncə 17 ha, sonra gözləri kor olmuş polşalı mühəndis R.N.Patotskinin layihəsi və rəhbərliyi altında həmin sahə 79 ha, daha sonra isə torpaqla doldurulmuş ərazi 300 ha çatdırılaraq burada da neft mədənləri salındı.

Yolumuza davam edək. "20-ci sahədən" keçərək (keçmişdə neft mədənlərində istehsalatla bağlı belə adlanmışdı). Abşeron yarımadasının qədim kəndlərindən biri Şix qəsəbəsinə doğru irəliləyirik.

Miladın 8-ci yüzilliyində baş vermiş faciəli Kərbəla hadisələrindən sonra Yezid Müaviyyənin adamları tərəfindən təqib olunan - 7-ci imam Museyi Kazımın qızları özlərinə Abşeronda sığınacaq tapmışlar; həzrəti Həkimə Bibi Heybətdə, Nardaranda - həzrəti Rəhimə, Mərdəkanda Hacı Z.Tağıyevin məzarı yaxınlığında, Həsən pirin qonşuluğunda - həzrəti Xədicə... İndi onların məzarları müqəddəs sayılır, göylərlə bağlılığına görə inanc yeri - səcdəgaha çevrilmişdir.

Qəsəbənin qərbində, yaxınlıqda abad, narın qumlu Şix çımrılıyi salınmış, Şix dilinin özündə isə cyniadlı neft buruğu qazılarkən, gözlənilmədən termal kükürdlü bulaqlar fəvvərə vurmuş, onun kim-yəvi tərkibi (hidrogen sulfidli) öyrənildikdən sonra, məlum olmuşdur ki, o, məşhur Pyatiqorsk və Matsesda balneoloji kurortları seviyyəsindədir. Odur ki, termal bulaqlar bazası əsasında, burada "Şix" kurort kompleksi tikilmişdir. Mövcud vannalar elektro işıqla

və massaj vasitəsilə hərəkət orqanları və üst qisim əsəb sisteminin müalicəsi aparılır.

Şıx dili, Şıx kəndi, sonra da eyniadlı çimərlik toponimləri 8-ci yüzillikdə burada şeyxlərin məskunlaşması ilə meydana gəlmışdır. Bibi Heybət məscidinin tikintisilə əlaqədar bu yerlər müqəddəs olmuş, Abşeron yarımadasının kəndlərindən və Azərbaycanın digər bölgələrindən zəvvarlar buraya dəstə-dəstə ayaq açdılar. Odur ki, buraya Şeyxlər yeri, məkanı deyilməyə başlayıb və sonralar bu toponim dəyişikliyə uğrayaraq Şıx şəklinə düşmüşdür.

Şıx çimərliyi ilə üzboüz Bakıda ən cavan park "Xalqlar Dostluğu" parkı salınmış və burada ağaç, gül kollarının əkilməsində fəal iştirak edən bakılılar və onların çoxsaylı xarici qonaqlarının şərəfinə belə adlandırılmışdır.

Bir neçə kilometr uzanan Şıx çimərliyi arxada qalanda sağ tərəfdən dağın ətəyində yaşıllığa bürünmüş, abad bir qəsəbə uzaqdan diqqəti cəlb edir. Bura Lökbatandır. (1932-ci ildə salınmışdır)

Keçmişdə qədim Bakını Kiçik Asiya və Yaxın Şərqi ölkələri ilə birləşdirən ən işlək karvan yollarından biri indiki Lökbatan qəsəbəsinin yerindən keçirdi.

... Bir-birinin ardınca aram-aram, "təmkinlə" irəliləyən "səhra gəmiləri" - dəvələr rəngarəng Şərqi xalçaları, şirniyyat, quru meyvə gətirir, Bakıdan duz və tuluqlarda neft məhsulları aparırdılar.

Tacirlərin bəxti heç də həmişə gətirmirdi. Bu bölgədə yapışqan mazut göllərindən keçərkən karvanın başında gedən "lök" (bir hürgüclü erkək dəvə) bəzən ilişib bir yerdə dayanırdı. Mazut gölü onu çıxmaga buraxmırıldı. "Lök" göz qabağında yavaş-yavaş göldə batırıldı. Bunu görən sarvanlar və karvan sahibləri bir yerə toplaşır və ucadan qışqırırlılar: "Lök batdı, lök batdı".

Belə bir səbəb üzündən həmin yeri "Lökbatan" adlandırmışlar.

Cox-cox sonralar həmin yerdə neft mədənləri və eyniadlı yaşayış məskəni salındı.

Hazırda Lökbatan müasir və abad iri qəsəbəyə çevrilmiş və Bakının 11 rayonundan biri Qaradağ rayonunun inzibati mərkəzidir.

Lökbatan öz palçıq vulkanları ilə də - Qızıltəpə, Aqtirmə, Otman Bozdaq və digərlərilə də tanınır. Qəsəbənin yaxınlığında eyniadlı (Lökbatan) vulkan yerləşir ki, hər 3-10 ildən bir palçıq püskürür. Axırıncı dəfə ən böyük püskürmə yüz ildən çox zaman kəsiyində baş vermişdir. Həmin dövrdə çıxan qəzetlər şahidlərə isnad edərək yazırlar ki, kraterdən püskürən alov 400-500 metr hündürlüyü çatırdı. Bir müddət davam edən bu vulkanın gecə işığında 60-70 km aralıda sərbəst qəzet oxumaq olurdu.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dünyada palçıq vulkanlarının məskəni sayılır. Bütün yer kürəsində qeydə alınmış 350-yə yaxın palçıq vulkanlarından 45 faizi Azərbaycanın "payına" düşür ki, onlardan 28-i Abşeron yarımadasındadır. Abşeron arxipelağında qeydə alınmış 8 ada vulkan mənşəlidir. Yalnız Qobustan bölgəsində palçıq vulkanlarının sayı 100-ə çatır.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri Qaradağ rayonundan başlangıç götürür. Onun terminal qurğuları, ölkəmizin ən iri sənaye müəssisələrindən biri - Qaradağ sement zavodu burada yerləşir. Avropana ən böyük, dənizdə neft buruqları üçün polad seksiyalı özül hazırlayan zavod da bu ərazidədir.

Qaradağ bölgəsində hasil olunan neft və təbii qaz Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına, hətta xarici ölkələrə göndərilir. Burada eyni zamanda daş karxanası fəaliyyət göstərir ki, onun istehsal etdiyi daşla Bakının və respublikanın digər bölgələrindəki yeni tikintilər təmin olunur.

Ölkəmizin iqtisadi potensialının artırılmasında əhəmiyyətli rol olan bu rayonun adı nə deməkdir? Özündə hansı mənəni daşıyır?

Bizə məlumdur ki, qəsəbə öz adını Bakının 46 kilometrliyində Qaradağ dəmiryolu stansiyasının adından almışdır. Stansiya isə bu adı Qobustanın cənub-şərqindəki Qaradağ adlı hündür təpədən almışdır. Qaradağ adlı Azərbaycanın Şərur, Şahbuz (Naxçıvan M.R.), Gədəbəy rayonlarında dağ, Ağsu və Gədəbəy bölgələrində kəndlər vardır. Bu kəndlər də öz adını yaxınlıqda yerləşən eyniadlı dağlar-dan götürmüslər. Bəzi hallarda suxurlarının rəngi ilə əlaqədar dağ

belə adlanmışdır. Mövcud ehtimala görə "qara" sözü "böyük, hündür, geniş, ucsuz-bucaqsız" mənasında da işlənir. (Qaradağ - "hündür, zirvəli dağ", Qarayazı - geniş, ucsuz-bucaqsız dizənlik və s.)

Haqqında söhbət gedən Qaradağ, bizə görə, "hündür, uca dağ" mənasındadır. Çünkü bu bölgədə ondan hündür təpə yoxdur.

Yolumuzun növbəti yaşayış məntəqəsi - Səngəçaldır. Onun sakinləri əsas etibarilə neft və qaz çıxarmaqla məşğuldur. Burada, 15-ci yüzilliyə aid, Şirvanşahlar tərəfindən inşa olunmuş, karvansara və ovdanlar vardır ki, bu abidələr keçmişdə böyük karvan yolu üstündə mövcud idi. Mənbələrdə o da göstərilir ki, burada boz daşdan tikilmiş Səngəçal qala da olmuşdur ki, adını da daşın rəngindən almışdır. (Səngəçal - "boz daşlı qala" deməkdir).

Səngəçalla bağlı yarı hekayə, yarı əfsanəyə bənzər əhvalat mövcuddur ki, onu A.A.Bakıxanovun nəvəsi Məmmədbəy qələmə almışdır. Güman edirəm onun qısaca nəql olunması Sizdə də maraqlı doğuracaqdır.

Haqqında danışacağımız Dərgahqulu xan, Məmmədbəyin ulu babasıdır...

Bakı xanlığının başında öz qəddarlığı ilə tanınmış əcnəbi bir hakim dururdu. Onun "islahatlar"ından, soyğunçuluq tədbirlərindən cana doymuş əhali üsyən qaldırır. Üsyana Buzovna kənd sakini, qeyrətilə ad çıxarmış Dərgahqulu xan başçılıq edir. Əcnəbi hakim davam gətirmir, ölkədən qaçıb gedir. Hakimiyyət Dərgahqulu xanın əlinə keçir.

Lakin bir il sonra xəbər verirlər ki, Bakının ətrafında, Bibi Heybətdən də o tərəfdə bir pəhləvan peyda olmuş, daşdan Səngəçal adlı qala da tikir və Bakı xanlığına qarşı hücum hazırlaşır.

Dərgahqulu xan özünə sadıq adlı-sanlı pəhləvanlardan iki nəfəri - Əhmədi və Mahmudu seçib kəşfiyyatlı döyüşə göndərir. Lakin təkbətək döyüşdə rəqib qələbə qazanır, basılan pəhləvanların qulaqları kəsilih və onları yola salarkən qalib ucadan deyir:

- Xana deyin, əgər kişidirsə, savaşa özü gəlsin!

Bunu eşidən qüruru alçaldılmış Dərgahqulu xan qəzəblənir,

əsir-coşur, sakitləşə bilmir və ertəsi günü sübh tezdən öz dəstəsilə düşmənin üstünə yeriyir...

Savaş başlayır, iki nəfərin heç biri digərinə təslim olmaq istəmir, məlum fəndlərdən hər ikisi məharətlə istifadə edir. Qılınc, əmud kənara atılır. Qurşaqdən yapışma - əlbəyaxa güləşirlər. İkinci günü, nəhayət, Bakı xanı bütün gücünü toplayaraq çağırılmamış "qonağ"ı qaldırıb zərbə yerə vurur, başını kəsmək istədikdə Səngəçal qəhrəmanının dəbilqəsi başından düşür, gur qara saçları çiyinlərinə töküür. Xan heyrətlənir. Baslığı cəngavər "erkək" deyilmiş, qadın imiş. Qadının gözəlliyyinə, cəsarətinə, qeyrətinə heyran qalan Bakı xanı qılıncını kənara atır. Qadın şirin-şirin gülümsəyərək qolundakı bazu-bəndi çıxarıb xana uzadır. Dərgahqulu xan bazı-bənddəki yazını oxuyur: "Su pərilərinin xilas etdiyi xan qızı - Bikə xanım".

Səngəçal cəngavərinin qonşu xanın qızı olduğu aydınlaşır. Məlum olur ki, o, yalnız basıldığı ərənə - kişiyyə ərə gedəcəyini əhd etmişdir. Dərgahqulu xanın adını eşidən Bikə xanım bu yol ilə onuna görüşür və istəyinə nail olur.

Dərgahqulu xan onu qolları üstündə qaldırıb ucadan: "Nəhayət ki, axtardığımı tapdım. Ey sənətçilər, aşıqlar, çalın-oxuyun, indi Dərgahqulu xanın dövranıdır!"

Bakı xanı Bikə xanımla evlənir.

Məmmədbəy Bakı xanı hekayətinə yekun vurub göstərir ki, Səngəçal qalası mənim ulu babama cəngavər qız bağışlamış və onun şöhrətini daha da artırılmışdır.

Bəli, əziz oxucum, yolumuza "körpü" sala-sala səfərimizi başa vururuq. Abşeron, Bakı, Xəzər, Neft Daşlarının axarlı-baxarlı yerlərlə, tarixi abidələrlə və onların sırlı-sədalı toponimlərilə yaxından tanış olduq. Qarsıda - açıq havada bir qeyri-adi muzey, bir nağıl aləmi - Qobustan dünyası durur. Yolumuza davam edək, necə deyərlər, yolcu yolda gərək!

Hələ sovet dövründə Qobustanda olmuş görkəmli çex alimi Miroslav Kşitsa vətəninə qayıdanan sonra yazmışdır: "Qobustan öz çoxmeylli və süjetlərinin müxtəlisliyi, rəngarəngliyinə görə bütün dünyada ən əhəmiyyətlisidir".

Lakin Qobustana çatmamış soldan sahildən bir neçə kilometr aralı dənizdə vulkan mənşəli ada - Duvanni adasının konturları gör-sənir. Onun adı ilə bağlı yolumuzun üstündə yerləşən yaşayış yeri də Duvanni adlanmışdı. Qəsəbənin ətrafında - quruda və su akvatoriyasında salınmış iri neft və qaz mədənləri diqqəti çəkir. Duvanni etnonimdir, kitabçaya əlavə olunmuş izahlı lügətdə onun açımı haqqında məlumat verildiyinə görə təkrara lüzum görmürəm.

Duvanni, indi Qobustan adlandırılmış qəsəbənin yol ayında nəhəng daş parçasının üstündə dəmirdən ibtidai adamın rəmzi - fi-qurun əlində dartılmış oxlu yay qədim Qobustana, dövlət qoruğuna, onun daşüstü yazılar aləminə aparan yolu göstərir.

Qobustan Pirsaat və Qozlu çaylarının arasındaki ərazini əhatə etməklə şimal-şərqdən Yaşma düzü və Abşeron yarımadası, şimal-qərbdən Şamaxı və Altıağac dağları, cənubdan Pirsaat çayı və Kürdü düzü, nəhayət, cənub-şərqdən (Qaradağ rayonuna aid olan) Xəzər sahillərilə həmsərhəddir. O, yeni yaradılmış Qobustan inzibati rayonu ərazisinə daxildir. Burada xeyli sönmüş palçıq vulkanları da vardır. Fəaliyyət göstərən vulkanlar arasında ən böyüyü, hündürlüyü 407 metrə çatan Turağaydır. Qobustanın tərki, yerləşdiyi Abşeron yarımadasının torpaqları tək neft və qaz ehtiyatları ilə zəngindir və bu sərvət çoxdan xalqın istifadəsinə verilmişdir.

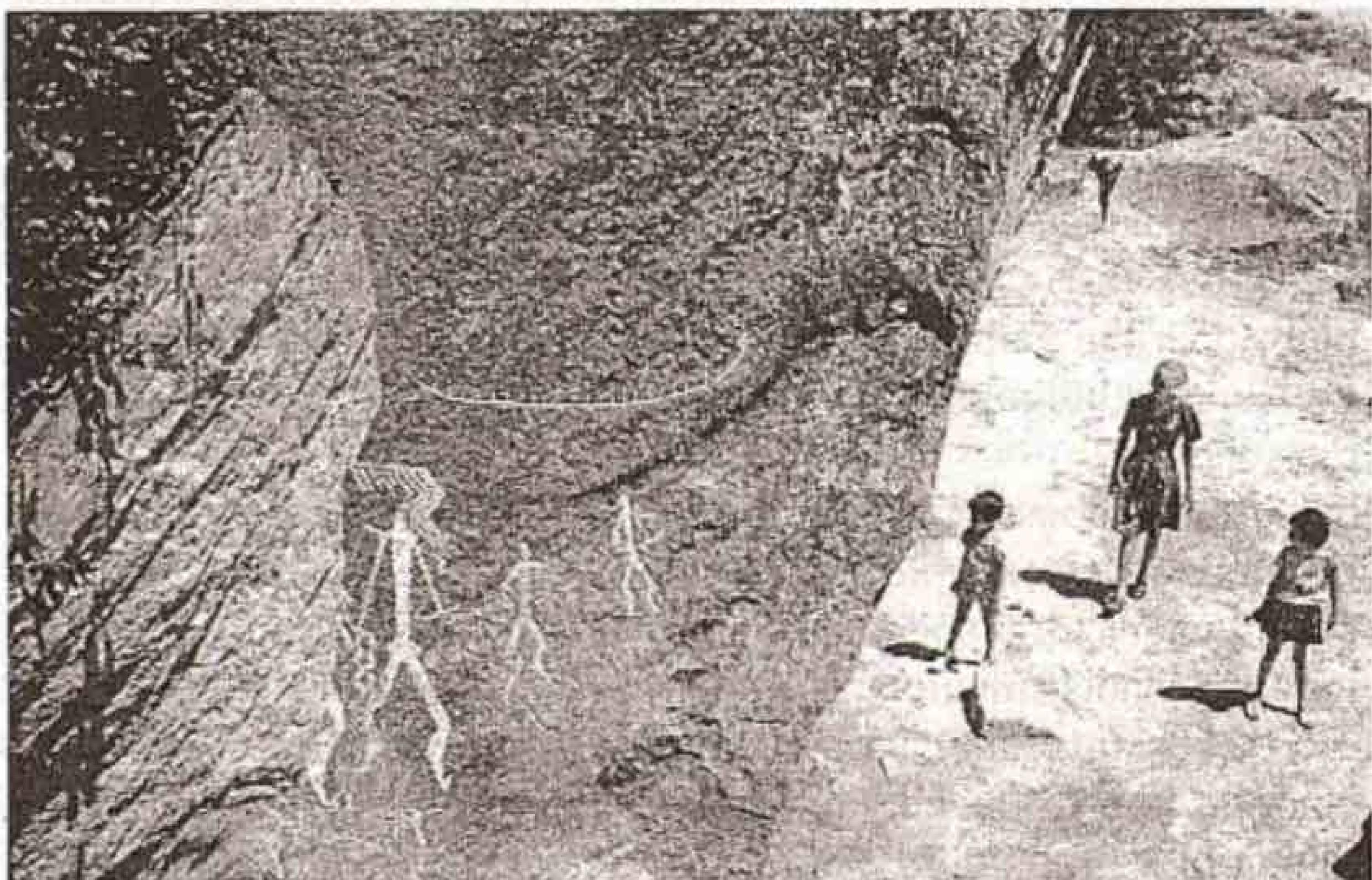
Qobustanda iqlim qurudur; yayda isti, yağmursuz keçir. Odur ki, Qobustan Azərbaycanda ən quraqlıq bölgə sayılır. Qobustanın heyvandarlığa yararlı otlaqları olduğundan Şamaxı, Quba, Xaçmaz və Abşeron bölgələrinin on minlərlə qoyunu, keçisi burada otlayır, qışlayır.

Lakin Qobustana geniş dünya şöhrəti gətirən, onu bütün dünyada tanıdan mövcud arxeoloji abidələri və Böyük daş, Kiçik daş, Cinqırdağ və Yazılı təpədə çoxsaylı qayaüstü kontur rəsmlərdir ki, onlar ulu əcdadlarımızın tarixi yaddaşı - yadigarıdır.

Qobustanın kəşfi, tədqiqi görkəmli Azər türk alimi-arxeoloq və etnoqraf İsaq Cəfərzadənin adı ilə bağlıdır. O, buraya hələ 1939-cu ildə gəlmış və ilk dəfə olaraq Cinqırdağdakı qayaüstü yazıları qeydə almışdır. Həyatının 30 məhsuldar ilini Qobustan qayalarında

həkk olunmuş rəsmlərin öyrənilməsinə və elmi tədqiqatına, onların qeydə alınmasına həsr etmişdir. Beləliklə, yalnız onun tərəfindən bircə-bircə qeydə alınmış; Günəş və ulduzların, maral və öküzlərin, şırlərin, keçilərin, ilan və kərtənəkələ rəsmlərin, xaç və müxtəlif işarələrin, savaş səhnələri - kəl və keçi döyüşləri, ritual rəqslər, silahlı və silahsız qayıqdakı avarçəkənlərin, qayıqların burun səmtində Günəşin rəmzi, əllərində nizə olan əsgərlərin və dəvə karvanlarına aid rəsmlərin sayı 4.000-dən çoxdur. "Daş kitabələrdən" biri də "Qaval" daşıdır ki, ona daş parçası ilə toxunduqda ritm sədaları eşidilir. Bu daşın ritm sədaları ("tam-tam") altında daş dövrünün adamları, qarşidakı hamar meydançada öz ilk ritual rəqslərini (indiki yalı rəqsinin ibtidai formasını) ifa edirmişlər.

Qobustanda ən qədim qayaüstü rəsmin yaşı 12 min ilə bərabərdir. Qaya üstü rəsmlərin qeydə alınmış sayı 6.000-dən çoxdur. Bu zəngin mənəvi, mədəni və maddi nümunələri qorumaq və gələcək nəslə çatdırmaq, onun elmi təbliğini daha da genişləndirmək üçün Qobustan dövlət tarixi bədii qoruğu yaradılmışdır. Onun, bu gün

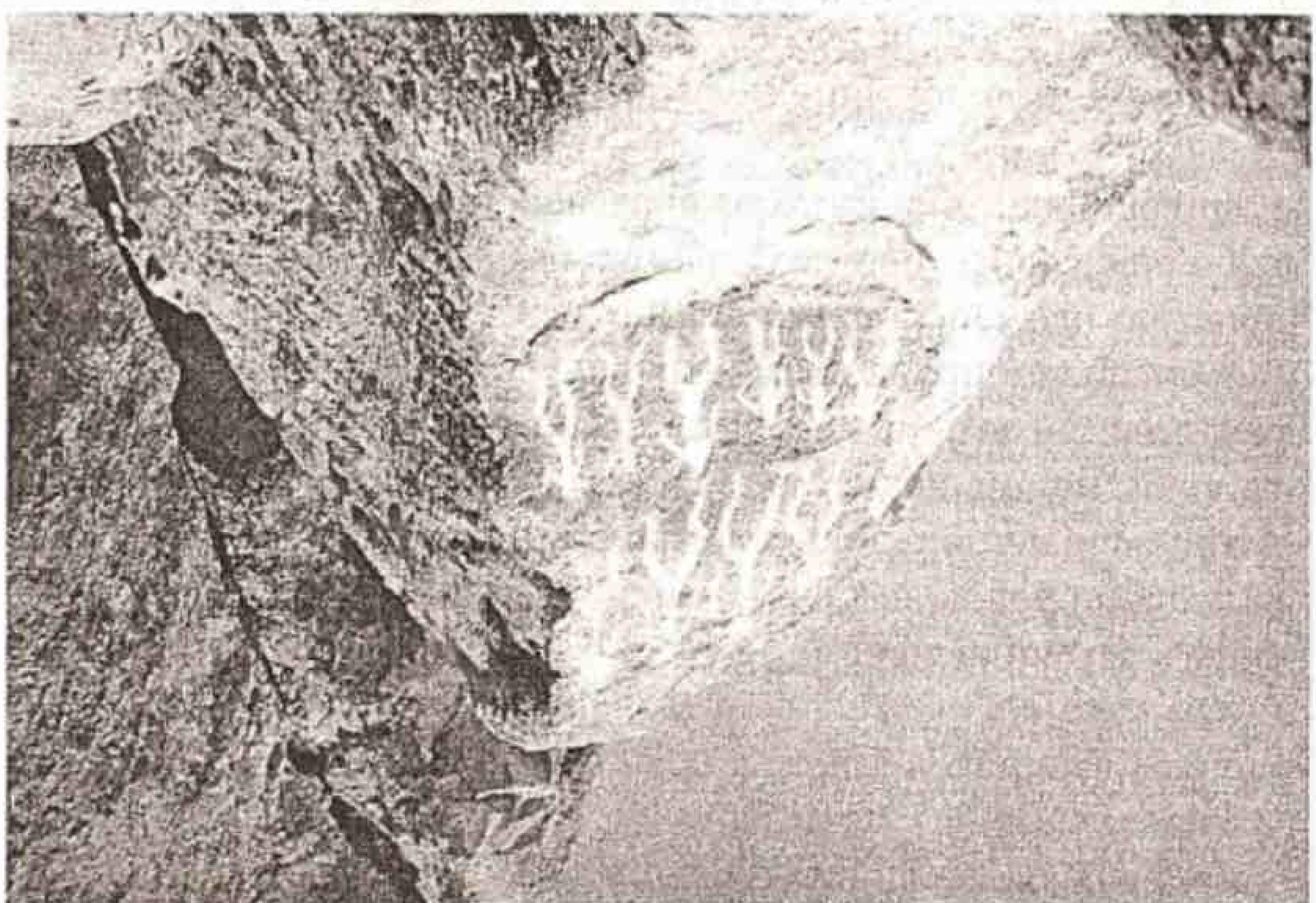
Qobustan qaya rəsmləri

sit deyil ki, bizim qedim accadlarmız - turklar ilk defa Güneyli, adet-anenalar ile "genetik"bagħillaq, alaqalær seżiżi. Axi bu għu o da simiżi xatrladan reas, qiz qagħiġi masi sujeu müasir azzor turklarini barizesi, hem sevimiċi, hem kaderi min iż-żejda. Ennavi yalli redaygħi larriun traversi deyil, onlar u lu accadlarmiż iċtimai flikki, mu-kunse, millihiyindid ir. Bu deyari resmilar sadeca olraq, meiśsa sab edilien yūksak sanakarli saviyyasinde ve onlar dan da aħemiy- liyin da, sujet mūx talifijin, ibtidai iħasan u għu maniqasiegħi maz he-Qobustan qaydasstu resmilarini esl deyari onlar bædi zengin-

da analoġu yoxdu. Belalikla, aqid sema altnadha yerla sjan Qobustan muzeji, għorju-d u kimi, son dera cea zengin ve rangarang olmaqla onu yeruzi-

ħadidha duriżt malummat vettir ve tassevvar yaradit. arazi minn faunası ve florsi, insalarni yassayi's tarzi, meqqulijieti fondundha 5 minnien artiż eksponat nūm ayi's etdirill ki, buntu buntar

Qobustan qayva resmieri

Quzeyli və Qərbi Azərbaycan da daxil olmaqla Ön Asiyada təşəkkül tapmış (Urmiya gölətrafi, Azıx mağarası, Tağlar, Aveydaq və digər insan məskənləri) türk tayfaları artdıqca, çoxaldıqca yeni münasib yaşayış yerlərinə - uzaq Şərqə doğru, Şimali Qafqaza və oradan da şimala (ulu Qıpçaq çöllərinə) və Qərbə üz tutmuşlar. Qobustanda qayalar üzərində həkk olunmuş rəsimlərin ən qədimi yuxarıda qeyd etdiyim kimi 12 min il yaşındadır. Bu rəsmlərdən əlavə, qaya-ların ətrafında mezolit-neolit dövrünün daş əmək alətləri, hətta balıqqulağından düzəldilmiş bəzək şeyləri və məişət əşyaları, tunc dövrünün maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar edilərək qeydə alınmışdır. Və nəhayət, qaya təsvirlərinin birində Qobustan ərazisinin ilk "xəritəsi" tapılmışdır. Bu qeyri-adi "xəritədə" Qobustanın ərazi-sində mövcud dağ, çay, Qobustanın relyefi, təbiəti haqqında da ilkin təsəvvür yaradır.

Qobustanı addım-addım gəzmiş görkəmli Norveç alimi və məşhur dünya səyyahı Tur Xeyerdal, Avropa Antropologiya İnstitutunun prezidenti Yan Elenik, görkəmli türk yaziçisi Yaşar Kamal, moskvalı alim Aleksandr Formozov, məşhur alim-səyahətçi Yuli Senkeviç və digər məşhur adamlar Qobustanı bütövlükdə Azərbay-can xalqının misilsiz milli-mənəvi sərvəti adlandırmışlar.

Respublikamızın ərazisində "Qobu" və "Qobustan" adlı topomin və etnonimlərə rast gəlinir. Şamaxı ilə Bakı arasındaki Qobustan yaylaşısı, Bakı ətrafında Qobustan və Qobu qəsəbələri, Ağdaş bölgəsində Qobuüstü kəndi, Füzuli rayonunda Qobu, Dilağarda, Xaçmaz rayonunda Qobuqırıq, Qəbələdə Qobu çayı və s.

Qobu sözü azər türkcəsində dərə-təpəli, yarğanlı ərazi, quru çay yatağı və s. mənasını daşıyır. Odur ki, Qobu, Qovu, Qobi adlı toponimlərə Güney və Quzey Azərbaycan ərazilərində daha çox rast gəlinir.

Qobustanın ərazisi Orta və Yuxarı pliosen süxurlarından ibarətdir ki, onlar sürətlə yuyulma və təbii aşınma xassəsinə malikdir. Çay və yağış suları, Azərbaycanın digər bölgələrindən fərqli ola-raq, burada dərin dərələr, yarğanlar əmələ gətirir ki, onlar Qobu adlandırılır.

Məşhur çağdaş türkoloq alim E.M.Murzayev yazır ki, Azərbaycanda Qobustan adlı ərazi ilə yanaşı Kür-Araz çayları ovalığında quru çay yatağı, dayaz dərə, kiçik vadi, açıq uzun çökəkliyə məhz qobu-kobu-qovu deyilir. Deyilənlərdən bu qənaətə gəlmək olur ki, Qobustan toponimi təbiət hadisələrilə bilavasitə bağlı olaraq "yarğanlar ölkəsi, diyarı" kimi mənalandırılır. Elmdə Qobustan haqqında başqa rəy də mövcuddur.

Türk mənşəli toponimlər və türk mənşəli rus soyadları üzrə məşhur tədqiqatçı alim N.A.Baskakov yazır ki, Azərbaycan xalqının soykökündə, onun formalaşmasında iştirak edən qədim oğuz tayfa birləşmələrinin tərkibində "Qobuy" adlı bir tıresi olmuşdur. Deməli, Qobustan - yarganlar diyarı, məkanı mənasını daşımadan qabaq bu coğrafi ad "qobuy" türk mənşəli tayfanın adını daşıyırmış, yəni bu ərazi - qobuyların yaşadığı yer, məkan olmuş, sonralar tələffüzdə müxtəlif şəklə; qobu-Qovu-Qovi, Qobi... Xova, Kobas-Kopa və s. formalarına düşmüşdür.

Yuxarıda qeyd etdik ki, Qobustan ərazisində zəngin neft və qaz yataqları vardır və vaxtaşırı burada vulkan püskürür. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanı qədim zamanlardan ərazisində təbii qazların yanması ilə əlaqədar "odlar yurdu, odlar məskəni" adlandırmışlar. Atəşpərəst mağların yaşadığı ərazi Muğan (mağların adı ilə), gəbr-lərin (Türk mənşəli tayfa) məskunlaşdıqları məkan, yer isə Gəbris-tan (toponomiya üzrə tədqiqatçı-alim R. Yüzbaşov) adlanmışdır. Sonuncu ad zaman ötdükcə dəyişikliyə məruz qalmış və belə səslənmişdir. Govurstan-Govustan-Qobistan və nəhayət, indiki Qobustan şəklinə düşmüştür.

Beləliklə də səfərimiz sona yetir. Yekun sözü olaraq qeyd edim ki, Azərbaycanın paytaxtı, Bakı, ona xas olan əmək və beynəlmiləcilik ənənələrini durmadan artırır və əzmlə davam etdirir. O Türkiyənin İzmir, İtaliyanın Neapol, Seneqalin Dakar, Yuqoslaviyanın Sarayevo, Fransanın Bordo, Amerikanın Hyouston, Almaniyanın Mayn və başqaları ilə qardaşlaşmışdır.

On illərlə Bakı millətlərarası münasibət məsələlərində bütün dünyada önəmli yer tuturdu və indi də bu mövqeyində israrlıdır.

Lakin keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin separatçı qüvvələrinin təxribatları Bakının da beynəlmiləlçilik ab-havasına toxunmuş, Bakıda yaşayan ermənilərin kütləvi qırğını təhlükəsi yanmışdır (Qərbi Azərbaycandan zorakılıqla qovulmuş minlərlə azər türk ailələri Bakıda sığınacaq taparaq intiqam ovqatında bulunurdular). Sağlam düşüncəli, müdrik azər türk ağsaqqalları qabağa düşdü, qırğına yol verilmədi, onun qarşısı alındı. On minlərlə erməni ailəsi dəmir yolu, təyyarə və bərə gəmilərində sağ-salamat Bakıdan yola salındı. Bakı bu ağır sinaqdan alnıaçıq çıxdı, Sumqayıt təxribatının-sindromun təkrar olunmasına yol verilmədi...

İndi, paytaxtı Şəhidlər Xiyabanından seyr etdikcə onun panoramı və körfəzi üzərində qərar tutmuş sonsuz fəzani daxilən hiss etdikcə, şəhərin görməli yerləri göz oxşadıqca o qənaətə gəlirsən ki, bu möhtəşəm şəhəri salan və inkişaf etdirən azər türklərinin yaradıcı əməyi, düşünən zəkası, vuran qolları xarüqələr, möcüzələr yaratmaq əzmi, qüdrəti tükənməzdirdir. Bu xalqın ucaldığı əzəmətli bürclər, qülləllər, qalalar, məbədlər, təmtəraqlı saraylar, imarətlər və məscidlər, geniş prospektlər və meydançalar, yaşillığa bürünmüş fəvvarəli parklar və bağlar, görkəmli adamlarımızın abidələri - bütün bunlar hamısı insanın ruhunu, mənəvi dünyasını saflaşdırır, zənginləşdirir, dərin vətənpərvərlik hissi aşılıyor, onu nəcib, xeyirxah, alicənablığa səsləyir.

Biz, Azərbaycana xeyirxah məramla, niyyətlə gələn hər bir kəsi səmimi, gülərzələ qarşılamağa, hər addımbaşı xalqımızın qonaqpərvərliyini görməyə, keçmişimizlə, tariximizlə, qədim abidələrimizlə yaxından təmasda olmağa, beynəlmiləlçiliyimizin yetginliyinin şahidi olmağa, mübariz iradəmizin qüdrətini dərk etməyə və iç dünyamızın yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin zənginliyinə əmin olmağa dəvət edirik.

Hər bir evdə Sizi qarışlayan xeyirxah adam yaşayır. Şərq adamlarının qonaqpərvərliyi, heç də təsadüfi deyil ki, belə bir deyim də yaratmışdır. Evə daxil olarsan evin qonağı olarsan, masa arxasına keçərsən süfrə sahibi olarsan, ayrıılmaq vaxtı çatanda şairə dönərsən!

Abşeron toponimlərinin izahlı lügəti

BADAMDAR. Bakı şəhəri, Səbayıl rayonunda, Bakının ən hündür yerində salınmış yaşayış sahəsi. Buradan Xəzər dənizinə göz oxşayan, geniş panoram açılır. Keçmişdə burada daş karxanası olmuşdur. Ən qiyometli daş növü - badamdaş məhz bu karxanadan çıxarıldı. Bakı şəhərinin özündə və onun kəndlərində (Mərdəkan, Şüvəlan və s.) milyonçulara məxsus zəngin mülklər və imarətlərin tikintisində, əsasən bu daşdan istifadə olunmuşdur. Rəngi "ağ qızılı" bənzər badamdar daşı bir neçə ildən sonra rəngini dəyişib badam rənginə çaldığına görə daş karxanaya "Badamdar" deyilmiş ("dar" komponenti "ətək, dib" mənasındadır), sonrakı zaman kəsiyində dağın döşündə yaşayış məskəni salınmış və onu da Badamdar adlandırmışlar. Son on ildə Badamdar əsil tikinti meydançasına çevrilmiş, burada sayısız-hesabsız fərdi evlər, yaraşıqlı imarətlər inşa olunmuş və tikinti-inşaat işləri indi də davam etdirilir.

Burada Naftalan nefti (oynaqlarda ağrılara qarşı), Naxçıvan mədən duzu (astma və bronxitlərə qarşı) ilə müalicə ocaqları, eyni zamanda sağlamlığın keşiyində duran cərrahiyyə, terapiya üzrə şəhər 15 sayılı birləşmiş xəstəxana (poliklinika ilə) fəaliyyət göstərir.

BAKİXANOV. Bakı şəhəri, Sabunçu rayonun inzibati mərkəzi. Qəsəbənin keçmiş adı Stepan Razin, quldur başçısı, 1667-ci ildə Yaik (indiki Ural çayı) hövzəsində talançı dəstə düzəldərək Xəzər dənizilə Abşeron yarımadasına gəlib çıxmış, Bakı kəndlərində qarətçiliklə, soyğunçuluqla məşğul olmuşdur. Bolşevik ideoloqları onu "xalq hərəkatının qəhrəmanı" kimi qələmə verib burada yaşayış məskəni salaraq onun adını "əbədiləşdirmək" istəmişlər.

1992-ci ildə qəsəbə Azərbaycanın mütəfəkkiri, maarifpərvər Abbasqulu Ağa Bakıxanov Qüdsinin şərəfinə adlandırılmışdı.

Qəsəbədə Razinin adını daşıyan dağda xüsusilə inqilabi hərəkatın genişlənməsi, güclənməsi məqsədilə RSDFP Bakı Komitəsinin keçirdiyi, nümayiş və mitinqləri jandarm dağıdanda onun liderləri burada yerləşən mağarada (onun daxilində 6 səmtə şaxələnən yollar var) gizlənib, sonra aradan asancasına çıxırdılar.

BALAXANI. Bakı şəhəri, Sabunçu rayonunda qədim kənd. İlk dəfə 13-cü yüzilliyin mənbələrində adı çəkilir. Bəzi tədqiqatçılar onun tat dilində "yükseklik, üst, yuxarı" və "xanə"- "qaynaq, mədən, quyu" sözlərindən yarandığını söyləyirlər (neft quyuları nəzərdə tutulur). "Təpədə, hündürlükdə yerləşən qaynaq, quyu" kimi izah edən müəlliflər də vardır.

BİLƏCƏRİ. Bakı şəhəri, Binəqədi rayonu ərazisində böyük yaşayış məskəni, Zaqafqaziyada ən iri dəmiryolu qovşağı. Sərnişin və yük qatarları buradan Şimala - Rusiya Federasiyasına, qərbə - Gəncə, Ağstafa və Tbilisiyə, cənuba - Azərbaycanın cənub bölgəsinə - Astaraya qədər istiqamət götürürülər.

Əsgərliyə çağırılan gənclərimizə burada xeyir-dua verilərək Milli Orduda hərbi qulluğa yola salınır.

Biləcəri etnonimdir. Müxtəlif mənbələrin verdiyi məlumatlara görə Xəzər Türk tayfaları birliklərinin tərkibində Biləncər qolunun adıdır. Sasanilər sülaləsindən şah Xosrov Ənuşirəvanın (531-579) Azərbaycan torpaqlarına köçürürlən xəzərlər içərisində biləncər adlı tayfa da var idi. 8-ci yüzilliyin birinci rübündə ərəb əmiri Cərrah

ibn Abdullah Xəzər ölkəsinə hücum çəkərək Bələncər şəhərindən Arana (Qafqaz Albaniyasının sonrakı adı) xeyli əhali köçürmüştür.

Digər bir izaha görə, qədim türk dilindəki "belen"- "aşırıım, alçaq dağ" və "cər" isə "sıldırm, uçurum, yargan" sözlərindən ibarət olub "aşırımlı yargan" mənasındadır. Coğrafi mövqə bu fikri təsdiq etsə də (Zəngilan rayonu ərazisində Biləcər adlı yaylağın mövcudluğu da nəzərə alınmaqla) Biləcəri etnoniminin türk mənşəli tayfa adı ilə bağlımasına üstünlük vermək olar.

BİBİ HEYBƏT. Bakı şəhəri Səbayıl rayonu ərazisində kənd (sonralar böyübərək qəsəbəyə çevrilmişdir).

Yaşayış yeri Bibi Heybət türbəsinin adı ilə belə adlanmışdır (Sovet dövründə inqilabçı Xanlar Səfərəliyevin şərəfinə ona Xanlar adı verilmişdir). Onun ilk adı Şıx, Şıxlardır.

Türbədə 7-ci imam Museyi Kazımın qızı, 8-ci imam Rzanın bacısı - Hökumə xanımının və onun ağıllı, tədbirli Heybət adlı qulluqçusu dəfn olunmuşdur. Bibi Heybət olduqca dindar və zəvvvarların dərin hörməti və məhəbbətini qazandığı üçün oləndən sonra türbəni də onun adı ilə Bibi Heybət adlandırmışlar.

Digər bir deyimə görə Vətəni tərk etməyə məcbur olmuş və özü Xorasanda məskunlaşmış 8-ci imam Rzanın təqib olunan qızı və bacısı (Kərbəla müsibətindən sonra) Bakı ətrafında sığınacaq tapmış və burada vəfat etmişlər. Onların dəfn olunduğu yerdə türbə və yanında 29 metrlik minarəsi olan məscid tikilmişdir.

BİNƏ. Bakı şəhəri, Əzizbəyov rayonu ərazisində qəsəbə. Binənin indiki yeri keçmişdə Nardaran kəndinin əkin-biçin zəmiləri və qış fəslində heyvan saxlandığı binə olmuşdur. Sonralar Abşeronun müxtəlif kəndlərindən gələn ailələr burada məskunlaşmış, kənd salmışlar. 17-ci yüzillikdə bu yaşayış məskəni iki yüz il sonra bəzi mənbələrdə onun adı "Kürkəndi" adlandırılır ki, bu da Kür çayı hövzəsindən gəlib burada yaşayan ailələrlə bağlıdır.

Binə - "mövsümi təsərrüfat məqsədilə salınan müvəqqəti yaşayış yeri, yurd" mənasındadır. Odur ki, Binədə yerləşən dini və mə-

şət abidələri yaxın keçmişə, əsasən 19-cu yüzilliyə aiddir. Belə ki, Hacı Ərəb məscidi (1877), əzəmətli, şərq memarlıq üslubunda inşa olunmuş, diqqəti çəkən Mövsüm Səlimov məscidi (1909-1916), Baba Səfər oğlu və Kərbəlayi Əsədin hamam binaları (1878-1879) tikilmişdir;

Dünyanın onlarla ölkə paytaxtlarına, böyük şəhərlərinə Bakıdan uçan müasir tipli hava "gəmiləri" məhz bu qəsəbənin adını daşıyan, yaxınlıqdakı Binə aerolimanından səmaya qalxır.

BAŞ ƏLƏT. Bakı şəhəri, Qaradağ rayonu ərazisində qəsəbə, düzənlikdə yerləşir. "Baş" sözü burada "yuxarı" mənasındadır. Ələt isə yaşayış məskəni adıdır, yəni Baş Ələt, Yuxarı Ələt məna yükü daşıyır. Baş Ələtin (Ələtin) etimologiyası aşağıda "Ələt" etnoniminin açımında birdəfəlik verilir.

ƏLƏT. Bakı şəhəri, Qaradağ rayonu ərazisində qəsəbə, böyük dəmiryolu stansiyasıdır. Qeyd etdiyim kimi, o etnonimdir, türk monqol mənşəli böyük "oyrat" tayfasının Ələt qolunun adından yaranmışdır.

Antik müəllif Herodotun (e.əv. 5-ci yüzillik) verdiyi məlumata görə Ələt Güney Azərbaycanda qədim Lidiya çarlarından birinin adıdır. Çar Ələt Mada (Maday, Midiya da yazılır) ölkəsindən qaçmış skif-türk tayfalarını müdafiə etdiyinə görə onun adı yerli-aborigen türk tayfları arasında geniş yayılmışdır. Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistən) Ələtli kəndi, Dağıstan ərazisində eyniadlı çay olmuşdur.

Fəzulullah Rəşidəddin yazır ki, Monqolustan ərazisində Ələt adlı yaşayış məntəqəsi var idi. 18-ci yüzilliyə aid tarixi mənbələrdə Volqa boyunda Alat kəndi, Özbəkistanda Ələt kəndi qeydə alınmışdır.

BİNƏQƏDİ. Bakı şəhəri Binəqədi rayonu ərazisində eyniadlı qədim kənd. "Binə" yaşayış yeri və "qədim"-ərəb dilində "qazi" sözlərindən yaranması ehtimal olunur. Binəqədi - "qazının binası, qazıyla məxsus bina" mənasındadır. Digər izaha - xalq etimologiya-

sına görə "qədim, əski bina" deməkdir. Bu fikrin xeyrinə - Binəqədi ərazisində mazut göllərindən, kir hasil olunan yerlərdən nəslən qədim insanların ovladığı mamont və digər heyvanların skeletləri tapılmış və kəndin qədim vaxtlardan salındığına istinad edənlər də vardır.

BÜLBÜLƏ. Bakı şəhəri, Suraxanı rayonu ərazisində qəsəbə. Toponimdir. Azər türk alımlarının izahına görə o "pil-rilə" sözündən olub, neftli qazın köpüklər şəklində çıxdığı yer, "palçıq vulkanı" mənasındadır. Bülbülə onun təhrif formasıdır ("p" hərfi "b" hərfi əvəz olunmuşdur). 19-cu yüzilliyin ortalarına aid qaynaqlarda Bilbilə kimi də işlənmişdir.

Pirsaat çayı sahilindəki kiçik dağda püşkürmüş palçıq vulkanı Pilpilə adlanır.

BUZOVNA. Bakı şəhəri, Əzizbəyov rayonu ərazisində qəsəbə. Yarımadanın şimal sahilində yerləşir. Azərbaycanın qədim yaşayış məskənlərindən biridir.

Buzovna yalnız öz narın qumlu çimərliyi və "Xəzər" sanatoriyası ilə yox, eyni zamanda "imam Əli qədəmgahı" müqəddəs səcdəgahı - pir və yeni istifadəyə verilmiş minarəli məscidi ilə dindarlar aləmində geniş tanınır.

"Qara paltar piri" (1641), Qasım Şeyx Cavad, Seyyid Gülsən pirləri, Yuxarı məscid (16 yüzillik), Sahib-əl Zaman məscidi (17-ci yüzillik) imam Hüseyn məscidi (17-ci yüzillik), Came (1840) məscidi dindarların tapındığı müqəddəs yerlərdir.

Buzovna toponimdir. Onun dəqiqliyi elmi izahı hələlik müəyyənləşdirilməmişdir. Mövcud ehtimala görə Buzovna qədim türk dillərindəki "bozoq" sözü ilə əlaqədar yaranmışdır. "Bozoq" iki türk mənşəli: "boz" və "ok" sözlərindən ibarətdir. Bozok, Bozoğuz tayfaları isə tarixi mənbələrdə qeydə alınmışdır.

Abşeron toponimlərinin bilicisi alim T.Q.Səlimov - Şağanının fikri də maraq doğurur. O, yazır: "...bu toponimi üç hissəyə ayırib izah etmək lazımdır: "puz" - çıxıntı, dimdik, burun, "ov"- (ab - A.M.)

- "su" və nəhayət "na" şəkilçisi. Beləliklə, Buzovna tatca "suya girən burun, dimdik, çıxıntı" mənasına uyğun gəlir.

VIŞNƏLİK. Bakı şəhəri, Əzizbəyov rayon ərazisində yaşayış yeri. Bakı-Mərdəkan elektrik dəmiryolu xəttində dayanacaq. Toponimin etimologiyası haqqında mövcud ehtimala görə bu yerlərdə albalı bağlarının çoxluğu ilə izah olunur. Bu xalq etimologiyasıdır. Əslində, "vişnə" qədim türk sözü olub türk dilindən slavyan dillərinə keçmişdir.

QALA. Bakı şəhəri, Əzizbəyov rayonu ərazisində yarımadanın ən qədim kəndlərindən biridir. Abşeron və onun kəndlərinin yaranma tarixinin bilicisi, tədqiqatçı alim T.Q.Səlimov - Şağani yazır:

"...buradakı maddi-mədəniyyət qalıqlarının birinci mərhələsi er.əv. 3-cü minillikdən eramızın 9-cu yüzilliyinə, ikinci mərhələsi isə eramızın 10-19-cu yüzilliklərini əhatə edir". Deməli, Qala kəndində yaşayış 3 min il bundan önce başlanmışdır. Ulu babalarımız tərəfindən tikilmiş çoxsaylı tarixi, hərbi, məişət, dini memarlıq nümunələrilə zəngindir. Qala kəndində 11-12-ci yüzilliklərdə ərsəyə çatdırılmış qala-qəsr (kənd öz adını da buradan almışdır) həmin dövrə yarımadada inşa olunan müdafiə istehkam sisteminin tərkib hissəsi olmuşdur.

Digər bir izaha görə 18-ci yüzillikdə İran şahı Nadir Qulu Əfşar bəzi kəndlərin əhalisi onun göstərişilə salınan Nadir qala adlı yaşayış yerinə köçürülmüşdü. Şahın ölümündən sonra əhali "Nadir" sözünü ixtisar edərək kəndə sadəcə olaraq "qala" demişdir. Hər iki halda kəndin adı hərbi qala-qəsrlə, istehkamlı bağlıdır.

Tədqiqatçı alımlər Qalanın ərazisində 350-dən çox müxtəlif memarlıq məktəbinə aid nümunələri qeydə almışlar. Onlardan bir neçəsinin adını qabartmaq yerinə düşər; müxtəlif dövrlərə aid 6 məhəllə məscidi (Süleyman, Əliqulu Əlyar, Hacı baba, Çəmbərəkənd, Tərəkəmələr və s.) Şərq memarlıq üslubunda tikilmiş künbəzli hamamlar, ovdanlar, buğda anbarı... sənduqə, sərdabə, qədim kəhriz su sistemi qurğuları...

Nəşlərdən-nəsillərə ötürülmən bu zəngin maddi mədəniyyət ır-sini, mənəvi dəyərləri qorumaq və gələcək nəsillərə çatdırmaq məqsədilə hələ 1988-ci il aprel ayının 18-də respublika hökumətinin 457 sayılı qərarı ilə Qalada Dövlət tarix-etnoqrafiya qoruğu yaradılmış, dövlətin himayəsinə, mühafizəsinə götürülmüşdür. Qoruq 200 hektardan çox ərazini əhatə edir ki, burada 240-dan çox tarixi və təsərrüfat məişət nümunələri (eksponat) nümayiş etdirilir.

QARADAĞ. Bakı rayonlarından birinin inzibati mərkəzi, qəsəbə. Adını paytaxtın 46 km-də yerləşən dəmiryolu dayanacağından almışdır. Bu dayanacağın adı isə yaxınlıqdak Qaradağ təpəliyinin adı ilə bağlıdır.

QARAÇUXUR. Bakı şəhəri, Suraxanı rayonu ərazisində qəsəbə. 1964-1991-ci illərdə Azərbaycanın neft sənayesində xidmətlərinə görə Serebrovskinin adı verilmişdir.

Çökəkdə yerləşdiyinə görə (orada neft çıxarılması ilə əlaqədar) 1991-ci ildən Qaraçuxur adlanmışdır.

QAYA. Bakı şəhəri, Əzizbəyov rayonu ərazisində kənd. Keçmiş Abşeron limanı yanında qayalıq sahədə yerləşdiyindən belə adlanmışdır (1973). Pirallahına paralel olaraq yarımadada yerləşir.

DƏRNƏGÜL. Bakı şəhəri, Binəqədi rayonu ərazisində coğrafi ərazi, mal-qara yeri-ağıl yeri. Bura qədim vaxtlarda şəhərdən xeyli aralıda yerləşdiyi üçün "ağıl yeri" kimi istifadə olunurdu. Odur ki, bu əraziyə "Dərin ağıl" deyirdilər. Sonrakı zaman kəsiyində dəyişikliyə uğramış və bugünkü şəklə - Dərnəgül şəklinə düşmüşdür.

QIZILDAŞ. Bakı şəhəri, Qaradağ rayonu ərazisində, dağ ətəyində qəsəbə. Qızıldaş dağının yaxınlığında salındığına görə belə adlanmışdır. Dağ isə qırmızıya çalan suxurlardan ibarətdir.

QIZILNOHUR. Abşeron yarımadasının mərkəzi hissəsində axmaz şor-sulu göl. Ona qırmızı göl də deyirlər. "Nohur" - göl mənasındadır. Onun sahil torpaqları qırmızıya çaldığına görə əhali ara-

sında "Qızıl nohur" da deyilir. ("Qızıl" sözü dilimizdə çox hallarda "qırmızı" mənasında işlənir).

DİGAH. Abşeron inzibati rayonunda kənd, yarımadada yerləşir. Bu toponim tat dilində "di" - "kənd" və "gah" isə "yer" mənasında olub "kənd yeri", "kənd məkanı" mənasını kəsb edir.

YASAMAL. Bakı şəhərinin 11 rayonundan birinin adı. Onun ərazisində "Yasamal dərəsi" və "Yasamal keçidi" mövcuddur. Yasamal dərəsi, Şubanı tırəsi ilə Yasamal platosu arasında dərə. Yasamal - "dağ döşündə yerləşən... düz sahə", onun "yastı" və "yal" sözlərindən yarandığı da güman edilir.

Yasamal sözünə Azərbaycanın Şamaxı, Ağsu, Göyçay, Gədəbəy, Şəmkir, Qəbələ rayonlarında da rast gəlinir. Digər bir izahatda "açıqlıq, meşəsiz sahə, ərazi" kimi işlədilir.

Yasamal platosuna qalxan yoxuş üstündə süni açılmış keçid - "qurd keçidi", qurd qapısı, dərə isə "qurd dərəsi" adlanır.

YANARDAĞ. Abşeron yarımadasında palçıq vulkan. Vulkan tez-tez alov qarışıq palçıq püskürdüyü üçün belə adlanır. Dağın döşündə yerdən çıxan təbii qaz alovlanır. Bu mənzərəyə tamaşa edən qonaqlar, turistlər qeyri-adi hissələr keçirir. Axşam çağları və gecələr Yanardağ və onun yanarlı, alovlu "Sinəsi" insanda xof yaratmaqla bir möcüzə təsiri bağışlayır. Dünyanın heç bir yerində belə mənzərəyə rast gəlmək mümkün deyil. Onun analoqu yoxdur.

YENİ SURAXANI. Bakı şəhəri Suraxani rayonu ərazisində qəsəbə, elektrik dəmir yolu dayanacağı. Qədim Suraxanıdan fərqləndirmək üçün 1992-ci ildən "yeni" komponenti artırılmışdır.

ZABRAT. Bakı şəhəri Sabunçu rayonu ərazisində qəsəbə. Bəzi tədqiqatçıların izahına görə bu toponim iki sözdən yaranmışdır: "Zab"- "qaynaq, çeşmə" və "rad"- "fəvvərə, göz". Səs dəyişmə nəticəsində indiki şəklə düşmüşdür - Zabrat. Dəqiq elmi izahı isə öz tədqiqatçılarını gözləyir.

ZIĞ. Bakı şəhəri, Suraxanı rayonu ərazisində kənd. Bakı körfəzi sahilindədir. İlk dəfə rəsmi olaraq 1547-ci ilə aid Şah I Təhmasibin verdiyi fərmandada adı çəkilir. Onun ilk sakinlərindən bir qismi Suraxanıdan köçüb gələnlərdir.

Toponim öz adını yaxınlıqdakı Zığ gölünün (bataqlığın) adından götürmüştür. Zığ azər türkcəsində "sucaq yer, bataqlıq, palçıqlı yer" sözündən ibarət olub, ərazisində keçmişdə qamışlı bataqlıqların olması ilə bağlıdır. Bu xalq etimologiyasıdır.

Bəzi tədqiqatçılar Zığ adını etnonim sayır. Qafqazın şimal-qərbində yaşamış zıx (ziq) tayfasının adı ilə bağlayırlar. Güman edirəm tədqiqatçıların izahı daha inandırıcıdır. Çünkü bu coğrafı adı hələ Strabon, ondan sonra da Plini qeyd edirlər. A.A.Bakıxanov yazır ki, Abşeronda yerləşən Zığ kəndi öz adını həmin tayfa adından götürmüştür.

ƏMİRCAN. Bakı şəhəri, Suraxanı rayonu ərazisində kənd. Mövcud mənbədə xəbər verilir ki, 1329-1330-cu ilə aid Nizaməddin məscidinin kitabəsində Şirvan dövlətinin yüksək mənsəb sahibi Əmir Nizaməddin Əmirhac adlı şəxsin adı çəkilir. Əmirhac o dövrdə dövlət tərəfindən təsdiq olunmuş vəzifə idi. Əmirhac bir qayda olaraq Məkkəyə ziyarətə gedən zəvvvarlara başçılıq edirmiş. Bəzi tədqiqatçılar Əmircan adını bu titulla əlaqələndirirlər. Azərbaycanın görkəmli yazılıcısı və mütəfəkkiri A.A.Bakıxanov da öz "Gülüstani-İrəm" əsərində yaşayış məskəninin adını Əmir Hacan şəklində işlətmüşdür. Kənd 20-ci yüzilliyin əvvəllərində Xilə adlanmışdır. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə "Xilə" etnonimdir və o öz adında ərəb işgali dövründə İraqın Xilə əmirliyindən Azərbaycana köçürülmüş ərəb tayfasının adını eks etdirir.

ƏHMƏDLİ. Bakı şəhəri, Xətai rayonu ərazisində kənd. Etnonimdir. 18-ci yüzillikdə muğanlı tayfasının Əhmədli tərəsi gəlib Şorbulaq adlı yerdə məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Əhmədli tərəsinin şahsevərlərə mənsub olması fikri də mövcuddur. Onun etnonim olması daha inandırıcıdır.

KEŞLƏ. Bakı şəhəri, Nizami rayonu ərazisində kənd. İlk dəfə onun adı 17-ci yüzilliyə aid mənbədə çəkilir. Keçmiş adı Keşləqışlaq (Keşli, keşlə tayfalarının qışlaq yeri) olmuşdur. Türk mənşəli Keşli (keşlə) tayfasının adından yaranmışdır. 18-ci yüzilliyə aid bir sənəddə keşlilərin və qaraman tayfalarının (Qaraman, Qara İmanlı, böyük imanlı - deməkdir) Qazaxlı, Ələsli və Borçalı yaylaqlarından istifadə etmək hüququndan danışılır.

KÜRDƏXANI. Bakı şəhəri, Sabunçu rayonu ərazisində qədim kəndlərdən biri. Bir izaha görə bu toponimin ilkin deyimi "girdə" (dəyirmi) və tat mənşəli "xana" (ev, bina, otaq) sözlərindən yaranmışdır. Yəni "girdə evlər" mənasındadır. Kürdəxani kəndinin yaranması və bu adın etimologiyası haqqında başqa fikir də mövcudur. Ona görə guya 16-ci yüzillikdə türk qızılbaşların tərkibindəki kürddilli ailələr buraya köçərək məskunlaşmış və kəndə, mənsub olduqları tayfanın adını vermişlər. Kürdəxani kəndinin yaxınlığında yerləşən Kürdlər burnu adlı yarımadanı və kəndin tutduğu ərazini kurd ailələrinə onların göstərdiyi xidmətlər müqabilində Səfəvi həkimləri ayırmışlar.

KORGÖZ. Bakı şəhəri Qaradağ rayonu ərazisində qəsəbə. Adını yaxınlıqdakı eyniadlı palçıq vulkanın adından almışdır. Qəsəbə sovet dövründə burada neft yataqlarının aşkar edilməsilə əlaqədar salınmışdır.

GÜZDƏK. Abşeron rayonu ərazisində kənd. Onun adı türk dillərindəki köz (güz-payız) sözündən və yer, məkan bildirən "dək", "lək" komponentindən ibarət olub "payız otlağı", "payız binəsi", mənasındadır. Bu ərazidə vaxtilə qış mövsümündə heyvan saxlaşıqları yer, binə olmuşdur. Güzdək kəndində indi də ağılların olması bu fikri təsdiqləyir.

GÜRGAN. Bakı şəhəri, Əzizbəyov rayonu ərazisində qədim kəndlərdən biri. Xəzər dənizi sahilində Zirə kəndindən şərqdə yerləşir. O adını yaxınlıqdakı Gürqan burnunun adından almışdır. Bu-

run isə uzaq keçmişdə burada mövcud olmuş Gürgan şəhərinin adını yaşadır. Xəzərin səviyyəsinin qalxması ilə əlaqədar Gürgan şəhəri suların altında qalmışdır. Dənizin səviyyəsi aşağı düşəndə o yenidən üzə çıxmışdır. (Səbayıl qalası kimi).

Zirə kəndindən şərqi istiqamətində gedən qədim yol "Gürgan yolu", yaxınlıqdakı üzüm sahələri - "Gürgan bağları" adlanır.

Gürgan etnonimdir, "girgan" tayfasının burada məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Gürganlar əsasən Xəzər dənizinin cənub-qərb sahilində - Güney Azərbaycanın cənub-qərbində yaşamışlar. Çox ehtimal ki, girganlıların müəyyən hissəsi Xəzər sahili boyu hərəkət etmiş, Abşeron yarımadası və Güney Azərbaycanın dəniz sahillərinin digər yerlərində məskunlaşaraq eyniadlı yaşayış məskənləri salmışlar.

Zirə kəndinin 5 km-də girganlıların adını yaşadan bir etnonim də var - Gürgan burnu. Yerli camaat buranı "Şəhri Gürgan" da adlandırır.

GÜNƏŞLİ. Bakı şəhəri, Xətai rayonun ərazisində Əhmədli yaylasında salınmış ən böyük yaşayış massivlərindən biri də Günəşli adlanır. Toponim coğrafi mövqeyinə görə belə adlanmışdır. Yəni günəş vuran yer - günəşli yer - güney.

Eyniadlı yaşayış məskənləri Beyləqan, Dəvəçi, Xaçmaz, Xocavənd və Şəmkir rayonları ərazisində də mövcuddur.

LÖKBATAN. Bakı şəhəri, Qaradağ rayonu ərazisində qəsəbə. Bura öz ilkin neft mədənlərilə tanınır. Yaşayış məskəni də neft mədənlərində çalışan fəhlələr üçün 1932-ci ildə salınmışdır.

Lökbatanın yaxınlığında palçıq vulkanı yerləşir. Toponimdir. İki sözdən yaranmışdır: "lök" və "batan". Lok - bir hürgüclü erkək dəvəyə deyilir. Yaxın şərqi ölkələrində Bakıya üz tutan dəvə karvanlarının yolu buradan keçirmiş. Karvanın başında, adətən, erkək dəvə gedərmış. Belə səfərlərin birində karvanın başında gedən lök vulkan lavasına düşüb batır. Buradan da yaşayış məskəni "Lök batan" adlanmışdır.

MASAZIR. Abşeron inzibati rayonu ərazisində kənd. Əsl adı Masezar. İran dillərindəki "mase-qum" sözündən və "zar" - yer, məkan bildirən şəkilcidən yaranmışdır, yəni "qumlu yer, məkan" mənasındadır. Mənbələrdə müxtəlif formalarda rast gəlinir. Xalq etimologiyasına görə kənd onu bina etmiş şəxsin adı ilə bağlıdır.

Kəndin yaxınlığında eyniadlı axarsız göl vardır. Elmi izahı hələlik açılmamışdır.

MƏMMƏDƏLİ. Abşeron inzibati rayonu ərazisində kənd. Düzənlikdə salınmışdır. Adını Muğanlı tayfasının Məmmədəli tırəsinin adından götürmüştür. Məmmədəlilərin bir qismi Abşeron yarımadasına gələrək qışlaq yerində məskunlaşmış və kənd salaraq adını da Məmmədli qoymuşlar.

MEHDİABAD. Abşeron inzibati rayon ərazisində böyük kənd. 1956-ci ildə üzümçülük sovxozenun malikanəsi yanında salınmışdır. Kənd Sovet İttifaqı qəhrəmanı Mehdi Hüseynzadənin adı ilə (1966) adlanmışdı.

Kəndin əsas əhalisi Qərbi Azərbaycan ərazilərindən (indiki Ermənistən) vaxtilə deportasiya olunmuş azər türklərindən ibarətdir. Kənd təsərrüfatının aparıcı istiqaməti: üzümçülük, tərəvəzçilik və heyvandarlıqdır.

NOVXANI. Abşeron rayonu ərazisində kənd. İran dillərindəki "nou" (yeni, təzə) və "xana" (ev, məskən) sözlərindən yaranmışdır. Beləliklə, Novxanı - yeni bina, yeni məskən, yeni kənd mənasındadır. Doğrudan da bu kənd 17-ci yüzilliyin sonunda indiki yerdə əhalinin buraya gəlişi ilə salınmışdır. Əhalinin əsas məşğuliyyəti bağçılıq, tərəvəzçilik və qismən də heyvandarlıqdır. Burada yetişdirilən ağ şanı, qara şanı, əncir cana məlhəmdir. Burada Səfərəli məscid binası (1818) və 1820-ci ildə tikilmiş digər məscid binası dindarların ixtiyarındadır.

PİRSAAT. Bakı şəhəri, Qaradağ rayonu ərazisində yaşayış məskəni. Kənd Xəzər dənizi sahilində, Bakı-Salyan avtomobil yo-

lu kənarında salınmışdır. Pirsaat adını, onun yaxınlığında axan eyni adlı çaydan götürmüştü.

Çay, onun sahilində dəfn edilmiş alim Şeyx Hüseyin Şirvaninin (1074-1075) adını yaşadır. Şeyxin qəbri üstündə türbə tikildikdən sonra (1243-1244) Pirseyid-Pirsəid adlanmışdı.

PUTA. Bakı şəhəri, Qaradağ rayonu ərazisində qəsəbə-dəmir-yolu stansiyası. Xəzər dənizi sahilində yerləşir. Yaşayış məskəni 19-cu yüzilliyin axırlarında müxtəlif yerlərdən gəlmış ailələrin məskunlaşması ilə əlaqədar yaranmışdır. Qəsəbə, adını onun yaxınlığında yerləşən Puta adlı şəxsə məxsus eyniadlı binə - qışlaqdan almışdır.

SARAY. Abşeron rayonu ərazisində qəsəbə. Mənbələrdə onun adı 1774-cü ildən çəkilir. Quba xanlığının qışlama yeri (qışlaq) və hərbi düşərgə, məntəqəsi olmuşdur. 13-cü yüzillikdə monqolların tərkibində Azərbaycana gəlmış saray adlı tayfanın burada məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Etnonimin arealı genişdir. Bu coğrafi ada Orta Asiya ölkələrində, Qazaxıstan, Tatarıstan və Türkiyə ərazisində Saray və Saraylı şəklində rast gəlinir. Saray adlı tayfa özbək və qırğızlarda indi də mövcuddur.

FATMAYI. Abşeron inzibati rayonu ərazisində kənd. Onun adı ilə bağlı bir neçə rəvayət mövcuddur ki, hamısı şəxs adı ilə bağlıdır. Bir rəvayətə görə Fatma adlı bir qız, guya ayı ilə bu yerdə rastlaşlığına görə yerin adına Fatmayı deyilib. Digər bir deyimdə, guya nə vaxtsa Salyan hakiminin ölümündən sonra onun dul qadını Salyanı tərk edir və öz adamları ilə gəlib burada yurd salır. Fatmayı toponimin açımı - "Fatma xanıma məxsus ailələrin yaşadığı yer" deməkdir.

Yerli əhalinin fikrinə görə kəndin bu adı onun təbii-coğrafi şəraitilə bağlıdır: "mehin (külvəyin A.M.) fəth olunduğu yer" - "Fatmə-meh" ifadəsindən yaranmışdır. Toponimin elmi izahı hələlik müəyyənləşdirilməmişdir.

XOCASAN. Bakı şəhəri, Binəqədi rayonu ərazisində kənd, onun əsl adı Xocahəsəndir. 14-17-ci yüzilliklərin mənbələrində adı çəkilir. Toponim Xoca Həsən adlı şəxsin adı ilə bağlıdır.

Yarımada da eyni adlı göl də vardır.

XIRDALAN. Abşeron inzibati rayonunun mərkəzi. Xirdalan keçmişdə kiçik kənd.

Xirdalanda tikinti iki istiqamətdə aparılır; sənaye hissəsi və yaşayış evləri, məhəllələr. Onun sənayesini, iri mebel kombinatı, piyəzavodu, dəmir-beton məmulatı kombinatı, quşçuluq fabriki, xəz fabriki, əhalini işlə təmin etmək məqsədilə "Xirdalan şirələri" müasir firmalar fəaliyyət göstərir.

Xirdalanın yaşayış hissəsi çox mərtəbəli binalarla yanaşı fördi evlərin də tikintisi intensiv aparılır.

Burada xalq teatrı fəaliyyət göstərir, mədəniyyət evi, kinoteatr, kitabxanalar və s. və i. vardır. Xalq etimologiyasına görə Yaxın Şərqdən - Şimala və əks istiqamətdə hərəkət edən dəvə karvanları qısa müddətə Xirdalanda qalar və istirahət müddətində malların bir hissəsini "xird" edərmişlər, satarmışlar. Kəndə də Xirdalan (Xird olunan yer) demişlər.

Başqa bir rəvayətə görə Xirdalan - "Xirdal" (Türk mənşəli tayfa adı) və "an" komponentindən əmələ gəlmış və "Xirdal tayfasının məskunlaşduğu yer" mənasındadır.

Tarixçi alim S.Aşurbəyli Abşeronun qədim kəndləri sırasında (Hövsəni, Türkan, Şağan, Şüvəlan...) Xirdalanın da adını çəkir. Xirdalanda fəaliyyət göstərən məscid və ovdan, imam Baxış hamamı binası (15-16-ci yüzilliklər) vardır.

H.Z.TAĞIYEV QƏSƏBƏSİ. Sumqayıt şəhəri İcra Hakimiyyətinin tabeliyindədir. Bakı-Quba şose yolunun 41 km-də yerləşən qəsəbə indi H.Z.Tağıyevin adını daşıyır. Köhnə adı Nasoslu idi. İlk baxışda qəribə səslənən bu ad nə deməkdir?

Sualı cavablandırmaq üçün yenə də keçmişə - ötən illərə nəzər salmaq lazımdır.

Məlumdur ki, Abşeronun iqlimi quru və isti olduğundan onun əhalisi qarşısında gündəmə çıxardığı mühüm problemlərdən biri də su təchizatı problemi olmuşdur. Yarımadaın camaatı özünü su ilə təmin etmək üçün neçə yüzilliklər öncə kəhrizlər, ovdanlar, sonralar isə digər hidrotexniki qurğular tikmişlər. Lakin 20-ci yüzilliyin əvvəllərindən Abşeronda yeni neft mədənlərinin işə salınması və onların genişləndirilməsi insanların buraya axınına, artımına səbəb olmuşdur. Bununla əlaqədar içməli suya da tələbat durmadan artırıldı.

Bu problemi aradan qaldırmaq məqsədilə araşdırmacların aparılması və təklif hazırlanmasını Bakı şəhər duması tanınmış alim-mühəndis Lindleyə tapşırır. O, vaxtilə Almaniyada Frankfurt-Mayne şəhərində inşa etdiyi su təminatı sistemini bənzər layihə hazırlasa da, baha başa gəldiyindən şəhər duması ona dəstək vermir, irəli sürülen layihədən imtina edir.

10 il sonra vəziyyət daha da gərginləşdiyindən Bakı şəhər duması məsələni yenidən gündəmə gətirir. Lindleyin layihəsinə dəstək verənlərin arasında Məşədi Əzizbəyov da var idi.

Milyonçu-xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev bu böyük su kəmərinin tikintisinə şəxsi vəsaitindən xeyli pul məbləği ayırır və Bahar bayramı (Novruz) ərefəsində, 1917-ci il mart ayının 4-də məşhur Şollar suyu kəmərinin tikintisində 1-ci mərhələ başa çatır, bakılıların evlərinə yüksək keyfiyyətli içməli su verilir. Şollar suyu kəmərinin uzunluğu (Bakı-Şollar) 186,4 km-dir.

Şollar su kəmərinin 2-ci mərhələsi 1956-cı ildə başa çatdırıldı. Şollar suyu qazılmış quyulardan - mənbədən Nasoslu adlı yerə qədər öz axını ilə gəlir. Oradan Bakıya qarşıdakı hündür əraziləri - mançələri aradan qaldırmaq üçün həmin yerdə güclü ötürücü mühərriklərin (nasoslarının) quraşdırılması, ona xidmət edəcək adamların yaşayışı üçün qəsəbə salınması qərara alınır. Mühərriklərin quraşdırılması ilə eyni zamanda kiçik qəsəbə də inşa olunur və o, Nasoslu adlandırılır. Qəsəbə Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyinə nail olduğdan sonra Şollar-Bakı su kəmərinin tikintisində bila-

vasitə və yaxından iştirak etmiş mesenat H.Z.Tağıyevin adı ilə adlandı.

HORADİL. Abşeron inzibati rayonu ərazisində kənd. Kəndin adı əslində "Oura Tel" olmalıdır. Tat dilində "oura"- "qala" və ərəb dilində "tel"- "təpə" mənasındadır, yəni "qala təpəsi" anlamını verir.

HÖKMƏLİ. Abşeron inzibati rayon ərazisində kənd. 1937-ci ildə salınmışdır. Onun əsasını qoymuş şəxsin - Hökməlinin adını daşıyır.

HÖVSAN. Bakı şəhəri, Suraxanı rayonu ərazisində kənd, Xəzər dənizi sahilində yerləşir.

1870-ci illərə aid mənbədə göstərilir ki, burada iki su hovuzu olduğuna görə "hovuzan" adlanmışdı. Toponim "hovuz" və "an" şəkilçisindən yaranaraq "hovuzlar" və ya "hovuz yeri" mənasındadır. Digər bir açıma görə Hövsan ərəb sözü olub "hisn" ("qala", istehkam, möhkəmləndirilmiş yer) sözündəndir. Elmi izahı yoxdur.

Hövsanda 1813-cü ildə məscid binası tikilmiş, 1915-ci ildə bərpə olunmuşdur.

ÇEYİLDAG. Bakı şəhəri, Qaradağ rayonu ərazisində qəsəbə. Bu yerlərdə neft yataqlarının keşfiə əlaqədar salınmışdır. Qəsəbənin yaxınlığında palçıq vulkanı mövcuddur ki, onun lavasından dağ əmələ gəlmış və Çeyildağ adlandırılmışdır. Qəsəbə də öz adını bu dağdan götürmüştür.

CƏNUBİ. Bakı şəhəri, Əzizbəyov rayonu ərazisində qəsəbə Dəniz sahilindədir. Keçmiş adı "Şüvəlan mayakı yanında qəsəbə". 1965-ci ildə onun adı dəyişdirilərək rəmzi olaraq Cənubi Azərbaycanın şərəfinə belə adlandırılmışdır.

CEYRANBATAN. Abşeron rayonu ərazisində iri su anbarı. Suyunu Samur-Dəvəçi (1955) kanalından alır. Təbii çökəklikdə yerləşir. Vaxtilə burada eyniadlı göl olmuşdur. Bu sətirlərin müəllifi 20-ci yüzilliyin 60-ci illərində Ceyranbatan, Sumqayıt, buradan

da şimal bölgələrimizə - Quba-Qusara yüzlərlə tənəzöh və turist qrupları gətirmiş, vətənimizin zəngin təbiəti, tarixi keçmişsi, memarlıq abidələri haqqında onlara məlumat, bilgilər çatdırmışdır.

Ceyranbatan su anbarı suvarma işində, Bakı və Sumqayıt şəhərlərinin su təchizatında istifadə olunur.

Ceyranbatan su anbarının tikintisi gedışatında onun sahilində eyniadlı qəsəbə salınmışdır.

Qarabağ savaşında separatçı ermənilərdən zərərçəkmiş Xankəndinin qaçqın düşmüş yerli sakinləri - azər türklərinin bir qismi burada sığınacaq tapmışdır.

Ceyranbatan hidronimdir.

"Ceyranbatanın" mənşəyilə bağlı dillərdə neçə-neçə əfsanə, rəvayət dolaşır. Onların hamısında Ceyran adlı gözəl bir qızın göldə batması əsas götürülür. Bu əfsanələrdən birini (güman edirəm o sizdə də maraq doğurur) diqqətinizə təqdim edirəm.

...Karvan Abşeron səhrası ilə ağır-agır irəliləyir. Hər ötən gün olduğu kimi, yeddinci gün də günəş amansız yandırmağa başlayır. Adamlar yorulub əldən düşmüşlər. Ətrafda bir damla su belə yoxdur. Karvanın tələf olmaq təhlükəsi yaranır.

Ağsaqqal karvan başçısı kişileri başına toplayır. Uzaqdakı uca dağları göstərərək deyir:

- Bizi, ailəmizi və karvanımızı xilas edə biləcək həyat suyu o dağın arxasındadır. Dağ isə suyun yolunu kəşmişdir. Onu yarmaq, parçalamaq lazımdır.

Susuzluq və yorğunluqdan əldən düşmüş adamlar başlarını aşağı salırlar. Bunu görən Sum adlı pəhləvan cüssəli bir gənc irəli çıxır, su üçün gedəcəyini bildirir.

Sum karvandan uzaqlaşır... Qupquru düzənliyə nəhayət ki, arzuolunan su gəlir. Qəhrəman Sum isə... qayıtmır. Sumun gözəl sevgilisi Ceyran xanım əllərini su gələn dağlara tərəf uzadıb nişanlığını çağırmağa başlayır,

- Sum, qayıt!.. Sum, qayıt!..

Sumdan xəbər gəlmir... Ceyranın ümidi kəsilir... Canı qədər is-

tədiyi sevgilisinin fəlakətə düşdüğünü, bir daha qayıtmayacağımı bütün varlığı ilə hiss edir. Artıq onsuz yaşamağın mənasız olduğu barədə düşünür. Beləliklə o, özünü Sumun həyatı bahasına göndərdiyi sudan yaranmış gölə atır və gözəl Ceyran xanım batır.

Sum və Ceyran xanımı itirmiş karvan qəmgin-qəmgin yoluna davam edir. Qurban bahasına su vermiş dağın yanından keçəndə adamlar qəribə bir mənzərənin şahidi olur və görüntündən mat qalırlar: dağ beş barmaq formasındadır... hər şey onlara aydın olur. Sumun əli!.. Deyirlər ki, Sum dağı parçalayıb iri-iri qayaları qaldıranda torpaq ağırlığa davam gətirməmiş, Sum torpağa batmış, xatirə olaraq barmaqları açılmış əlini qoyub getmişdir...

O vaxtdan bəri Sumun karvandan ayrıldığı yeri "Sumqayıt", gölü Ceyranbatan, dağı isə - "Beşbarmaq" adlandırırlar.

CORAT. Sumqayıt şəhəri tərkibində kənd, dəniz sahilində salmışdır. Toponimin yaranması 13-cü yüzilliyə aid edilir. Mongolların Ön Asyanın işgalində iştirak etmiş curyat tayfasından bizə yadigarıdır. 19 yüzilliyin əvvəllərində Şəmşəddil mahalı ərazisində (indiki Tovuz rayonu) Coratlı adlı kənd var idi.

ŞABANI (Şubani). Abşeron yarımadasının qərbində dağ silsiləsi - tirəsi. Yerli camaat onu Şubani adlandırır.

Oronim (dağ, təpə bildirir) bəzi tədqiqatçılara görə İran dillərində "yükseklik" sözü ilə bağlıdır. 15-17-ci yüzilliklərə aid sənədlərdə Şubani kimi qeydə alınmışdır. (Şeybani-Şübani-Şubani). Şeybani yazılışlı adlara İran ərazisində də rast gəlinir.

Lakin tarixi mənbələrdən o da məlumdur ki, Yaxın Şərqi və Orta Asiya xalqlarının siyasi və ictimai həyatında Şeybani tayfa birliyi mühüm rol oynamışdır. Mongol nəslinə mənsub olub Qızıl Orda 15-ci yüzilliyin sonlarına kimi mongol formasını mühafizə etmişdir. Şirvanşah Fərrux Yəsərin (1462-1500) vəqfnaməsində Şubani adı Şeybani şəklində qeyd olunmuşdur.

Ərəb hakimiyyəti dövründə Cənubi Qafqazın valisi sərkərdə Yezid ibn Məzyəd Əş-Şeybani (799-801) olmuşdur.

Xəlifə Harun-ər Rəşidin dövründə (786-809) xalqların köçürmə siyasəti valilərə tapşırılmışdı. Valilər də öz növbəsində mövqelərini möhkəmləndirmək məqsədilə yaxın qohum tayfaları Azərbaycana gətirmişdilər. Şirvanşahlar sülaləsinin əsasını qoyan Yəzid ibn Məzyəd Əş-Şeybani də belə etmişdir.

İndi İranda şeybanilərin yaşaması və Azərbaycan toponimiyasında ərəb mənşəli coğrafi adların mövcudluğu bu tarixi faktı təsdiq edir.

Beləliklə, Şubanı (Şeybani) toponimi ərəb istilası ilə bilavasitə bağlıdır.

ŞAĞANI. Bakı şəhəri, Əzizbəyov rayonu ərazisində öz qədim tarixi keçmişini, dəyərli el adət-ənənələrini qoruyub saxlamış kənd. Burada istehkam səciyyəli, dini və memorial abidələr mövcuddur. Abşeronun hərbi-müdafiə qalaları sırasında "gündə qala" (hündülüyü az olan) diqqəti çəkir. B.A.Dornun yazdığını görə belə qalalardan biri də Şağanda yerləşirdi. 1658-ci ildə Müzəffər Əmir Bədirbəni tərəfindən inşa olunmuş pir haqqında vaxtilə İ.Beryozin də yazmışdır. Kəndin köhnə hissəsində məscid (1889, ustad Müzəffər Əmir-can), 2-ci məscidin (1894-1895) əsasını Kərbalayı Ağa bəy, inşasını isə usta Dost Məhəmməd başa vurmüşdu. Burada mədrəsə (dini məktəb), hamam və ovdan ("abdanın" təhrif formasıdır, "abdan" - "su olan yer" deməkdir).

Şağan adının bir sıra izahı var: S. Aşurbəyliyə görə "böyük məkan, yer" deməkdir. Qazax alimi E.Koçubayevin fikrinə, Şağan, Şıqan və Çaqan etnonimdir və türk mənşəlidir. Məşhur toponimiya tədqiqatçısı Q.Qeybullayev Şağanla "sak" türk tayfaları arasında genetik bağlılığı aşkarlamışdır. O göstərir ki, Şağanı müxtəlif formasında hələ antik müəlliflər işlətmışlər: Sakan (Ptolomey), 3-cü yüzyılıyın mənbələrində - Şikan, 7-ci yüzillikdə - sakan və s. Arealı çox geniş olan bu etnonimin önce Çaqan olması, sonrakı dövrlərdə fonetik dəyişikliyə məruz qalaraq Şağanı olmuşdur.

ŞAH QAYA. Bakı şəhəri, Qaradağ rayonu ərazisində yüksəklik, təpəlikdir. Qobustanın cənub-şərqində yerləşir. Oronimdir. İki

sözdən yaranmışdır: "Şah" (böyük) və qaya komponentindən - yəni "böyük qaya" mənasındadır.

ŞONQAR. Bakı şəhəri, Qaradağ rayonu ərazisində yüksəklik. Qobustanın şimal-şərqində, Şonqar kəndi yaxınlığında yerləşir.

Şonqar zoo toponimdir - quş adı ilə bağlıdır. (Şahin-Şonqar eyni mənalıdır). Şahin quşu türk mənşəli bayat tayfalarının totemi olmuşdur.

12-13-cü yüzilliklərdə Marağada (Güney Azərbaycanda) Ağsonqurilər sülaləsi hakimlik etmişdir. 12-ci yüzillikdə Gəncə Əmiri Qarasonqurun adlarında da "sonqur" (Şonqar) komponenti iştirak edir. Odur ki, totem sayılmış Şonqar quş adı sonralar tayfa adına keçmişdir.

Abşeron və Bakı arxipelaqında ada, burun və dili adıları

VULF VƏ NARGIN - Bakı körfəzində tale və tarixi baxımdan biri-digərinə bağlı olan Vulf və Nargin adaları haqqında məlumatı onları ayırmadan bir yazıda verməyi məqsədə uyğun sayıram. Bunlardan Nargin adası Bakı arxipelaqında ən böyüydür. Onun ən hündür yerində mayak qülləsi tikilmişdir ki, 280 ildən çoxdur ki, dənizdə üzən gəmilərə və bərələrə (sərnişin, neftdaşıyan tankerlər, katerlər, bərə gəmiləri və hərbi gəmilər) gecələr rəngarəng (yaşıl, qırmızı, sarı) işıqla yol göstərir, gündüzlər isə onun hündür qülləsindən gəmilərin kursunu müəyyənləşdirmək üçün işarə kimi (kompas və sekstan vasitəsilə) dənizçilər tərəfindən istifadə olunur.

Lakin Nargin və Vulf həmişə ada olmamışlar. Tədqiqatçıların fikrinə görə Nargin adasının sahillərindən, dəniz səviyyəsinin aşağı düşməsilə əlaqədar, Bayıla qədər araba yolunun mövcudluğu müəyyən edilmişdir (təkər izləri). Deməli, bu adalar nə vaxtsa materikin bir hissəsi olmuşdur. İndi isə suqalxma prosesi onları yenidən adaya çevirmişdir.

Bu adaların adları etimologiya baxımından da son derecə maraqlıdır. Onların açımı ilə əlaqədar yenə də tarix səhifələrinə müraciət etməli olacaqıq.

Məlumdur ki, 1723-cü ildə rus imperatoru I Pyotrun göstərişi əsasında başda flaqlan gəmisi "Avtroil" olmaqla rus hərbi gəmiləri Xəzər dənizi ilə Bakı limanına kurs (istiqamət) götürürlər. Bakı arxipelaqına - körfəzinə yaxınlaşanda onların yolunu, dəniz xəritələrində göstərilməyən iki ada kəsir: Böyük zirə və Daş zirə. Freqat-flaqlan gəmisində səfər iştirakçıları-topograflar bu adaları durbinlə diqqətlə nəzərdən keçirdikdən sonra onları Baltik dənizinin Fin körfəzindəki Nargin və Vulf adalarına oxşadır və xəritəyə də beləcə əlavə edirlər: Böyük zirə Nargin adlanır. Daş zirə isə Vulf.

Sonrakı dövrlərdə tərtib olunan xəritələrə də rəsmən bu adaların adları artıq dəyişdirilmiş halda yazılmışdır. O vaxtdan dünyada iki eyni adlı Nargin və Vulf adları mövcuddur: ikisi Baltik dənizinin, digər ikisi Xəzərin sularında duruş götirmiş və bu gün də Bakı körfəzinin əvəzsiz keşik çəkənləridir.

Nargen və Vulf adaları toponimdir. Onların açımına gəldikdə Estoniya tarixçi alimi X.A.Qustavsonun fikri belədir; Nargin - alman formasıdır, eston dilində "Nargetten" kimi səslənir və o "ensiz, dar" boğaz; Vulf isə almanca "Qurd, qurd adası" deməkdir.

QUM ADASI - Bakı arxipelaqında narin qumla örtülmüş ada, 20-ci yüzilliyin 60-cı illərində torpaq bənd ilə yarımadaya birləşdirilmişdir. Qum adasına daşınan neft mədənlərinə lazımı tikinti materialları və avadanlıqlar buradan da "Xəzərneft" donanmasının xüsusişdirilmiş kranlı gəmiləri vasitəsilə dəniz neftçilərinə çatdırıldı.

DUVANLI - Bakı arxipelaqında (arkipelaq coğrafi anlamdır, bir-birinə yaxın adalar qrupu mənasındadır) vulkan mənşəli ada. Səngəçal burnundan şimalda yerləşir, ilkin adı Zənbiladır. Duvanlı adlanması (indiki Qobustan) Duvanni qəsəbəsinə yaxın olması ilə bağlıdır. Əslində bu toponim duvanlı adından yaranmadır, onun təhrif formasıdır.

14-cü yüzillikdə yaşayıb yaratmış azər türk şairi Arif Ərdəbilli yazdığı "Fərhadnamə" (1369) poemasında Duvannın adını çəkir.

Mənbələrdən də məlumdur ki, hələ orta yüzilliklərdə Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış türk mənşəli tayfalardan birinin adı duvan idi. Ümumiyyətlə, bu etnonim türk dünyasında geniş yayılmışdır.

Qərbi Sibirdə (17-ci yüzillik) "duvan", başqırdılarda "duvan (Tabun)", qırğızlarda "duban" tayfaları, Qazaxıstanda "Tərək Duvan", "Duvan", Çuvaşıyada "Kiçik Tuvan", Özbəkistanda "Arı Duvan" və b. etnonimlər bu tayfanın qədim dövrlərdə geniş yayıldığına dəlalət edir. Duvanlar öncə Altayda və Mongolustanda yaşamış, sonra Dəsti Qıpçaqda (Ulu türk çölü) məskunlaşmış və çox ehtimal ki, onların müəyyən qismi qıpçaqların tərkibində Azərbaycana gəlmış və burada məskunlaşmışlar. Bu türk tayfasının adını bu gün də Duvanı etnonimi yaşıdır.

PİRALLAHİ - Bakı arxipelaqında yerləşir. İlk adı da məlumdur - "Allahu Əkbər". 14-cü yüzillikdən sonra adını dəyişib "Pirallahi" adlandırmışlar. Bu ada da Qum adası kimi Abşeron yarımadası ilə torpaq bənd vasitəsilə birləşdirilmişdir.

Uzaq keçmişdə Pirallahı Böyük Zirə və Daş Zirə adaları kimi materikin bir hissəsi olmuşdur. Xəzər dənizinin səviyyəsi qalxdıqdan sonra adaya çevrilmişdir. Pirallahı bu gün Abşeron arxipelaqında ən iri adalardan biridir. Mənbə məlumatına görə 1940-cı illərdə adanı torpaq bəndlə sahili birləşdirən yerdə qədim dövlərə aid qəbiristan aşkar edilmişdir. Arxeoloq alımlər qəbirlərin eradan əvvəl 1-ci yüzillikdə yaşamış qədim skiflərə (Türklərə) aid olmasını müəyyən etmişlər.

Bəzi tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, adada atəşpərəstlərin ibadətgahı olmuşdur. Oda sitayış edənlər buraya ibadət etməyə gələrmişlər. Bu məlumat adanın materiklə bağlı olduğunu bir daha sübut edir. (Dənizin səviyyəsi indikindən 5-7 m aşağı olmuşdur).

Rus səyyahları Pirallahıda yerdən çıxan alovları görüb onu "müqəddəs yer, ada" kimi qələmə almışlar.

Məlumdur ki, hələ çox qədim dövrlərdə Abşeron yarımadası neft və təbii yanar qazı ilə məşhur idi. Bəzi tədqiqatçı alımlər bu amili nəzərə alaraq adaya da "Pirallahı" deyilməsini atəşpərəstliklə

bağlayır və Pirallahını Roma müəllifi Pomponi Melanin (Miladın 1-ci yüzilliyi) göstərdiyi Talke adası ilə cəniləşdirirlər. Romalının yazdığını görə bu adada hələ o vaxt müqəddəs məbəd mövcud idi.

1925-1991-ci illərdə ada bolşevik inqilabçısı Artyomun - F.A.Sergeyevin (1883-1921) adını daşıyırdı. Azərbaycan öz müstəqilliyinə çatdıqdan sonra adanın doğma adı - Pirallahı, özünə qaytarıldı.

SOLTAN BURNU - Abşeron yarımadasında Bakı körfəzinə dənizə uzanan burun adı. Mənbələrdə başqa bir adda - ziğ, ziğ Sultan kimi də qeyd olunur. Burun bu adı - Soltan adını, eyni adlı şəxs dən almışdır.

SƏNGİ MUĞAN - Bakı arxipelaqında ada, toponimdir. İki sözdən ibarətdir: "Səngi" (İran dillərində "daş") və ada, Muğan düzünə yaxın olduğuna görə belə adlanmışdır. Mənası "Muğan daşı" deməkdir. Rus dənizçiləri Xəzərlə üzüb bu yerlərə gəlib çıxanda ona Svinoy adı vermişlər.

ÇİGİL - Bakı arxipelaqında ada. Bəndovan burnundan cənub-şərqdə, Səngi-Muğan adasından cənubda yerləşir. Palçıq vulkanları nəticəsində əmələ gəlmışdır. Sahilləri bir qayda olaraq, dəniz ləpələrilə yuyulduğu üçün rus dənizçiləri ona qəribə ad - "Oblivnoy" adı vermişlər... Çigil toponimi Azərbaycanda yeganə deyil, Sumqayıt çayının bir qolu da Çigil adlanır. Bu isə hidronimdir. Çigil adası və çay qolunun da belə adlanması, onların yaranma tarixçəsi də maraqlıdır. Çigil türk mənşəli tayfa adıdır və çigillər erkən orta yüzilliklərdə məşhur İssiqkul gölünün şimal-şərqində məskunlaşmışdılar. Türkmən oğuzları Amu-dəryadan Çinə qədərki ərazidə yaşayan Şərqi türklərini çigillər adlandırdılar. Onların bir qolu Azərbaycana gəlməsinə və burada məskunlaşmasına Çigil adasının və çay qolunun (Abşeron yarımadası bölgəsində) mövcud adları dəlalət edir.

ÇİLOV (Jiloy) - Abşeron arxipelaqında ada. Tədqiqatçı alımlərin bir qisminin fikrinə görə keçmiş adı "Ronis", sonralar isə "Şah

ilan" adlandırılmışdır. Dəniz səviyyəsinin enməsi dövründə yaxınlıqdakı ördək (utino) adası ilə birləşmişdi. Üç tərəfdən sualtı qaya-larla (riflərlə) əhatələnmiş adanın səthi qumluq və daşlıqdır.

Zirə və Türkən kənd balıqçıları burada balıq tutmaqla yanaşı, yaz mövsümündə otlaq yeri kimi də istifadə edirlər.

Adanın şimali hissəsində Çilov (keçmiş Jiloy) qəsəbəsi yerləşir ki, ada öz adını ondan götürmüştür.

XƏRƏ ZİRƏ - Bakı arxipelaqının ən böyük adalarından biri. Ələt burunundan təqribən 13 km Şərqdə yerləşir. Bəzi tədqiqatçılara görə toponim "Xərə" (İran dillərində "xara" - "mərmər" deməkdir) və "zirə" (ərəbcə, təkrar edirəm, "ada" deməkdir) söz birləşməsindən yaranmışdır. "Zirə yaxınlığında mərmər" mənasındadır.

1723-cü ildə rus imperatoru I Pyotrun hərbi gəmiləri Xəzərin qərb sahillərinə, öncə də Bakı arxipelaqına yön alanda dənizçilər yol xəritələrində göstərilməyən Xərə Zirə adasına da rast gəlirlər. Rus topoqrafları bu adanı da (Nargin və Vulf kimi) Baltik dənizi Fin körfəzindəki Bulla adasına "oxşadıb", onun adını dəniz xəritəsinə də belə yazmışlar. Buradan həmin adanın adı rəsmi xəritələrə salınmış və bizim dövrə gəlib çatmışdır. Azərbaycan alımlarının dəstəyilə adanın qədim adı bərpa olunmuşdur.

ŞAH DİLİ - Abşeron yarımadasının cənub-şərqində quş dimdiyini xatırladan uzun burun dənizin içində girmişdir, yarımadanın qurtaracağıdır. Toponimdir. Sözün tərkibindəki "Şah" - "böyük" mənasındadır. Məlumdur ki, dəniz, göl, böyük çayların içərisinə doğru uzanmış quru zolağına "dil" deyilir. Şah dilini etnonim sayanlar da vardır. Bəzi ədəbiyyatda bu adı qazax tayfa ittifaqına daxil olan "Şahdili" tıroşının adı ilə bağlayırlar. Dəqiq elmi izahı hələlik yoxdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi, 1-6 cildlər. Bakı: Elm, 1998, 1999.
2. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi; Qoş M. Alban salnaməsi. Bakı: Elm, 1993.
3. Azərbaycan toponimləri (ensiklopedik lügət). Bakı, 1999.
4. Zöhrabbəyov A. Odlu diyar. Bakı, 1978.
5. Bakıxanov A.A. Gülistani-irəm. Bakı, 1991.
6. Budaqov B.Ə. Azərbaycan təbiəti. Bakı: Maarif, 1988.
7. Budaqov B.Ə. və Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin lügəti. Bakı, 1998.
8. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı, 1985.
9. Qeybullayev Q.Ə. Qədim türklər və Ermənistən. Bakı, 1992.
10. Qeyybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, 1994.
11. Əliyev K. Antik yazıçılar Azərbaycan haqqında. Bakı, 2001.
12. Əliyev K. Atropatenalı Mitridat. Bakı, 1986.
13. Fatullayev Ş.S. XIX və XX yüzilliyin əvvələrində Azərbaycanda şəhərsalma və memarlıq. L., 1986.
14. Qarabağlı Salch bəy. Azərlər, I cild. Bakı, 2005.
15. Aşurbəyli S.B. Bakı orta əsrlərdə. Bakı, 1964.
16. Ağasioğlu F. Azər xalqı. Bakı, 2005.
17. Axundov D. Erkən orta əsrlərdə Azərbaycan memarlığı. Bakı, 1986.
18. Vəliyev S. Qədim, qədim Azərbaycan. Bakı, 1997.
19. İlkin Q. Bakı və bakılılar. Bakı, 1998.
20. Sarabski H. Köhnə Bakı. Bakı, 1981.
21. Kazımzadə A.Ə. Bizim Azərbaycanfilm. Bakı, 2004.
22. Səlimov-Sağani T.Q. Əzizbəyov rayonunun tarixi-memarlıq abidələri. Bakı, 2005.
23. Səlimov-Sağani T.Q. Sağan. Bakı, 1998.
24. Səlimov-Sağani T.Q. Türkan. Bakı, 2001.
25. Düma A. Qafqaz səfəri. Bakı, 1986.
26. Veliçko V.L. Qafqaz. Bakı, 1995.
27. Rzayev N. Əcdadlarımızın izi ilə. Bakı, 1992.
28. Qumilyov L.N. Xəzərətrafi xalqların minillik tarixi. Bakı, 1991.
29. Hümbətov Q.N. Unudulmuş kurqanlar. Bakı, 1998.
30. Mirzəyev M., Mirzəbəyov C. "Qara qızıl" ağ səadət rəngində. Bakı, 2006.

Kitabın içindəkilər

<i>Redaktordan</i>	3
<i>Müəllifdən</i>	4
Qafqaz	5
Azərbaycan	13
Abşeron	29
Bakı	62
Neft daşları	118
Abşeron toponimlərinin izahlı lüğəti	145
Abşeron və Bakı arxipelaqında ada, burun və dil adları	165
<i>Ədəbiyyat</i>	170

*Kitab Bakı Səyahətlər və Ekskursiyalar Bürosunun
maliyyə vəsaiti hesabına çap olunmuşdur.*

Aydın Məmmədov (Qarabağlı)

QƏDİM VƏ İNDİKİ ABŞERONA SƏYAHƏT

Bakı - Mütərcim - 2006

Üz qabığındakı xəritənin müəllifi
Azərbaycan Respublikasının əməkdar rəssamı
İsmayıł Məmmədovdur.

Nəşriyyatın direktoru: Telman Cəfərov

Nəşriyyat redaktoru: Əliş Ağamirzayev

Kompüter tərtibatı: Aynur Sadıqova

Yığılmağa verilib: 09.08.06. Çapa imzalanıb: 01.09.06.
Format 60x84 1/16. Qarnitur Times. Həcmi 10,75 ş.ç.v.
Ofset çap. Ofset kağızı.. Tiraj 400. Sifariş 54.
Qiyməti müqavilə ilə.

"Mütərcim" TM NPM

Bakı, Rəsul Rza küç., 125

tel/faks 499 21 44

e-mail: *mutarjim@mail.ru*